

POLSKA AKADEMIA NAUK
KOMITET PRZESTRZENNEGO
ZAGOSPODAROWANIA KRAJU

S T U D I A
CYKL MONOGRAFII

WIOLETTA KAMIŃSKA
KRZYSZTOF JANC
PAULINA LEGUTKO-KOBUS
– redakcja naukowa

WIEDZA – PRZESTRZEŃ – WIEŚ

TOM 18/210

WARSZAWA 2024

POLSKA AKADEMIA NAUK
KOMITET PRZESTRZENNEGO
ZAGOSPODAROWANIA KRAJU

S T U D I A
CYKL MONOGRAFII

Wioletta Kamińska
Krzysztof Janc
Paulina Legutko-Kobus
– redakcja naukowa

WIEDZA – PRZESTRZEŃ – WIEŚ
(Knowledge – Space – Village)

publikacja dedykowana pamięci
Konrada Czapiewskiego

TOM 18/210

WARSZAWA 2024

POLSKA AKADEMIA NAUK
KOMITET PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA KRAJU

Redakcja Wydawnictwa

Tomasz Komornicki (Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN)
Andrzej Jakubowski (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)
Barbara Szejjec-Kolenda (Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN)

Rada Redakcyjna

Paweł Churski (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu),
Krzysztof Janć (Uniwersytet Wrocławski),
Arkadiusz Kołoś (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie),
Paulina Legutko-Kobus (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie),
Piotr Lorens (Politechnika Gdańska), Tadeusz Markowski (Uniwersytet Łódzki),
Radomir Matczak (Uniwersytet SWPS),
Maciej Nowak (Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie),
Aleksandra Nowakowska (Uniwersytet Łódzki),
Jacek Szlachta (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie),
Janusz Zaleski (Politechnika Wrocławski), Jacek Zaucha (Uniwersytet Gdański)

Opracowanie redakcyjne i techniczne

Ewa Ryżlak

Recenzent

Andrzej Gałazka

Adres Redakcji

00-901 Warszawa, Pałac Kultury i Nauki,
piętro 23, pokój 2308, tel. (0 22) 182 68 75; e-mail: kpzk@pan.pl

© Copyright by Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN

Warszawa 2024

ISBN 978-83-66847-75-0

DOI 10.24425/149740

Książka sfinansowana ze środków Polskiej Akademii Nauk

Skład i łamanie

Justyna Grzymała-Łuszcz

SPIS TREŚCI

Contents

Abstract	5
Wprowadzenie	7
<i>Introduction</i>	
Konrad Czapiewski (1979–2022) – życiorys i dorobek naukowy (Jerzy Bański)	11
<i>Konrad Czapiewski (1979–2022) – Curriculum Vitae and Scientific Achievements</i>	
Konrad Czapiewski – spis publikacji	17
<i>Konrad Czapiewski – List of Publications</i>	
Rozdział 1.	
„Wiejskie transformacje” – refleksje o przestrzeni i miejscu (Marcin Wójcik)	27
<i>Chapter 1. „Rural Transformations” – Reflections on Space and Place</i>	
Rozdział 2.	
Wizja rozwoju obszarów wiejskich w perspektywie 2035 roku (Monika Stanny, Łukasz Komorowski)	35
<i>Chapter 2. Vision of Development of Rural Areas in the Perspective of 2035</i>	
Rozdział 3.	
Cechy i zasięg terytorialny strefy podmiejskiej – na przykładzie wybranych wskaźników diagnostycznych (Jerzy Bański, Damian Mazurek)	49
<i>Chapter 3. Characteristics and Territorial Coverage of the Suburban Zone – on the Example of Selected Diagnostic Indicators</i>	

Rozdział 4.

Pozarolnicza działalność gospodarcza

na obszarach wiejskich (Krystian Heffner, Piotr Gibas).....65

Chapter 4. Non-agricultural Economic Activity in Rural Areas

Rozdział 5.

Rola działalności naukowo-badawczej na rzecz wspierania transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie i na obszarach wiejskich

(Paweł Chmieleński, Zbigniew Floriańczyk, Barbara Wieliczko).....77

Chapter 5. The Role of Scientific and Research Activities in Support of Knowledge Transfer and Innovation in Agriculture and Rural Areas

Rozdział 6.

Rozwój wielofunkcyjny obszarów wiejskich województwa

lubelskiego poprzez innowacje (Monika Wesołowska, Jolanta Rodzoś).....103

Chapter 6. Multifunctional Development of Rural Areas of the Lubelskie Voivodeship through Innovation

Rozdział 7.

Cyfryzacja jako innowacyjny czynnik rozwoju i dostępu do usług publicznych na obszarach popegeerowskich

(Mirosław Biczkowski, Łukasz Wiśniewski, Roman Rudnicki).....121

Chapter 7. Digitalization as an Innovative Factor of Development and Access to Public Services in Post State Farms Areas

Bibliografia.....145

Bibliography

Spis rycin i fotografii.....161

List of Figures and Photos

Spis tabel.....163

List of Tables

Informacje o autorach.....165

Notes on Authors

ABSTRACT

Knowledge—Space—Village. The presented monograph has two objectives. The scientific goal is to analyze key aspects of rural development. The second objective, no less important, is to commemorate the scientific activity and person of Professor Konrad Czapiewski.

The publication begins with a reminder of Konrad Czapiewski's biography and scientific achievements (including publications). The following sections are substantive chapters on key challenges of rural development.

The first chapter addresses the relationship between the two approaches, i.e. structural (rural areas) and social settlement (countryside). The research reflection undertaken in the chapter deals not only with the transformation of structures and processes but also points to a change in methodological approaches and the need for local research.

The second chapter, which is a combination of a research article and an essay, deals with considerations related to the future—the vision of rural development in the 2035 perspective. The authors note that just as it is difficult to clearly define the countryside (these are very diverse areas), it is also difficult to formulate a single vision for the development of these areas.

The third chapter—the authors of the study attempted to identify the characteristics that differentiate the suburban area from the city and the countryside. Their goal was to identify the features that may indicate its distinctiveness. Using the example of several Polish cities, the authors tried to identify indicators that can be used to determine the spatial extent of the suburban zone.

The aim of the fourth chapter is to characterize the basic trends of changes taking place in rural areas and to determine the main types of areas that can be observed in terms of “moving away from agriculture” on the territory of Poland. Quantitative research was conducted in the system of statistical localities for data available through the Local Data Bank (for the period 2004–2019) based on the method of obtaining a Perkal's synthetic development indicator.

Chapter five addresses the growing complexity of the policies towards agriculture and rural areas calls for filling in the data and knowledge gaps being identified in the process of policy design and implementation. The creation of data and knowledge is crucial for better policy governance but this is not sufficient. The new evidence-base must be effectively transferred to stakeholders to shape their activities. Based on the analysis of knowledge transfer aspects in the CAP and the EU research policy the paper shows the interlinkages between research and agriculture in the EU. The study shows that they are getting stronger and multi-directional but there is still need to make them operate more effectively.

Chapter six deals with the implementation of innovation in rural areas. As a case study, the Lubelskie Voivodeship, which is counted among the problem areas throughout Europe, is analysed. Counteracting the negative effects of socio-economic transformations observed in Lubelskie Voivodeship implies taking innovative measures that improve the quality of life and increase the stock of human and social capital.

Chapter seven indicates that the Covid-19 pandemic highlighted a number of problems in rural areas, including those related to remote learning. Access to this form of learning was a major challenge, especially in post state farms areas, often classified as areas at risk of permanent marginalization. As the authors point out, the pandemic revealed difficulties in accessing public services, a shortage of computer equipment, or difficulties in accessing the Internet, which affected children's fulfillment of their school duties.

Keywords: Agricultural policy, development of rural areas, digitization, innovation rural areas, knowledge transfer.

WPROWADZENIE

Oddawana w ręce Czytelników monografia ma dla społeczności Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN znaczenie szczególne. Z jednej strony stanowi naukową dyskusję nad wyzwaniami rozwoju i przyszłością obszarów wiejskich. Jest to tematyka od lat związana z działaniem KPZK PAN i rozwijana szczególnie w Zespole zadaniowym Komitetu ds. Obszarów Wiejskich. Z drugiej strony prezentowane Studia to hołd składany pamięci tragicznie zmarłemu w sierpniu 2022 r. dr hab. prof. IGiPZ PAN, Konradowi Czapiewskiemu.

Te dwa cele, jakie przyświecały nam podczas pracy nad monografią, zdeterminowały jej układ. Monografię rozpoczyna przypomnienie życiorysu naukowego Konrada Czapiewskiego. W tym miejscu warto podkreślić, że jego działalność naukowa i popularyzatorska była związana także z Komitetem Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN. Profesor Czapiewski był najpierw w latach 2007–2018 członkiem Zespołu zadaniowego Komitetu ds. Obszarów Wiejskich. W roku 2019 został wybrany do Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN i został członkiem Prezydium Komitetu. Był inicjatorem włączenia do prac Komitetu przedstawicieli młodszego pokolenia badaczy. To dzięki niemu Komitet zaistniał w mediach społecznościowych. Był także gorącym zwolennikiem poszerzania współpracy Komitetu z przedstawicielami nauki z innych krajów – w ostatnich miesiącach życia zaangażował się w przygotowanie posiedzenia plenarnego Komitetu zorganizowanego we współpracy z Narodową Akademią Nauk Ukrainy pt. *Terytorialny wymiar polityki rozwoju w czasach kryzysu i odbudowy. Doświadczenie Ukrainy* (odbyło się ono 7 lipca 2022 r.). Angażował się także w prace nad opracowanym przez Komitet dla Prezydium Polskiej Akademii Nauk, raportem pt. *Zagospodarowanie Przestrzenne Kraju – perspektywa długookresowa* (raport została przyjęty przez Prezydium PAN we wrześniu 2022 r.).

Aktywność naukowa Konrada Czapiewskiego związana była przede wszystkim z Instytutem Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Mając na względzie powyższe do przygotowania publikacji zaprosiliśmy badaczy, którzy współpracowali z profesorem Czapiewskim, albo w ramach badań i projektów re-

alizowanych i współrealizowanych w IGiPZ PAN, albo w ramach KPZK PAN. W ten sposób powstało siedem opracowań naukowych, stanowiących poszczególne rozdziały prezentowanej monografii.

Rozdział pierwszy, autorstwa Marcina Wójcika, dotyczy przemian (społecznych, kulturowych, gospodarczych), jakie w ostatnich dekadach przeszła polska wieś. Rozdział koncentruje się przede wszystkim na relacji między dwoma podejściami, tj. strukturalnym (obszary wiejskie) i osadnictwa społecznego (wieś). Refleksja badawcza podjęta w tym rozdziale dotyczy nie tylko transformacji struktur i procesów, ale także wskazuje na zmianę podejść metodologicznych i potrzebę badań lokalnych.

Rozdział drugi, przygotowany przez Monikę Stanny i Łukasza Komorowskiego, stanowi połączenie artykułu naukowego i eseju. Dotyczy rozważań związanych z przyszłością – wizją rozwoju obszarów wiejskich w perspektywie 2035 r. Autorzy zauważają, że tak jak trudno jest jednoznacznie zdefiniować obszary wiejskie (są to tereny bardzo zróżnicowane), tak też trudno jest sformułować jedną wizję rozwoju tych obszarów.

Rozdział trzeci – autorzy tego opracowania Jerzy Bański i Damian Mazurek, podjęli próbę identyfikacji cech odróżniających strefę podmiejską od miasta i wsi. Ich celem było wskazanie cech, które mogą świadczyć o odrębności strefy podmiejskiej. Na przykładzie kilku polskich miast autorzy starali się zidentyfikować wskaźniki, które mogą posłużyć do określenia zasięgu przestrzennego tej strefy.

Rozdział czwarty, którego autorami są Krystian Heffner i Piotr Gibas stanowi charakterystykę podstawowych trendów zmian zachodzących na obszarach wiejskich oraz określenie głównych typów obszarów, które można zaobserwować w zakresie „odchodzenia od rolnictwa” na terenie Polski. Badania ilościowe przeprowadzono w układzie miejscowości statystycznych dla danych dostępnych za pośrednictwem Banku Danych Lokalnych (za okres 2004–2019), na podstawie metody syntetycznego wskaźnika rozwoju Perkala.

Rozdział piąty, odnosi się do rosnącej złożoności polityki wobec rolnictwa i obszarów wiejskich, która wymaga wypełnienia luk w danych i wiedzy zidentyfikowanych w procesie projektowania i wdrażania polityki. Jak podkreślają autorzy: Paweł Chmieliński, Zbigniew Floriańczyk i Barbara Wieliczko, tworzenie danych i wiedzy ma kluczowe znaczenie dla lepszego zarządzania polityką, ale nie jest wystarczające. Nowa baza danych musi być skutecznie przekazywana zainteresowanym stronom w celu kształtowania ich działań. Na podstawie analizy aspektów transferu wiedzy w WPR i polityki badawczej UE, rozdział pokazuje wzajemne powiązania między badaniami a rolnictwem w UE. Badanie pokazuje, że stają się one coraz silniejsze i wielokierunkowe, ale nadal istnieje potrzeba, aby działały bardziej efektywnie.

Rozdział szósty, przygotowany przez Monikę Wesołowską i Jolantę Rodzoś, dotyczy wdrażania innowacji na obszarach wiejskich. Jako studium przypadku przeanalizowano województwo lubelskie, które jest zaliczane do obszarów pro-

blemowych w całej Europie. Przeciwdziałanie negatywnym skutkom przemian społeczno-gospodarczych obserwowanych w województwie lubelskim implikuje podejmowanie innowacyjnych działań poprawiających jakość życia oraz zwiększających zasoby kapitału ludzkiego i społecznego.

W rozdziale siódmym autorzy: Mirosław Biczkowski, Łukasz Wiśniewski i Roman Rudnicki wskazali, że pandemia Covid-19 uwypukliła wiele problemów na obszarach wiejskich, w tym związanych z kształceniem zdalnym. Dostęp do tej formy nauczania stanowił duże wyzwanie, zwłaszcza na terenach popegeerowskich, z reguły zaliczanych do obszarów zagrożonych trwałą marginalizacją. Jak wskazują autorzy pandemia nasiliła przestrzenne zróżnicowanie w dostępie do usług publicznych, deficyt sprzętu komputerowego, czy też utrudnienia w dostępie do Internetu, co wpłynęło na realizację obowiązków szkolnych przez dzieci.

Cytując Isaaca Asimova należy stwierdzić, że *ludzie żyją, dopóki są pamiętani*. Pamięć o naukowcach trwa dzięki ich publikacjom, zrealizowanym projektom i ideom, które rozwijali – prezentowana publikacja wskazuje wyraźnie, jak żywa jest pamięć o Konradzie Czapiewskim – naszym Przyjacielu, Koledze, Współpracowniku...

Jako Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN podjęliśmy decyzję, że od 2023 r. konkurs na najlepszą pracę doktorską z zakresu gospodarowania przestrzenią organizowany od 2020 r. pod patronatem KPZK PAN, nosi imię Konrada Czapiewskiego. W ten sposób chcemy, żeby pamięć o nim była żywa, a prowadzone przez niego badania naukowe stanowiły inspiracje dla młodych badaczy.

Zapraszamy Państwa do lektury i refleksji nad tematami i ideami naukowymi podejmowanymi przez Konrada Czapiewskiego, a związanymi z rozwojem obszarów wiejskich.

Redaktorzy naukowi tomu

KONRAD CZAPIEWSKI (1979–2022) – ŻYCIORYS I DOROBIEK NAUKOWY

Jerzy Bański

Przebieg kariery naukowej

Konrad Czapiewski ukończył studia magisterskie na Wydziale Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego otrzymując w 2003 r. dyplom magistra geografii w zakresie geografii ekonomicznej. Za pracę magisterską nt. *Warunki życia ludności wiejskiej w Polsce w okresie transformacji społeczno-gospodarczej* wykonaną w Zakładzie Geografii Społeczno-Ekonomicznej WGiSR UW pod kierunkiem dr Małgorzaty Durydiwki uzyskał wyróżnienie (*Diploma Honorificum Jego Magnificencji Rektora Uniwersytetu Warszawskiego*). Dodatkowo w trakcie studiów ukończył blok dydaktyczny w ramach *Kwalifikacje nauczyciela geografii* oraz trzyletnie uzupełniające studia z zakresu *Ochrony i kształtowania środowiska*. Ponadto w latach 2003–2005 r. uczestniczył w *Podyplomowych Studiach Filozoficznych* w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego.

W trakcie studiów aktywnie uczestniczył w różnych formach działalności studenckiej – był członkiem Zarządu Samorządu Studentów WGiSR Uniwersytetu Warszawskiego, reprezentantem studentów w Radzie Naukowej WGiSR i Komisji Dydaktycznej, członkiem Koła Naukowego Studentów Geografii oraz członkiem EGEA (*European Geography Association for Students and Young Geographers*) – *Europejskiego Stowarzyszenia Studentów Geografii i Młodych Geografów*. Czynnie uczestniczył w 6 kongresach międzynarodowych, wymianie studenckiej oraz organizował i uczestniczył w wyprawach naukowych do Bułgarii, Chorwacji, Hiszpanii.

Jeszcze przed ukończeniem studiów w lutym 2003 r. podjął pracę w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, w Zespole Rozwoju Obszarów Wiejskich (aktualnie Zakład Geografii Wsi i Rozwoju Lokalnego), którą nieprzerwanie kontynuował aż do tragicznej śmierci. Początkowo, jeszcze jako student, pracował na umowę o dzieło, a następnie do końca pierwszego roku pracy był zatrudniony na stanowisku młodszego dokumentalisty. Przez kolejne sześć lat

(2004–2010) pracował jako asystent angażując się w wiele przedsięwzięć o charakterze naukowym, społecznym i organizacyjnym. W tym czasie był członkiem zespołów projektowych, organizował konferencje i wyjazdy terenowe, uczestniczył w bilateralnej współpracy z zagranicznymi partnerami oraz aktywnie działał w organizacjach zrzeszających geografów. Kształtował też z dużą samodzielnością i zaangażowaniem własną tematykę badawczą.

28 kwietnia 2010 r. decyzją Rady Naukowej Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk uzyskał stopień naukowy doktora nauk o Ziemi w zakresie geografii na podstawie przedstawionej i obronionej rozprawy doktorskiej pod tytułem *Koncepcja obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego na wsi i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*. Promotorem rozprawy był prof. dr hab. Jerzy Bański, a recenzentami byli profesorowie Bolesław Domański (Uniwersytet Jagielloński) i Krystian Heffner (Akademia Ekonomiczna w Katowicach). Po uzyskaniu stopnia doktora uzyskał angaż na stanowisko adiunkta, które pełnił do 2019 r.

Na początku 2020 r., Konrad Czapiewski złożył wniosek o wszczęcie postępowania w sprawie nadania stopnia doktora habilitowanego, w dziedzinie nauk społecznych w dyscyplinie geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna. Jako osiągnięcie naukowe Kandydat przedstawił cykl siedmiu powiązanych tematycznie publikacji naukowych pod wspólnym tytułem *Wiejskość a wiedza – ujęcie czasowo-przestrzenne*.

- Czapiewski K., Janc K., 2011, *Accessibility to Education and Its Impact on Regional Development in Poland*, [w:] *Territorial Development, Cohesion and Spatial Planning. Knowledge and Policy Development in an Enlarged EU*, N. Adams, G. Cotella, R. Nunes (red.). Regions and Cities, 46, Routledge, London-New York: 345–372.
- Czapiewski K., Janc K., 2019, *Od analfabetyzmu do wykształcenia wyższego*, [w:] *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.). Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa: 147–167.
- Czapiewski K., Janc K., 2019, *Education, Human Capital and Knowledge – the Paradigm Shift and Future Scenarios on Polish Rural Areas*, [w:] *Three Decades of Transformations in the East-Central European Countryside*, J. Bański (red.). Springer: 351–367.
- Czapiewski K., Janc K., Owsiański J., Śleszyński P., 2016, *A Modelling Project in Poland: the Social and Intellectual Capital Aspects*. Studies in Agricultural Economics, 118: 5–15.
- Floriańczyk Z., Janc K., Czapiewski K., 2012, *The Importance and Diffusion of Knowledge in the Agricultural Sector*. Geographia Polonica, 85, 1: 45–56.
- Janc K., Czapiewski K., Wójcik M., 2019, *In the Starting Blocks for Smart Agriculture: The Internet as a Source of Knowledge in Transitional Agriculture*. NJAS – Wageningen Journal of Life Sciences, 90–91: 1–12.

- Wójcik M., Jeziorska-Biel P., Czapiewski K., 2019, *Between Words: A Generational Discussion about Farming Knowledge Sources*. Journal of Rural Studies, 67: 130–141.

Celem głównym badań związanych z tematyką wniosku habilitacyjnego była ocena procesów kreacji, transferu oraz perspektyw wykorzystania wiedzy na obszarach wiejskich i przez mieszkańców wsi w Polsce w ujęciu lokalnym w latach 1918–2050. Celowi temu Kandydat podporządkował siedem celów szczegółowych, które realizował w poszczególnych publikacjach. Cztery pierwsze spośród siedmiu prac odnoszą się do kwestii edukacyjnych mieszkańców wsi i roli wiedzy w rozwoju obszarów wiejskich. Natomiast trzy kolejne prace koncentrują się na źródłach i transferze wiedzy w rolnictwie. Wśród celów szczegółowych znalazły się:

- identyfikacja prawidłowości przestrzennych w zakresie zmian występowania analfabetyzmu i wykształcenia wyższego w perspektywie 1918-2018;
- ocena korelacji wykształcenia z poziomem rozwoju regionalnego;
- modelowanie zmian poziomu wykształcenia mieszkańców wsi na przykładzie Mazowsza;
- ocena znaczenia wiedzy i wykształcenia ludności wiejskiej w horyzoncie czasowym 2050;
- konstrukcja modeli transferu wiedzy w rolnictwie;
- ocena znaczenia źródeł informacji wśród rolników;
- ocena roli Internetu w transferze wiedzy i jego wykorzystanie w gospodarstwach rolnych.

Całokształt badań był podporządkowany weryfikacji dwóch hipotez badawczych: 1) mieszkańców wsi cechuje nieuprzywilejowanie w dostępie do edukacji i wiedzy, 2) współcześnie na obszarach wiejskich dominuje transfer wiedzy niejawnej.

Postępowanie w sprawie nadania stopnia dra hab. zakończyło się sukcesem w marcu 2021 r. i w jego wyniku Konrad Czapiewski uzyskał stanowisko profesora IGiPZ PAN. Tematyka transferu wiedzy pomiędzy miastem a wsią stała się podstawą do przygotowania wniosku i uzyskania dużego projektu badawczego w ramach konkursu OPUS NCN pt. *Miejsko-wiejski transfer wiedzy – modele współzależności*, który rozpoczął na początku 2022 r.

Tematyka badawcza i dorobek naukowy

Praca badawcza Konrada Czapiewskiego, od początku jego kariery zawodowej poświęcona była głównie tematyce wiejskiej, w tym przede wszystkim roli człowieka w kształtowaniu przestrzeni wiejskiej. Jednak podejmowana przez niego problematyka badawcza była wielowątkowa i obejmowała swoim zakresem za-

gadnienia relacji człowiek – środowisko przyrodnicze, rozwój infrastruktury technicznej i społecznej, planowanie i kształtowanie przestrzeni wiejskiej, metodykę klasyfikacji obszarów wiejskich i wiele innych studiów. W swoim wniosku habilitacyjnym wymienił następujące obszary realizowanych badań:

- uwarunkowania i efekty możliwości edukacyjnych mieszkańców wsi;
- wpływ wiedzy na możliwości rozwojowe obszarów wiejskich;
- modele transferu wiedzy w rolnictwie;
- teoretyczne i metodyczne podstawy w geografii wsi;
- planowanie i zagospodarowanie przestrzenne obszarów wiejskich;
- wpływ czynników egzogenicznych na rozwój obszarów wiejskich;
- rola małych miast w rozwoju obszarów wiejskich;
- atlasy tematyczne.

Szczególnie wiele miejsca poświęcił zagadnieniom społecznym, czemu sprzyjała rzadka umiejętność nawiązywania kontaktu z mieszkańcami wsi, lokalnymi liderami i samorządowcami. Towarzyszyły temu zawsze rozmowa, dyskusja, obserwacja oraz zdobywanie nowych doświadczeń i wiedzy, czego owocem były interesujące wnioski, niekonwencjonalne spostrzeżenia i syntetyczne podsumowania. Posiadał dużą umiejętność stosowania metod społecznych, które powszechnie wykorzystywał w swoich badaniach i z powodzeniem upowszechniał wśród geografów zajmujących się rozwojem regionalnym i lokalnym. Jego badania miały zarówno charakter teoretyczno-metodyczny, jak i i praktyczny.

Świadectwem tej różnorodności tematyki badawczej Konrada Czapiewskiego, ale przy tym koncentracji uwagi na przestrzeni wiejskiej jest jego dorobek publikacyjny i zaangażowanie w liczne projekty badawcze i inne przedsięwzięcia naukowe. Opublikował samodzielnie lub jako współautor ok. 120 publikacji naukowych, wśród których znalazło się kilkanaście monografii naukowych, 40 rozdziałów w monografiach i blisko 70 artykułów w czasopismach naukowych. Ponad 40 prac opublikował w języku angielskim. Według danych Google Scholar z 30 czerwca 2023 r., jego prace były cytowane 1143 razy. Natomiast w bazie Scopus znajdują się 23 prace Konrada Czapiewskiego, cytowane 146 razy.

Wśród jego prac, które zyskały największe zainteresowanie w środowisku naukowym (mierząc to liczbą cytowań) należy wymienić:

- Bański J., Czapiewski K., 2009, *Identyfikacja i ocena czynników sukcesu społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich*. Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN.
- Czapiewski K., 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*. Studia Obszarów Wiejskich, 22, IGiPZ PAN.
- Janc K., Czapiewski K., Wójcik M., 2019, *In the Starting Blocks for Smart Agriculture: The Internet as a Source of Knowledge in Transitional Agriculture*. NJAS – Wageningen Journal of Life Sciences, 90–91: 1–12.

- Komornicki T., Rosik P., Śleszyński P., Solon J., Wiśniewski R., Stępiak M., Czapiewski K., Goliszek S., 2013, *Wpływ budowy autostrad i dróg ekspresowych na rozwój społeczno-gospodarczy*. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Wójcik M., Jeziorska-Biel P., Czapiewski K., 2019, *Between Words: A Generational Discussion about Farming Knowledge Sources*. Journal of Rural Studies, 67: 130–141.

Wymienione prace potwierdzają różnorodność zainteresowań badawczych Konrada Czapiewskiego oraz wskazują, że przykładął dużą rolę do współpracy w zespołach badawczych. Jak sam wskazywał: *...Uważam, że dzięki kooperacji i dyskusji uzyskuje się znacznie większą wartość dodaną wykonanej pracy, czy to w postaci publikacji, zrealizowanych projektów, czy ogłoszonych referatów*. W sumie ponad 60% jego publikacji powstało we współpracy z innymi naukowcami.

Był uczestnikiem 60 projektów badawczych – krajowych i zagranicznych – o bardzo zróżnicowanej tematyce i charakterze (Horyzont, ESPON, NCN, projekty aplikacyjne), co jest kolejnym świadectwem jego szerokich horyzontów badawczych i umiejętności współpracy w zespole. Najważniejszą kategorię stanowiły projekty Narodowego Centrum Nauki (wcześniej Komitetu Badań Naukowych). Ogółem wziął udział w ośmiu takich przedsięwzięciach, a wynikiem jednego z nich była praca doktorska. Ważną rolę w jego studiach odgrywały też projekty międzynarodowe (wziął udział w 10 takich projektach) w ramach programów ramowych badań i innowacji UE (*UD_AGR_REPO*, *REPAiR*, *IMAJINE*) lub ESPON (*EDORA*, *EU-LUPA*, *TOWN*, *SeGI*), w których oprócz roli merytorycznej odgrywał ważne zadania organizacyjne. Pozostałe projekty miały przede wszystkim charakter aplikacyjny i dotyczyły przede wszystkim planowania rozwoju regionalnego i lokalnego, zagospodarowania przestrzennego i diagnoz stanu zagospodarowania obszarów wiejskich.

Rezultaty badań prezentował na ponad 100 kongresach, konferencjach i seminariach naukowych. W sumie wygłosił ok. 130 referatów, w tym większość w języku angielskim. Dodatkowo przewodniczył kilkunastu sesjom naukowym i był uczestnikiem kilku paneli dyskusyjnych. Wśród cyklicznych imprez naukowych, w których wielokrotnie uczestniczył należy wymienić: konferencje Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Międzynarodowej Unii Geograficznej, American Association of Geographers, European Rural Development Network i wiele kongresów rolniczych.

Działalność społeczna i organizacyjna

Szczególną pasją Konrada Czapiewskiego była działalność społeczna i organizacyjna, którą rozwijał już w czasie studiów. Był aktywnym członkiem Koła Naukowego Geografów WGiSR UW oraz działał w EGEA, w którym zorganizował kilka wyjazdów i wymian studenckich. Po rozpoczęciu pracy naukowej zaangażował się w działalność społeczną w Polskim Towarzystwie Geograficznym, gdzie przez kilka kadencji pełnił funkcję zastępcy Skarbnika, a następnie Skarbnika Zarządu Głównego PTG. Działał bardzo aktywnie również w Komisji Obszarów Wiejskich PTG, gdzie w okresie 2013-2019 pełnił funkcję Zastępcy Przewodniczącego oraz był współorganizatorem kilku konferencji naukowych tej Komisji. Za swoją działalność otrzymał Medal Jubileuszowy 100-lecia Polskiego Towarzystwa Geograficznego.

Ważną organizacją w jego rozwoju naukowym i pogłębianiu współpracy międzynarodowej i interdyscyplinarnej było stowarzyszenie *European Rural Development Network*, gdzie pełnił różne funkcje i organizował konferencje międzynarodowe. Ponadto był członkiem Prezydium Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, organizatorem konferencji regionalnej IGU (*International Geographical Union*) i konferencji *Committee for Local and Regional Development IGU*. Szczególną rolę organizacyjną odgrywał w cyklicznej konferencji międzynarodowej *Warsaw Regional Forum*, gdzie był liderem organizacyjnym i pełnił nieformalną funkcję przewodnika i koordynatora podczas wyjazdów studyjnych i spotkań towarzyskich. W sumie uczestniczył w organizacji dziewięciu takich konferencji.

Od początku pracy naukowej angażował się również w działalność wydawniczą. Był redaktorem tomów w Studiach Obszarów Wiejskich, EUROPA XXI, Rural Areas and Development, Czasopismo Geograficzne oraz kierował przez wiele lat czasopismem Studia Obszarów Wiejskich.

Działalność organizacyjna i społeczna Konrada Czapiewskiego była nierozdzielnie związana z nieformalnymi spotkaniami, wyjazdami terenowymi i dyskusjami w gronie koleżeńskim. Tą umiejętnością i niepowtarzalną pasją do rozmowy i współpracy zaskarbił sobie przyjaźń wśród dużej grupy pracowników naukowych. Wydaje się, że działalność i praca badacza oraz życie prywatne stanowiły dla niego jedność.

KONRAD CZAPIEWSKI – SPIS PUBLIKACJI

Monografie

- Bański J., Czapiewski K., 2015, *Opracowanie strategii rozwoju Gdańskiego Obszaru Metropolitalnego do 2030 roku. Diagnoza sektorowa – Rola małych miast i obszarów wiejskich w rozwoju obszaru metropolitalnego*. Institute for Development Working Papers, 025/2015, Instytut Rozwoju, Sopot, 38 s.
- Bański J., Bednarek-Szczepańska M., Czapiewski K., 2009, *Miejsce obszarów wiejskich w aktualnych strategiach rozwoju województw – kierunki i cele rozwoju a rzeczywistość*. Studia Obszarów Wiejskich, 19, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, 142 s.
- Bański J., Bednarek-Szczepańska M., Czapiewski K., Mazur M., 2012, *Diagnosis and Perspectives for Agriculture of Vojvodina*. Studia Obszarów Wiejskich, 28, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, 112 s.
- Czapiewski K., 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*. Studia Obszarów Wiejskich, 22, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, 219 s.
- Czapiewski K., Janc K., 2013, *Edukacja jako czynnik rozwoju Mazowsza*. Trendy Rozwojowe Mazowsza, 11, Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego, Warszawa, 129 s.
- Czapiewski K., Kulikowski R., Bański J., Bednarek-Szczepańska M., Mazur M., Ferenc M., 2012, *Wykorzystanie ICT w rolnictwie Mazowsza – ujęcie przestrzenne*. Studia Obszarów Wiejskich, 30, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, 148 s.
- Czapiewski K., Wiśniewski R., Stępiak M., Siłka P., 2015, *Opracowanie strategii rozwoju Gdańskiego Obszaru Metropolitalnego do 2030 roku. Diagnoza sektorowa – Rozwój zasobów ludzkich OM*. Institute for Development Working Papers, 028/2015, Instytut Rozwoju, Sopot, 58 s.
- Józwiak W., Czapiewski K., Niewęgłowska G., 2006, *Przestrzenne zróżnicowanie dopłat wyrównawczych ONW w Polsce w 2004 roku*. IERiGŻ, Warszawa, 58 s.
- Komornicki T., Bański J., Śleszyński P., Rosik P., Świątek D., Czapiewski K., Bednarek-Szczepańska M., Stępiak M., Mazur M., Wiśniewski R., Solon J., 2010, *Ocena wpływu inwestycji infrastruktury transportowej realizowanych w ramach polityki spójności na wzrost konkurencyjności regionów (w ramach ewaluacji ex post NPR 2004–2006)*. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, 131 s.

- Komornicki T., Bański J., Śleszyński P., Rosik P., Czapiewski K., Korcelli P., Świątek D., Degórska B., Siłka P., Wiśniewski R., Stępnia M., Mazur M., 2012, *Zagospodarowanie infrastrukturalne i kapitał fizyczny oraz policentryczność rozwoju Mazowsza*. Trendy Rozwojowe Mazowsza, 4, Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego, Warszawa, 56 s.
- Komornicki T., Rosik P., Śleszyński P., Solon J., Wiśniewski R., Stępnia M., Czapiewski K., Goliszek S., 2013, *Wpływ budowy autostrad i dróg ekspresowych na rozwój społeczno-gospodarczy i terytorialny Polski*. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, 215 s.
- Komornicki T., Rosik P., Śleszyński P., Solon J., Wiśniewski R., Stępnia M., Czapiewski K., Goliszek S., 2013, *Impact of the Construction of Motorways and Expressways on Socio-economic and Territorial Development of Poland*. Ministry of Infrastructure and Development, Warsaw, 212 s. (angielska wersja ww. publikacji).
- Przestrzenne Zagospodarowanie Kraju – perspektywa długookresowa*, Prezydium Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju (jednym z autorów jest K. Czapiewski), Warszawa 2022.
- Śleszyński P., Czapiewski K., Komornicki T., Stępnia M., Świątek D., Węclawowicz G., Deręgowska A., Janc K., Jaworska B., Rosik P., Siłka P., Wiśniewski R., 2012, *Społeczno-demograficzne uwarunkowania rozwoju Mazowsza*. Trendy Rozwojowe Mazowsza, 3, Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego, Warszawa, 52 s.

Rozdziały w monografiach naukowych

- Bański J., Czapiewski K., 2003, *Referendum na wsi a opinie na temat Unii Europejskiej – wybrane wyniki badań ankietowych*, [w:] *Przestrzeń wyborcza Polski*, M. Kowalski (red.). IGiPZ PAN, Warszawa: 73–85.
- Bański J., Czapiewski K., 2004, *Mieszkańcy wsi wobec integracji europejskiej – ujęcie regionalne*, [w:] *Regionalny wymiar integracji europejskiej*, S. Ciok, D. Ilnicki (red.). Przekształcenia Regionalnych Struktur Funkcjonalno-Przestrzennych, VIII/I, UW, Wrocław: 285–298.
- Bański J., Czapiewski K., 2006, *Pozarolnicza działalność gospodarcza na wsi – wnioski z bazy Agrinpol na tle innych źródeł*, [w:] *Przedsiębiorczość wiejska*. Fundacja Fundusz Współpracy, Warszawa: 7–14.
- Bański J., Czapiewski K., 2007, *Wpływ zróżnicowania struktury przestrzennej rolnictwa na efektywność gospodarki rolnej – ujęcie regionalne*, [w:] *Wyniki ekonomiczne polskiego rolnictwa w 2006 roku*, J. Zegar (red.). IERiGŻ – PIB, Warszawa: 50–74.
- Bański J., Czapiewski K., 2016, *Funkcje gospodarcze*, [w:] *Atlas obszarów wiejskich w Polsce*, J. Bański (red.). IGiPZ PAN, Warszawa: 89–112.
- Cerić D., Czapiewski K., 2022, *Diverse Challenges of Tourism Spatial Planning: Evidence from Italy, Norway, Poland, Portugal, and Turkey*, [w:] *Contemporary Challenges of Spatial Planning in Tourism Destinations*, T. Napierała, K. Leśniewska-Napierała, G. Cotella (red.). Wydawnictwo UŁ, Łódź: 141–154.

- Czapiewski K., 2003, *Główne problemy życia na wsi w ocenie mieszkańców*, [w:] *Geograficzne aspekty globalizacji i integracji europejskiej*, M. Śmigielska, J. Słodczyk (red.). PTG, Opole: 429–435.
- Czapiewski K., 2003, *Warunki życia w ocenie mieszkańców obszarów wiejskich*, [w:] *Współczesne przeobrażenia i przyszłość wsi polskiej*, B. Górzyński, C. Guzik (red.). UJ, Kraków: 33–49.
- Czapiewski K., 2004, *Zróżnicowanie wyposażenia w sieć wodociągową i kanalizacyjną zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski*, [w:] *Badania geograficzne w poznawaniu środowiska*, Z. Michalczyk (red.). Wydawnictwo UMCS, Lublin: 506–513.
- Czapiewski K., 2004, *Zróżnicowanie struktury społeczno-demograficznej a wyposażenie infrastrukturalne i potencjał gospodarczy polskiej wsi*, [w:] *Social'no-ekonomichni ta agrarni transformaciji v Ukraini i Pol'si v konteksti evropejskoj integraciji*. NAN Ukrainy, Kijów: 189–193.
- Czapiewski K., 2005, *Wykluczenie społeczne spowodowane bezrobociem – przestrzenna analiza zjawiska na Pomorzu*, [w:] *Zagospodarowanie przestrzenne i rozwój obszarów nadmorskich w Polsce*, M. Dutkiewicz (red.). PTG, Szczecin: 41–44.
- Czapiewski K., 2005, *Infrastruktura wodno-kanalizacyjna a ochrona zdrowia na obszarach wiejskich*, [w:] *Społeczne skutki globalizacji – globalizacja a bezpieczeństwo i zdrowie publiczne*, I. Łęcka (red.). Wydawnictwo UW, Warszawa: 255–264.
- Czapiewski K., 2006, *Obszary rolnicze – obszarami sukcesu?* [w:] *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa – sukcesy i niepowodzenia*, B. Głębocki, E. Kacprzak (red.). Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań: 21–36.
- Czapiewski K., 2006, *General Overview of Poland's Territory*, [w:] *Natural and Human Environment of Poland. A Geographical Overview*, M. Degórski (red.). IGiPZ PAN, Warszawa: 7–12.
- Czapiewski K., 2007, *Technical Infrastructure in the Dwellings in Poland and Hungary at the Beginning of the 21st Century*, [w:] *Regionality and/or Locality, Discussion Papers. Special*, A. D. Kovacs (red.). RKK HAS, Pecs: 161–168.
- Czapiewski K., 2007, *Less Favoured Areas and Migrations in Poland – Are There any Relations?* [w:] *Less Favoured Areas for Agriculture and Rural Areas*. VUZE, Praga: 116–128.
- Czapiewski K., 2007, *Infrastruktura komunalna a poziom rozwoju gospodarczego Polski i Węgier*, [w:] *Rola geografii społeczno-ekonomicznej w badaniach regionalnych*, I. Kiniorska, S. Sala (red.). AŚ, Kielce: 329–337.
- Czapiewski K., 2008, *Przestrzenna charakterystyka obszarów wiejskich w Polsce z uwzględnieniem terenów zakwalifikowanych do ONW*, [w:] *Obszary o niekorzystnym gospodarowaniu w rolnictwie. Stan obecny i wnioski na przyszłość*, G. Niewęglowska (red.). IERiGŻ – PIB, Warszawa: 69–125.
- Czapiewski K., 2010, *Ludność rolnicza*, [w:] *Atlas rolnictwa Polski*, J. Bański (red.). IGiPZ PAN, Warszawa: 38–46.
- Czapiewski K., 2010, *Nauka, szkolnictwo i organizacja obsługi rolnictwa*, [w:] *Atlas rolnictwa Polski*, J. Bański (red.). IGiPZ PAN, Warszawa: 123–126.

- Czapiewski K., 2012, *Koncepcja obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego na wsi i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, [w:] *Zastosowanie metod statystycznych w badaniach naukowych*, IV, J. Jakubowski, J. Wątroba (red.). StatSoft Polska, Kraków: 97–105.
- Czapiewski K., 2016, *Mieszkalnictwo i infrastruktura*, [w:] *Atlas obszarów wiejskich w Polsce*, J. Bański (red.). IGiPZ PAN, Warszawa: 113–130.
- Czapiewski K., 2017, „*Mała Ojczyzna Tatarów Polskich*” – Kruszyńniany, [w:] *Tożsamość i „miejsce”*. Budzenie uśpionego potencjału wsi, M. Wójcik (red.). Wyd. UŁ, Łódź: 53–58.
- Czapiewski K., 2018, *Ocena poziomu rozwoju usług pożytku publicznego*, [w:] *Inteligentny rozwój obszarów wiejskich (smart rural development): koncepcja, wymiary, metody*, M. Wójcik (red.). Global Point, Łódź: 29–46.
- Czapiewski K., 2021, *Fundusze Unii Europejskiej*, [w:] *Atlas Wyszehradzki*, P. Śleszyński, K. Czapiewski (red.). Instytut Współpracy Polsko-Węgierskiej im. Wacława Felczaka, PTG, Warszawa: 282–287.
- Czapiewski K., Głębocki B., 2010, *Struktura agrarna*, [w:] *Atlas rolnictwa Polski*, J. Bański (red.). IGiPZ PAN, Warszawa: 55–64.
- Czapiewski K., Janc K., 2009, *Internal Peripheries of Socio-economic Development in Poland*, [w:] *Old and New Borderlines/Frontiers/Margins*, A. D. Kovacs (red.). RKK HAS, Pecs: 109–121.
- Czapiewski K., Janc K., 2011, *Accessibility to Education and Its Impact on Region and Development in Poland*, [w:] *Territorial Development, Cohesion and Spatial Planning. Knowledge and Policy Development in an Enlarged EU*, N. Adams, G. Cotella, R. Nunes (red.). Regions and Cities, 46, Routledge, London – New York: 345–372.
- Czapiewski K., Janc K., 2019, *Od analfabetyzmu do wykształcenia wyższego*, [w:] *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.). IRWiR PAN, Warszawa: 147–167.
- Czapiewski K., Janc K., 2019, *Education, Human Capital and Knowledge – the Paradigm Shift and Future Scenarios on Polish Rural Areas*, [w:] *Three Decades of Transformation in the East-Central European Countryside*, J. Bański (red.). Springer, Cham: 351–367.
- Czapiewski K., Janc K., 2021, *Sport*, [w:] *Atlas Wyszehradzki*, P. Śleszyński, K. Czapiewski (red.). Instytut Współpracy Polsko-Węgierskiej im. Wacława Felczaka, PTG, Warszawa: 162–167.
- Czapiewski K., Śleszyński P., 2013, *Skala i dynamika procesów suburbanizacyjnych miast Polski Wschodniej i ich konsekwencje*, [w:] *Planowanie rozwoju przestrzeni wiejskiej*, K. Kurowska (red.). UWM, Olsztyn: 69–85.
- Czapiewski K., Wójcik M., 2014, *Towards a Post-structuralist and Cultural Turn in Researching Rurality in Poland: a Geographical Perspective*, [w:] *Rural Cooperation in Europe. In Search of the 'Relational Rurals'*, E. Kasabov (red.). Palgrave Macmillan, Houndmills: 231–265.
- Czapiewski K., Janc K., Leśniak M., 2005, *Wybrane aspekty charakterystyki demograficznej, społecznej i gospodarczej gmin uzdrowiskowych na Dolnym Śląsku*, [w:] *Kształto-*

- wanie funkcji turystycznych w miejscowościach uzdrowiskowych, E. Rydz (red.). Wydawnictwo PAP, Słupsk: 137–149.
- Janc K., Czapiewski K., 2008, *Przestrzenne aspekty zmiany poziomu wykształcenia ludności w Polsce*, [w:] *Europa bez granic – nowa jakość przestrzeni*, S. Dołzbłasz, A. Raczzyk (red.). Rozprawy Naukowe IGiRR UW, 4, UW, Wrocław: 183–194.
- Janc K., Czapiewski K., 2010, *Przestrzenne zróżnicowanie miejsc pochodzenia finalistów Olimpiady Geograficznej*, [w:] *Obszary metropolitalne we współczesnym środowisku geograficznym*, S. Liszewski (red.). PTG, UŁ, Łódź: 217–226.
- Janc K., Czapiewski K., 2021, *Szkolnictwo wyższe*, [w:] *Atlas Wyszehradzki*, P. Śleszyński, K. Czapiewski (red.). Instytut Współpracy Polsko-Węgierskiej im. Wacława Felczaka, PTG, Warszawa: 168–173.
- Janc K., Czapiewski K., 2021, *Nauka*, [w:] *Atlas Wyszehradzki*, P. Śleszyński, K. Czapiewski (red.). Instytut Współpracy Polsko-Węgierskiej im. Wacława Felczaka, PTG, Warszawa: 174–179.
- Janc K., Czapiewski K., Bajerski A., 2012, *Where the Brains Are, Where the Brains Move: Education, Skilled Migration, and Human Capital in Poland*, [w:] *Contemporary Issues in Polish Geography*, P. Churski (red.). Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań: 179–200.
- Komornicki T., Czapiewski K., 2020, *Economically Lagging Regions and Regional Development – some Narrative Stories from Podkarpackie, Poland*, [w:] *Responses to Geographical Marginality and Marginalization. From Social Innovation to Regional Development*, N. Etienne, S. Pelc (red.). Springer, Cham: 65–83.
- Niewęgłowska G., Czapiewski K., 2006, *Skutki działania instrumentu płatności wyrównawczych ONW ze szczególnym podkreśleniem zachowań migracyjnych ludności*, [w:] *Sytuacja ekonomiczna i aktywność inwestycyjna różnych grup gospodarstw rolniczych w Polsce i innych krajach unijnych w latach 2004–2005*, W. Józwiak (red.). IERiGŻ, Warszawa: 102–120.

Redakcje monografii naukowych

- Czapiewski K. (red.), 2017, *Spoleczne i indywidualne zasoby obszarów wiejskich*. Studia Obszarów Wiejskich, 46, PTG, IGiPZ PAN: 186 s.
- Czapiewski K., Kulikowski R. (red.), 2005, *Dorobek naukowy geografii rolnictwa w Polsce*. Studia Obszarów Wiejskich, 7, PTG, IGiPZ PAN: 215 s.
- Floriańczyk Z., Czapiewski K. (red.), 2005, *Rural Development Capacity in Carpathian Europe*. Rural Areas and Development, 3, 175 s.
- Floriańczyk Z., Czapiewski K. (red.), 2006, *Endogenous Factors Stimulating Rural Development*. Rural Areas and Development, 4, 227 s.
- Komornicki T., Czapiewski K. (red.), 2005, *Central and Eastern Europe: Changing Spatial Patterns of Human Activity*. EUROPA XXI, 12, 225 s.

- Komornicki T., Czapiewski K. (red.), 2005, *New Spatial Relations in New Europe*. EUROPA XXI, 13, 201 s.
- Komornicki T., Czapiewski K. (red.), 2006, *Core and Peripheral Regions in Central and Eastern Europe*. EUROPA XXI, 14, 231 s.
- Komornicki T., Czapiewski K. (red.), 2006, *Regional Periphery in Central and Eastern Europe*. EUROPA XXI, 15, 234 s.
- Komornicki T., Czapiewski K. (red.), 2008, *Czasopismo Geograficzne*, 79, 1–2, 223 s.
- Komornicki T., Czapiewski K. (red.), 2008, *Jubileusz 90-lecia Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Biogramy członków PTG*. *Czasopismo Geograficzne*, 79, z. 4 suppl. 79 s.
- Sofer M., Sorensen A., Czapiewski K. (red.), 2015, *Local Development in Urban and Rural Space: Project and Planning*. *Studia Obszarów Wiejskich*, 38, 164 s.
- Śleszyński P., Czapiewski K., 2021, *Atlas Wyszehradzki*. PTG, Instytut Współpracy Polsko-Węgierskiej im. Wacława Felczaka, 302 s.
- Wójcik M., Czapiewski K. (red.), 2015, *Edukacja i kapitał ludzki w rozwoju lokalnym i regionalnym*. *Studia Obszarów Wiejskich*, 40, 187 s.
- Wójcik M., Czapiewski K. (red.), 2015, *Wiedza i edukacja w rozwoju obszarów wiejskich*. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 20, 169 s.
- Wójcik M., Jeziorska-Biel P., Czapiewski K. (red.), 2018, *100 wsi na 100-lecie PTG*. Komisja Obszarów Wiejskich, PTG, Łódź – Warszawa, 180 s.

Artykuły w czasopismach naukowych

- Bański J., Czapiewski K., 2009, *Obszary o znaczącym endogenicznym potencjale rozwojowym*. *Studia Obszarów Wiejskich*, 16, PTG, IGiPZ PAN: 55–78.
- Bański J., Czapiewski K., 2015, *A Vision of the Polycentric Development of the Mazovia Region in Poland*. *Geografický časopis*, 67, 4: 301–321.
- Bański J., Czapiewski K., Mazur M., 2012, *Policentryczność rozwoju Mazowsza*. *Mazowsze, Studia Regionalne*, 10: 71–88.
- Bański J., Czapiewski K., Mazur M., 2014, *Potencjały rozwojowe województwa podkarpackiego, diagnoza i ocena*. *Prace Komisji Geografii Przemysłu*, PTG, 26: 98–112.
- Bański J., Czapiewski K., Górczyńska M., 2016, *Impact of the Locations of Small Towns in Mazovia (Poland) on Their Socio-economic Structure and on Their Role in Relation to the Neighboring Rural Areas*. *Journal of Urban and Regional Analysis*, 8, 2: 117–131.
- Bański J., Czapiewski K., Ferenc M., Mazur M., 2013, *Land Use Change and Land Use Functions. Case Studies*. *Studia Obszarów Wiejskich*, 32, PTG, IGiPZ PAN: 169–234.
- Bański J., Janicki W., Bednarek-Szczepańska M., Czapiewski K., Mazur M., 2009, *Ocena wpływu instrumentów polityki spójności oraz wspólnej polityki rolnej na rozwój społeczny i gospodarczy obszarów wiejskich w województwie małopolskim*. *Małopolskie Studia Regionalne*: 3–82.

- Czapiewski K., 2004, *Wyposażenie infrastrukturalne i potencjał gospodarczy obszarów wiejskich a pozarolnicze funkcje gmin*. Studia Obszarów Wiejskich, 5, PTG, IGiPZ PAN: 57–73.
- Czapiewski K., 2004, *Zmiany warunków życia ludności wiejskiej*. Studia Obszarów Wiejskich, 6, PTG, IGiPZ PAN: 89–111.
- Czapiewski K., 2005, *Spatial Co-occurrence of Agricultural Areas and Regions of Social Exclusion*. EUROPA XXI, 12: 39–52.
- Czapiewski K., 2005, *Living Conditions and Junctional Structure of Rural Communes in Poland*. Geografický časopis, 57, 1: 23–42.
- Czapiewski K., 2005, *Unemployment as a Reason of Social Exclusion – Spatial Analysis for Poland*. Rural Areas and Development, 3: 63–77.
- Czapiewski K., 2006, *Koncepcja „nuova ruralita” we włoskiej literaturze geograficznej*. Dokumentacja Geograficzna, 33: 32–38.
- Czapiewski K., 2006, *Małe miasta w przestrzeni rolniczej i nierolniczej – analiza porównawcza sytuacji społeczno-gospodarczej*. Studia Obszarów Wiejskich, 11: 73–84.
- Czapiewski K., 2006, *Rural Areas of Success – in Search of Definitions and Measures*. EUROPA XXI, 15: 77–86.
- Czapiewski K., 2007, *Dopłaty wyrównawcze ONW – instrument wspierający rozwój gospodarczy czy poprawiający jakość środowiska?* Studia Obszarów Wiejskich, 12, PTG, IGiPZ PAN: 99–112.
- Czapiewski K., 2007, *Dostępność przestrzenna usług edukacyjnych i mobilność przestrzenna młodzieży gimnazjalnej*. Prace Kom. Geogr. Komunik., PTG, 13: 293–305.
- Czapiewski K., 2008, *Obszary o Niekorzystnych Warunkach Gospodarowania – realizacja działania w województwie podlaskim*. Dokumentacja Geograficzna, 36: 34–39.
- Czapiewski K., 2008, *Sustainability and Success – a Case Study of Mazovia Region*. EUROPA XXI, 17: 45–54.
- Czapiewski K., 2010, *Obszary problemowe w rolnictwie w kontekście delimitacji obszarów ONW*. Studia Obszarów Wiejskich, 24, PTG, IGiPZ PAN: 89–98.
- Czapiewski K., 2010, *Neoendogeniczny rozwój obszarów wiejskich na przykładzie gminy Łęczyce*. Regiony Nadmorskie, 18: 102–116.
- Czapiewski K., 2011, *Location Matters – analiza zależności pomiędzy dostępnością przestrzenną a sukcesem społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich Mazowsza*. Studia Obszarów Wiejskich, 26, PTG, IGiPZ PAN: 57–72.
- Czapiewski K., 2011, *Czy struktura funkcjonalna warunkuje zaistnienie sukcesu na obszarach wiejskich?* Studia KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa: 201–218.
- Czapiewski K., 2012, *Intraregional Peripheries of Economic Development – a Case Study of Mazovia Region in Poland*. Studia Obszarów Wiejskich, 27, PTG, IGiPZ PAN: 33–45.
- Czapiewski K., 2013, *Planowanie przestrzenne na obszarach wiejskich – przegląd istniejących źródeł informacji*. Biuletyn KPZK PAN, z. 252, Warszawa: 132–142.
- Czapiewski K., 2013, *Mazowiecka wieś „Od... Do...”*. Studia Obszarów Wiejskich, 31, PTG, IGiPZ PAN: 187–195.

- Czapiewski K., 2020, *Kompetencje rolników a efektywność ekonomiczna gospodarstw – przestrzenne konteksty relacji*. Studia Obszarów Wiejskich, 57, PTG, IGiPZ PAN: 35–50.
- Czapiewski K., Hruška V., 2015, *On Non-agricultural and Non-tourism Related Economic Industries in Rural Areas*. Geographia Polonica, 88, 4: 695–700.
- Czapiewski K., Janc K., 2006, *On Human Capital and Agrarisation in Poland*. Rural Areas and Development, 4: 53–68.
- Czapiewski K., Janc K., 2006, *Development Potential of Polish Regions*. Problems of Geography: 91–104.
- Czapiewski K., Janc K., 2007, *Education as a Factor that Diversifies the Possibilities of Economic Development in Poland*. Alfa Spectra Planning Studies FA STU, 11, 2: 29–35.
- Czapiewski K., Janc K., 2008, *Zróżnicowanie przestrzenne poziomu wykształcenia ludności wiejskiej i rolniczej*. Czasopismo Geograficzne, 79, 4: 333–354.
- Czapiewski K., Janc K., 2009, *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu wykształcenia rolników. Europa – Polska – Mazowsze*, Studia Obszarów Wiejskich, 17, PTG, IGiPZ PAN: 21–32.
- Czapiewski K., Janc K., 2012, *Dostępność do edukacji, jakość kształcenia i poziom wykształcenia mieszkańców a struktura funkcjonalna gmin województwa mazowieckiego*. Mazowsze Studia Regionalne, 10: 33–51.
- Czapiewski K., Janc K., 2012, *Rola wiedzy na wsi – edukacja a praca*. Studia KPZK PAN, t. CXLV, Warszawa: 278–301.
- Czapiewski K., Janc K., 2014, *Polaryzacja zagadnień edukacyjnych na Mazowszu wyzwaniem w rozwoju obszarów wiejskich*. Studia KPZK PAN, t. CLVI, Warszawa: 335–357.
- Czapiewski K., Śleszyński P., 2007, *Geografia zróżnicowania wyników egzaminów zewnętrznych*. Biuletyn Badawczy Centralnej Komisji Egzaminacyjnej, 11: 52–79.
- Czapiewski K., Świątek D., 2011, *Opinie beneficjentów projektów drogowych współfinansowanych ze środków UE o efektach i rezultatach zrealizowanych inwestycji*. Prace Kom. Geogr. Komunik., PTG, 18: 49–60.
- Czapiewski K., Floriańczyk Z., Janc K., 2010, *Agricultural Knowledge and Rural Economy – Analysis on Micro and Macro Scales*. Rural Areas and Development, 7: 25–36.
- Czapiewski K., Kulikowski R., Bański J., Bednarek-Szczepańska M., Mazur M., Ferenc M., Konopski M., 2013, *The Use of ITC in Mazovian Agriculture*. Rural Areas and Development, 10: 45–57.
- Czapiewski K., Bański J., Górczyńska M., 2016, *The Impact of Location on the Role of Small Towns in Regional Development: Mazovia, Poland*. European Countryside, 8, 4: 413–426.
- Czapiewski K., Janc K., Owsiński J., Śleszyński P., 2016, *A Modelling Project in Poland: the Social and Intellectual Capital Aspects*. Studies in Agricultural Economics, 118: 5–15.
- Czapiewski K., Mazurek D., Traczyk A., Wójcik M., 2020, *Waste Material Flow Analysis in the Łódź Metropolitan Area*. European Spatial Research and Policy, 27(2): 95–114.
- Floriańczyk Z., Czapiewski K., Stawicka E., 2009, *New Paradigm of Rural Development – New Challenges for Extension Services*. Rural Areas and Development, 6: 275–284.
- Floriańczyk Z., Janc K., Czapiewski K., 2012, *The Importance and Diffusion of Knowledge in the Agricultural Sector*. Geographia Polonica, 85, 1: 45–56.

- Hruška V., Czapiewski K., 2015, *Changing Rural Economies: Theoretical Background and Empirical Evidence*. Studia Obszarów Wiejskich, 39, PTG, IGiPZ PAN: 59–76.
- Hruška V., Czapiewski K., Kovacs Z., 2015, *Rural Economic Development in the Post-agricultural Era: Policy Recommendations*. Studia Obszarów Wiejskich, 39, PTG, IGiPZ PAN: 129–144.
- Hruška V., Siviček T., Czapiewski K., 2015, *On Non-agricultural and Non-tourism Economic Industries in Rural Areas*. Studia Obszarów Wiejskich, 39, PTG, IGiPZ PAN: 9–19.
- Janc K., Czapiewski K., 2005, *Wykształcenie czynnikiem wspierającym rozwój gospodarczy obszarów wiejskich*. Studia Obszarów Wiejskich, 8, PTG, IGiPZ PAN: 69–84.
- Janc K., Czapiewski K., 2013, *The Internet as a Development Factor of Rural Areas and Agriculture – Theory vs. Practice*. Studia Regionalia KPZK PAN, t. 36, Warszawa: 89–105.
- Janc K., Czapiewski K., 2014, *Internet jako czynnik poprawy sytuacji społecznej i ekonomicznej obszarów wiejskich*. Studia KPZK PAN, t. CLVI, Warszawa: 195–218.
- Janc K., Czapiewski K., 2016, *Poziom wykształcenia rolników w Polsce – analiza czasowo-przestrzenna*. Biuletyn KPZK PAN, z. 263, Warszawa: 9–28.
- Janc K., Czapiewski K., Wójcik M., 2019, *In the Starting Blocks for Smart Agriculture: the Internet as a Source of Knowledge in Transitional Agriculture*. NJAS – Wageningen Journal of Life Sciences, 90–91: 1–12.
- Jeziorska-Biel P., Leśniewska-Napierała K., Czapiewski K., 2021, *(Circular) Path Dependence – the Role of Vineyards in Land Use. Society and Regional Development – The Case of Lubuskie Region (Poland)*. Energies, 14(24): 8425.
- Komornicki T., Czapiewski K., 2010, *Dostępność przestrzenna do ośrodków akademickich a poziom kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich Mazowsza*. Studia KPZK PAN, t. CXXXVI, Warszawa: 66–85.
- Komornicki T., Plit F., Maciejewska B., Czapiewski K., 2008, *Polskie Towarzystwo Geograficzne – podstawowe informacje*. Czasopismo Geograficzne, 79, 1–2: 16–47.
- Mazur M., Bański J., Czapiewski K., Śleszyński P., 2015, *Wiejskie obszary funkcjonalne – próba metodyczna wyznaczenia ich obszarów i granic*. Studia Obszarów Wiejskich, 37, PTG, IGiPZ PAN: 7–36.
- Mazur M., Czapiewski K., 2016, *Functional Structure of Gminas in Poland – Classification Approaches and Research Opportunities*. Studia Obszarów Wiejskich, 43, PTG, IGiPZ PAN: 7–22.
- Mazur M., Czapiewski K., Janc K., Konopski M., 2018, *Władza lokalna na obszarach wiejskich, zróżnicowanie w przestrzeni i zmiana w czasie profilu samorządowca*. Studia Obszarów Wiejskich, 51, PTG, IGiPZ PAN: 7–26.
- Mazur M., Czapiewski K., Cerić D., 2022, *The Spatial, Temporal and Structural Approach to Interregional Tourism in Flows' Sustainability – on the Example of Four Erasmus+ SPOT Project Case Study Regions*. European Spatial Research and Policy, 29(2): 175–192.
- Mazurek D., Czapiewski K., 2021, *What Solutions for Waste Management? Issues of Flows and Governance Exemplified by the Łódź Agglomeration (Poland)*. Energies, 14(12): 3366.

- Obersteg A., Arlati A., Acke A., Berruti G., Czapiewski K., Dąbrowski M., Heurkens E., Mezei C., Palestino M., Varju V., Wójcik M., Knieiing J., 2019, *Urban Regions Shifting to Circular Economy: Understanding Challenges for New Ways of Governance*. Urban Planning, 4, 3: 19–31.
- Stasiak A., Czapiewski K., 2007, *Przestrzenne zagospodarowanie a rozwój polskiej wsi*. Biuletyn KPZK PAN, z. 234, Warszawa: 33–51 i 259–267.
- Szekely V., Czapiewski K., 2007, *Position Near the Town – Effects of Urban Areas on Rural Competitiveness and Quality of Life*. Rural Areas and Development, 5: 107–120.
- Świątek D., Czapiewski K., Komornicki T., 2013, *Services of General Interests in Mazowsze Region – Abbreviation of ESPON SeGI Case Study Report*. EUROPA XXI, 23: 149–176.
- Wójcik M., Jeziorska-Biel P., Czapiewski K., 2019, *Between Words: A Generational Discussion about Farming Knowledge Sources*. Journal of Rural Studies, 67: 130–141.
- Wójcik J., Szejgiec-Kolenda B., Czapiewski K., Komornicki T., Almazán-Gómez M. Á., 2022, *The Place of Śląskie Voivodeship (Poland) in the Greening Space of Flows*. EUROPA XXI: 42, 31–65.

Dodatkowo kilkadziesiąt drobnych form publikacyjnych – abstrakty, recenzje, sprawozdania, wstępy.

Zestawienie i opracowanie Krzysztof Janc

Rozdział 1.

„WIEJSKIE TRANSFORMACJE” – REFLEKSJE O PRZESTRZENI I MIEJSCU

Marcin Wójcik

Kontekst

Współczesne wielopłaszczyznowe przemiany strukturalne polskiej wsi zmuszają nas do zadawania pytań dotyczących kierunku i tempa procesów społecznych, ekonomicznych, środowiskowych oraz ich efektów, w tym również przestrzennych i regionalnych [Wójcik, Czapiewski 2016]. Ważne pytanie, bo odnoszące się do istoty tej zmiany, dotyka również kwestii polityki rozwoju i planowania. Charakter pogłębionej refleksji nad obecnymi przekształceniami polskiej wsi powinien bowiem z jednej strony dotyczyć umiejscowienia ich w „długim czasie” zmian (współczesne przekształcenia w historii zmian w ogóle), z drugiej zaś uwzględniać rozważania nad skalą interpretacji procesów, rozumianą nie tylko w kategoriach zakresu przestrzennego (krajowy – regionalny – lokalny), ale również w znaczeniu symbolicznym (przestrzeń a miejsce, tj. obszary wiejskie a wieś jako społeczne miejsce życia) [Wójcik *et al.* 2019].

Namysł nad zmiennością rzeczywistości społeczno-gospodarczej powinien zawierać się w próbie odpowiedzi na trzy pytania, których kolejność odpowiada stopniom złożoności identyfikacji i interpretacji zjawisk. W przypadku refleksji nad badaniami i praktyką rozwoju pytania te można sformułować w następujący sposób:

1. „Jak zmienia się wieś?”. Kwestia ta dotyczy głównie sfery obiektywnej (fakty) i odnosi się do sposobów rejestracji właściwości obiektów (obszary wiejskie – np. gminy, sołectwa) oraz sposobów ich klasyfikacji, również przestrzennej. Warto zwrócić uwagę, że generalnie używa się liczby mnogiej, tj. „obszary wiejskie” a nie „obszar wiejski”, co samo w sobie sugeruje, że mamy do czynienia ze zróżnicowaniami o charakterze przestrzennym (np. regionalnym).
2. „Jak opisać zmianę wsi?”. Pytanie odnosi się do koncepcji badań i planowania rozwoju, a tym samym związku interpretacji zmiany z odpowiednimi sta-

nowiskami teoretycznymi w naukach społecznych. Problem ten wiąże się nie tylko z różnymi koncepcjami i językami, którymi operują naukowcy reprezentujący dyscypliny badawcze (np. ekonomia, socjologia, geografia czy antropologia kulturowa), ale również dotyczy to kwestii przekazu potocznego, medialnego, tj., form komunikacji społecznej pomiędzy podmiotami zmiany.

3. „Jak ocenić i wartościować zmianę wsi?”. Pytanie odnosi się do akceptacji społecznej lub indywidulanej dla określonych zmian w postaci sądów wynikających z postawy moralnej, etycznej. Konflikty tworzące się wokół wartości, czyli kwestii kulturowych są często nierozwiązywalne, a ich łagodzenie lub wygaszanie odbywa się na drodze negocjacji i podejmowania arbitralnych decyzji. Wizja rozwoju wsi jest kwestią ogólnospołeczną i przybiera w dużej mierze zabarwienie polityczne w różnych płaszczyznach – ekonomicznej i społeczno-kulturowej.

Nawiązując do wyżej opisanych kwestii można stwierdzić, że przestrzeń wiejska ma wiele funkcji, ale również i wiele wymiarów oraz znaczeń. Podejmując tę myśl, można wskazać, że pierwsze znaczenie można rozważać w kategoriach wykorzystania przestrzeni (użytkowania) oraz roli (funkcji), jaką wieś odgrywa w życiu społeczeństw na różnych poziomach organizacji systemów społeczno-gospodarczych (państwa i regiony, UE). Drugie znaczenie ma charakter symboliczny, bo odnosi się do typów kultury oraz ich miejsca w kulturze narodowej (również w historii) oraz roli w budowie wspólnotowych identyfikacji (regionalnych i państwowej) lub jako kontrpunkt względem przeważających sił rozwoju miejskiego czy globalnego [Czapiewski, Wójcik 2014]. W języku polskim pojęciem „naturalnym” (pierwotnym), gdyż osadzonym w języku potocznym, jest „wieś”. Pisząc „wieś polska”, mamy na myśli nie tylko określony kontekst terytorialny, ale również pewien zbiór wyobrażeń i związane z nimi obrazy, przedstawienia (krajobrazy, środowiska), stereotypy, skojarzenia odnoszące się do „wiejskości” w ogóle. Podobnie rzecz się ma z poziomem regionalnym i lokalnym, kiedy wieś przedstawiana jest w kontekście więzi społecznej i terytorialnej oraz otrzymuje niepowtarzalny kod regionalny, np. wieś małopolska, mazowiecka, pomorska, ale również łowicka, kurpiowska, podhalańska. Pojęcie obszaru wiejskiego/obszarów wiejskich preferowane jest bardziej w badaniach przestrzennych i regionalnych, a co za tym idzie także w praktyce planistycznej, ze względu na bardziej obiektywny i kulturowo neutralny charakter. Koncepcja obszaru wiejskiego (*rural*) ma zatem głównie charakter analityczny w określonym modelu badań naukowych (najczęściej funkcjonalno-przestrzenny). Pojęcie „wsi” tradycyjnie wpisuje się natomiast w dychotomiczny podział przestrzeni na miasta i wsie. Termin ten łączy się bardziej z kwestiami osadniczymi (osiedle wiejskie, krajobraz) i tożsamości rozumianej jako treść kultury (w tym przypadku wiejskiej lub/i regionalnej) [Wójcik *et al.* 2018]. Wzmocnienie analitycznej koncepcji „obszaru wiejskiego” nastąpiło w wyniku stabilizowania nowej płaszczyzny identyfikacji mieszkańców wsi, która opiera się na celach wspólnej polityki państw wchodzących w skład Unii Europejskiej. Inaczej rzecz ujmując, w ramach takiej

koncepcji poszukuje się form spójności symbolicznej wsi nie na podstawie odrębności kulturowych (tożsamość kulturowa zostaje osłabiona, gdyż dzieli), ale wizji pewnych zmian, gdzie cele podporządkowane są określonym politykom wspólnotowym, np. spójności ekonomicznej, społecznej i terytorialnej, dostępności komunikacyjnej. Dodatkowo działa tu czynnik historyczny związany z industrializacją i modernizacją, zwłaszcza powojenną, co uwydatniło nie tylko dychotomię miasto (aglomeracje) – wieś na bazie zróżnicowania funkcjonalnego (industrializm vs. agraryzm), ale narzuciło temu podziałowi wymiar wartościujący, tzn. miasto zostało utożsamione z postępem, wieś zaś z przestrzenią, na którą postęp ten ma oddziaływać. Wcieleniem ideologii postępu była m.in. koncepcja urbanizacji wsi. W tej interpretacji przemian społecznych wsi podkreślano, że urbanizacja jest procesem o kompleksowym charakterze polegającym na przekształcaniu społeczeństwa tradycyjnego (wiejskiego) w bardziej heterogeniczne społeczeństwo miejskie (uniwersalne, masowe). Urbanizacja wsi wpisywała się w przypadku Polski w powojenną ideologię przekształceń społecznych, w których kultura wiejska była przedstawiana jako nienowoczesna, a tym samym nieprzystająca do przemian prowadzących w kierunku budowy społeczeństwa miejsko-przemysłowego pod wpływem ówczesnej ideologii i polityki rozwoju. Konsekwencje tej polityki i pejoratywnego obrazu wsi w dużej mierze odczuwamy do dzisiaj. Jednym z efektów jest niewystarczające dostrzeganie w polityce regionalnej obszarów wiejskich (wsi) i bazowanie głównie na dualnym określeniu „miasto i region” [Czapiewski, Wójcik 2014].

Przestrzeń

Przestrzeń jest heterogeniczna a wyrazem zróżnicowań są regiony i miejsca. Zróżnicowanie wsi w obrębie regionów (na różnych poziomach organizacji struktur regionalnych – od kontynentalnych po lokalne) decyduje o ich niepowtarzalnym, wyjątkowym charakterze. Oczywiście trudno jest dziś zidentyfikować regiony uniwersalne (przyrodnicze i społeczne zarazem), których charakter wynikał z wielostronnych relacji człowieka i przyrody. Takie w większości przestały istnieć wraz nastaniem ery industrializacji, modernizacji, rozwoju wielostronnych powiązań zewnętrznych (urbanizacja, globalizacja). Obecnie w polityce rozwoju głównie odnosimy się do podziałów administracyjnych, które w zależności od państwa, są wyrazem (wypadkową) historycznych i strukturalnych uwarunkowań o różnym charakterze – społecznym, ekonomicznym, środowiskowym, osadniczym czy politycznym [Wójcik, Czapiewski 2015a]. W badaniach w większym stopniu odnosimy się do kwestii uwarunkowań przestrzennych/regionalnych jako poszukiwania odpowiedzi na pytanie o wpływ różnych czynników na różnice pomiędzy regionami, a tym samym funkcje i znaczenie wsi w ich strukturze. Do kluczowych uwarunkowań należy zaliczyć:

- Przyrodnicze (środowiskowe) – uwarunkowania te były i są decydujące dla działalności pierwotnych wykonywanych przez mieszkańców wsi. Czynniki klimatyczne, glebowe, wodne, orograficzne decydowały zwłaszcza o typie gospodarki rolnej we wszystkich płaszczyznach – od ekonomicznej po społeczno-kulturową. Zasoby środowiska decydowały również o formach krajobrazu kulturowego, jego regionalnej specyfice architektonicznej i zagospodarowania przestrzeni. W działalności rolniczej uwarunkowania przyrodnicze mają ogromne znaczenie, a obecne zagrożenia płynące ze zmian w środowisku zmuszają nas do zwrócenia większej uwagi na kwestie zróżnicowań regionalnych w tym zakresie, np. obszarów niedoborów wody dla wsi i rolnictwa. Warto zauważyć, że rolę tych uwarunkowań zauważono w konstruowaniu działań Wspólnej Polityki Rolnej przez wprowadzenie dopłat na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Rola takich działań powinna być zauważana w polityce regionalnej, a jej celem jest racjonalna gospodarka zasobami naturalnymi i zmniejszenie np. ryzyka dziczenia krajobrazu czy lepsze gospodarowanie zasobami wodnymi [Czapiewski *et al.* 2018].
- Ludnościowo-osadnicze – kluczowe uwarunkowania ze względu na poziom urbanizacji w skali kraju i regionów. Polska należy do państw o relatywnie wysokim udziale ludności zamieszkującej obszary wiejskie (ok. 40%). Warto również zauważyć, że formalnie określone obszary wiejskie stanowią ponad 90% powierzchni kraju. Urbanizacja jest w Polsce zróżnicowana regionalnie. Niektóre województwa (np. świętokrzyskie, podkarpackie) mają wskaźniki urbanizacji niewiele przekraczające poziom 40%. Już tylko z tego punktu widzenia warto zauważyć, że polityka regionalna względem wsi jest kluczowa dla podnoszenia jakości życia mieszkańców. Wzrost liczebny ludności wiejskiej ma miejsce głównie w strefach podmiejskich dużych i średnich miast, natomiast wiele obszarów, zwłaszcza Polski Wschodniej i Środkowej doświadcza zjawisk depopulacji. Traktowanie polskiej wsi z tego punktu widzenia jako monolitu jest bardzo dużym uproszczeniem. Polityka regionalna w tym zakresie powinna w większym stopniu koncentrować się na rozróżnieniu obszarów wiejskich funkcjonalnie powiązanych ze średnimi i dużymi miastami oraz obszarów wiejskich peryferyjnych, gdzie istnieje związek pomiędzy nimi a funkcjami obsługi zlokalizowanymi w ośrodkach miejskich małych lub bardzo małych. W większym stopniu należy zwrócić uwagę na lokalne systemy osadnicze i budowanie na obszarach depopulacyjnych znaczenia ośrodków ‘kluczowych’, tj. takich, których funkcje organizują przestrzeń wiejską w warunkach utraty ludności i obniżenia aktywności ekonomicznej [Mazur, Czapiewski 2016].
- Funkcjonalne – podobnie jak w przypadku uwarunkowań ludnościowych widoczne jest znaczne zróżnicowanie intensywności i charakteru wykorzystania wiejskiej przestrzeni. Zróżnicowania funkcjonalne wyrażają się m.in. w roli rolnictwa w rozwoju wsi oraz typach rolniczej działalności produkcyj-

nej. Choć obszary wiejskie o najwyższych udziałach rolnictwa w strukturze gospodarki przeważają w Polsce Wschodniej, Południowej i Środkowej, to najbardziej dochodowe gospodarstwa typu farmerskiego albo o charakterze przedsiębiorstw rolnych zlokalizowane są w części zachodniej i północnej kraju. Podobnie też wsie Polski Zachodniej i Północnej mają bardziej zdywersyfikowane struktury ekonomiczne. Z tego powodu w samej polityce rolnej uwarunkowania przestrzenno-ekonomiczne mają ważne znaczenie. Natomiast istotne dla polityki regionalnej w ogóle jest budowanie struktur wielofunkcyjnych i wspieranie w coraz większym zakresie pozarolniczych form aktywności ekonomicznej i wiejskiej przedsiębiorczości [Czapiewski 2018].

- Tradycji rozwoju i dziedzictwa kulturowego – w warunkach polskich bardzo istotne uwarunkowanie ze względu na duże różnice w poziomie rozwoju ekonomicznego jako konsekwencji dawnych podziałów politycznych epoki zaborowej oraz zmian przynależności państwowej regionów Polski Zachodniej i Północnej. Czynniki historyczno-kulturowe jest kluczowy dla różnic w zachowaniach wyborczych, społecznej aktywizacji, mentalności, światopoglądzie, postawach oraz wartościach (wiejskich). Różnice regionalne w zakresie tych uwarunkowań odgrywają często kluczową rolę w dyskursie medialnym oraz w tworzeniu się napięć wokół wizji rozwoju nie tylko polskiej wsi, ale również całego państwa. Ważnym aspektem, zwłaszcza na tzw. ziemiach dawnych, jest podkreślanie tradycji regionalistycznych wynikających z tradycji rozwoju ekonomicznego (np. Wielkopolska) czy kulturowego (regiony etnograficzne, np. Kurpie, Podhale, Księstwo Łowickie i wiele innych). W zakresie kulturowym w polityce regionalnej tradycje rozwoju wiejskiego (agrarne) są ważnym czynnikiem podkreślania tożsamości regionalnej lub subregionalnej, w tym budowania marki terytorialnej, produktów turystycznych i kulinarnych [Czapiewski 2017].
- Społeczne – niezwykle istotne dla budowy kultury zaufania pomiędzy interesariuszami przemian. Ważną rolę odgrywa kapitał społeczny, który w dużej mierze jest funkcją wiedzy (wykształcenia), umiejętności, skłonności do wprowadzania rozwiązań innowacyjnych. Ze względu na efekty przestrzenne migracji obszarami o dużej koncentracji mieszkańców o takich cechach są tereny wiejskie wokół dużych miast oraz o generalnie młodszej strukturze wiekowej. Wskaźnikami aktywności społecznej jest zaangażowanie w sprawy wspólnot lokalnych, budowanie instytucji lokalnych, przynależność do organizacji pozarządowych. Istnieje duży związek pomiędzy wysokim kapitałem społecznym a zaangażowaniem w pozyskiwanie środków zewnętrznych. Kluczowa kwestia rozwojowa to także jakość samorządu lokalnego, otwartego i transparentnego, inaczej rzecz ujmując odnosi się ona do dojrzałości demokracji lokalnej, partycypacji społecznej i gotowości na przyjęcie innowacji, w tym również realizacji wyzwań ery cyfrowej [Janc i in. 2019].

Miejsce

Zwrócenie uwagi na obszary wiejskie jako przestrzeń heterogeniczną skłania do przemyśleń o wsi jako miejscu życia społeczności lokalnych. Współczesne badania przemian wsi jako miejsc bazują w dużej mierze na koncepcji lokalności. W pracach tych odnajdziemy zarówno wpływ idei neopozytywistycznych, np. koncepcja zasobów lokalnych i kapitału terytorialnego, jak również wiele pomysłów faworyzujących społeczno-kulturowy sposób wyjaśniania środowiska życia człowieka [Wójcik, Czapiewski 2015a; Wójcik *et al.* 2019]. Zwrócenie uwagi na lokalny wymiar zjawisk, na aktywność społeczną na rzecz miejsca oraz wytwory działalności ludzi (krajobraz kulturowy) nie jest odkryciem ostatnich lat i ma długą tradycję badań w naukach o człowieku i kulturze. Wspólnym mianownikiem prac naukowych i ich praktycznych zastosowań jest spojrzenie na mechanizm współdziałania w lokalnych wspólnotach. Idea samorządności, jej powrót w warunkach państwa demokratycznego, jako model zarządzania przestrzenią lokalną jest jednym z największych osiągnięć postkomunistycznej transformacji. Szczególnie widoczne jest to w mniejszych wspólnotach samorządowych, czyli przede wszystkim w gminach wiejskich. Jednym z głównych problemów jest rozbudzenie samoświadomości społecznej w kierunku pracy na rzecz dobra wspólnego, zazwyczaj miejsca zamieszkania – sąsiedztwa, osiedla czy gminy. Pojęcie „lokalności” jest podstawą specyficznego podejścia do problemów funkcjonowania społeczności i instytucji, tj. „od dołu” oraz odwołania się do wiedzy potocznej, często o charakterze ukrytym. Interesujące jest przekonanie, że ludzie, społeczności lokalne, instytucje są zakorzenieni w lokalnych przestrzeniach, a kluczową rolę w rozwoju odgrywają formalne i nieformalne organizacje społeczne, w tym nadrzędna w postaci jednostki samorządu terytorialnego. Znaczenie przestrzeni w funkcjonowaniu lokalnych społeczności nie jest obecnie kwestionowane, ani w koncepcjach teoretycznych ani w praktyce rozwoju regionalnego na różnych poziomach podejmowania decyzji. Z perspektywy geograficznej (przestrzennej) tożsamości lokalnej za najważniejszą jej cechę uznaje się najczęściej przypisanie do miejsca. Kluczowe dla tej perspektywy jest porównywanie przez ludzi przestrzeni własnych z przestrzeniami zajętymi przez innych, co prowadzi do powstawania stereotypów (wyobrażeń) o miejscach, które są odzwierciedleniem cech urbanistycznych, architektonicznych, ekologicznych, społecznych, kulturowych, gospodarczych [Wójcik *et al.* 2018].

Nabywanie cech przez określone miejsca jest zatem aktem rozmaitych działań ludzi jako lokalnej wspólnoty. Nierównomierny przestrzennie rozwój społeczno-gospodarczy doby transformacji systemowej utrwalił lub pogłębił sytuację wielu obszarów wiejskich, zwłaszcza tych położonych peryferyjnie w stosunku do dużych ośrodków miejskich. Przełamywanie tych niekorzystnych dla wielu społeczności zjawisk było i jest bardzo trudne (migracje ludności młodej, demograficzne

starzenie się i wyludnianie). Kryzys ekonomiczny wsi okresu transformacji, złe warunki życia i wiele innych zjawisk były przeszkodą dla rzeczywistej przemiany społecznej opartej na odzyskiwaniu tożsamości kulturowej, w tym dumy z miejsca, poczucia własnej wartości, przekonania o walorach zamieszkiwania we wsi. Poprawa stanu społeczno-gospodarczego wielu wsi, zwłaszcza peryferyjnych, była przesunięta w czasie [Janc *et al.* 2019]. Połączenie skutków transformacji społeczno-gospodarczej oraz zaniedbań w okresie gospodarki socjalistycznej, w tym ideologiczne dyskryminowanie wsi, w których utrzymywał się silny etos chłopski i społeczności wiejskiej, były źródłem wytworzenia się poczucia niższości wśród ludności wiejskiej, bezradności, a często i wstydu. Brak szerokiego katalogu dobrych praktyk odwołujących się wprost do tradycji i tożsamości regionów wiejskich przyczynił się do przyjmowania wzorców imitujących miasto. Dotyczyło to zarówno sfery zagospodarowania przestrzeni (np. odejście od regionalizmu w architekturze, zaburzenie układów przestrzennych wsi), jak i płaszczyzny społeczno-kulturowej, głównie w zakresie osłabienia systemu wartości wiejskich, w tym tożsamości miejsc w różnych jego wymiarach (materialnych i duchowych). Te wielopłaszczyznowe zaniedbania sprawiły, że w pierwszej kolejności samorządy wiejskie i społeczności lokalne musiały uzupełniać braki w zakresie infrastruktury technicznej (drogi, wodociągi) i społecznej (modernizacja i budowa obiektów obsługi ludności). W dalszej kolejności w regionalnych i lokalnych programach rozwoju zaczęto koncentrować się na pomysłach odnowy wsi i transmisji do lokalnych wspólnot dobrych praktyk, pozytywnych przykładów działań, wzorców inicjatyw społecznych w zakresie pobudzania aktywności sąsiedzkich, organizacji przestrzeni publicznych, promocji wiejskich instytucji i wartości. Wzmoczenie aktywności wiejskich społeczności w tym zakresie miało miejsce po uruchomieniu środków na programy UE przeznaczone na wzmacnianie kapitału społecznego, na rewitalizację i szeroko pojętą odnowę wsi. Dla środowiska naukowego szczególnie interesujące w zakresie badań społecznych były podstawy funkcjonowania i efekty programów opartych na lokalnych strategiach rozwoju, zwłaszcza działalność grup lokalnego działania i odnowy wsi [Wójcik, Czapiewski 2015b].

Konkluzja

Biorąc pod uwagę zróżnicowania regionalne w zakresie struktur i procesów kształtujących poziom rozwoju obszarów wiejskich w Polsce należy stwierdzić, że są one ważne dla formułowania zasad i narzędzi polityki regionalnej [Wójcik, Czapiewski 2016]. Polityka przestrzenna w odniesieniu do obszarów wiejskich powinna być natomiast w większym zakresie uwzględniana w planowaniu regionalnym i krajowym. Nowe spojrzenie na rozwój obszarów wiejskich powinno odrzucić stereotypowe myślenie o wsi jako przestrzeniach nienadających

za zmianami zachodzącymi w centrach (wielko)miejskich, zdegradowanych pod względem gospodarczym i kulturowym. W polityce regionalnej powinno podkreślać się wielowymiarowość przestrzeni wiejskiej oraz zwrócić uwagę na istnienie struktur ukrytych (struktur działania, mentalnych, itp.) oraz funkcji nieprodukcyjnych (kultura i środowisko). Zwiększenie znaczenia wymiaru kulturowego w planowaniu regionalnym pozwala spojrzeć na polską wieś jako przestrzeń zróżnicowaną i posiadającą znaczące walory społeczne, środowiskowe i krajobrazowe, itp. [Czapiewski, Wójcik 2014; Wójcik 2017]. Praktyczny wymiar bardziej złożonej interpretacji przemian wsi polega na podkreśleniu, że w wielu płaszczyznach nie ma uniwersalnych wytycznych dotyczących ich planowania, a regionalne i lokalne programy rozwoju powinny być ustalane przy szacunku dla indywidualności poszczególnych obszarów wiejskich wynikających z oryginalnych form historyczno-kulturowej tożsamości i współczesnych przekształceń. Badania lokalne powinny w większym stopniu dostrzegać ujęcia wywodzące się z tradycji humanistycznej. Uwaga skierowana jest na wyjaśnienie przemian wsi w kategoriach miejsca (układ społeczno-osadniczy), a tym samym na kształtowanie się tożsamości terytorialnej mieszkańców. Z tego punktu widzenia obszarami pogłębionych studiów są jednostki podziału terytorialnego, które odpowiadają utrwalonym w czasie całościom społeczno-gospodarczym i przestrzennym, tj. sołectwom (wsiom), gminom, a także innym spójnym geograficznie obszarom (regiony wiejskie) [Czapiewski 2017; Wójcik *et al.* 2018].

Rozdział 2.

WIZJA ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH W PERSPEKTYWIE 2035 ROKU

Monika Stanny, Łukasz Komorowski

Tworząc wizje „lepszego świata”, nieuchronnie obracamy się w kręgu utopii. Nie należy jej jednak lekceważyć. Punktem wyjścia do formułowania utopii może być nadzieja. Podstawowym wymiarem nadziei jest skierowanie ku przyszłości. Brak nadziei jest nieszczęściem człowieka.

[J. Wilkin 2005: 10]

Wizja – strategia – plan – działanie¹

Człowiek jako podmiot rozwoju chce kształtować swoje otoczenie i chce kształtować swoją przyszłość. Powinien więc, mieć wyobrażenie tego, co jest dla niego stanem pożądanym, mając wizję przyszłości bliższej i dalszej. Czym jest zatem wizja? Zataczamy pewne koło, bo jak ujmuje J. Szczepański [1993: 2], wizja jest *całością wyobrażeń tworzonych przez umysł poznający, zgodną z aspiracjami praktycznymi rozumu, z oczekiwaniami i nadziejami na osiągnięcie celów życiowych*. Można jeszcze prościej zdefiniować za M. Halamską [2023: 45], że *wizja to wyobrażona konfiguracja możliwości*, a więc koncepcja przyszłości, która jest mniej lub bardziej realistyczna. J. Wilkin [2005: 13] zaproponował desygnaty tego pojęcia: po pierwsze, wizja jest całościowym wyobrażeniem przyszłego stanu rzeczy; po drugie, jest to wyobrażenie nawiązujące do naszego poznania, wiedzy, ale i aspiracji; a po trzecie, wynika z naszych nadziei i oczekiwań, a więc nie jest tym samym co prognozowanie. Konstruowanie wizji jest punktem wyjścia dla następującej sekwencji postępowania: wizja – strategia – plan – działanie.

Z istoty wspomnianej podmiotowości człowieka wynika jego prawo do podejmowania decyzji, z założenia czyniąc jego życie lepszym, a otoczenie bardziej przyjaznym. Dlatego zrozumiałym dążeniem człowieka jest usiłowanie zwiększe-

¹ Inspiracją do tej części tekstu był artykuł J. Wilkina *O potrzebie i zasadach tworzenia wizji rozwoju polskiej wsi* opublikowany w 2005 r. w monografii pod jego redakcją pt.: *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*.

nia kontroli nad swoim otoczeniem i takiego kształtowania przyszłości, która odpowiada jego potrzebom i aspiracjom. Narzędziem kształtowania przyszłości jest planowanie o krótkim, średnim lub długim horyzoncie czasu. *Punktem wyjścia do planowania jest sformułowanie celów, które chcemy osiągnąć, i zadań, które są uszczegółowieniem realizacji celów. Najważniejsze cele, które najczęściej określamy jako strategiczne, muszą odwoływać się do wartości, które jednostka czy społeczność uznaje za szczególnie ważne. Jeśli bierzemy pod uwagę planowanie długookresowe (na ogół jest to okres przekraczający 10 lat), to nieodłącznym elementem tego procesu jest konstruowanie wizji pożądanego stanu rzeczy, który chcemy osiągnąć poprzez złożone zabiegi związane z planowaniem i realizacją planów. (...) Planowanie będące uzupełnieniem regulacji rynkowej może być zarówno funkcją ludzkiej podmiotowości, jak i narzędziem racjonalizacji procesów gospodarczych oraz konstruowania rzeczywistości [Wilkin 2005: 11].*

Tworząc wizje, tworzymy ją niejako „od dołu”. Na zasadzie: biorąc pod uwagę, gdzie jestem dzisiaj, to gdzie będę (chciałabym/chciałbym być) za x lat? Tworzenie wizji nie jest zadaniem łatwym, gdyż trudno jest oderwać się mentalnie od okoliczności, w których znajdujemy się dzisiaj. *Po doświadczeniach pandemicznych lockdown-ów i obostrzeń, rosyjskiej agresji na Ukrainę i wojny w Europie nie ma już żadnych wątpliwości co do tego, że otaczająca nas rzeczywistość jest pod wieloma względami inna. Wiele dotychczasowych «pewników» zostało zachwianych – w skali makro takich, jak choćby kształt rynków, łańcuchy produkcji czy wreszcie dostępność produktów, możliwości zbytu, a być może przede wszystkim fundamentalna przewidywalność cen; w skali indywidualnej zaś nawet ta najbardziej podstawowa kwestia, jaką jest bezpieczeństwo od agresji militarnej, przemocy, totalnego bezprawia i barbarzyństwa [Buzek 2023: 25].* Teraźniejszość nie tylko ta właśnie przedstawiona, ale każda, szczególnie jak charakteryzuje się dużym poczuciem niepewności, koniecznością adaptacji się do zmian, determinuje nasze wyobrażenie potencjalnych możliwości, a zatem i koncepcję przyszłości.

Szczepański [1993: 2] pisał, że *wizja jest obrazem rzeczywistości, w którym czynniki naukowe i ideowe zostają zupełnie podporządkowane treściom emocjonalnym, elementom niesprawdzalnym, ale mobilizującym jednostki i grupy do działań zdecydowanych i intensywnych.* Zwrócił tym samym uwagę na jej ważną rolę społeczną, której znaczenie rośnie w warunkach niepewności. Wilkin zwykł powtarzać, że tworzenie wizji ma bardzo duże znaczenie, zarówno intelektualne, jak i praktyczne. W przypadku badaczy, konstruowanie wizji jest połączeniem sztuki i nauki. Wydaje się, że predystynowani do snucia wyobrażeń są naukowcy, a szczególnie przedstawiciele nauk społecznych. Oczywiście i oni popełniają błędy, ale z założenia mają wiedzę o prawach rządzących interakcjami społecznymi w obliczu ograniczoności zasobów.

Wykorzystać zarówno wiedzę, jak i wyobraźnię

Prezentowany tekst nie będzie miał charakteru typowego artykułu naukowego, w którym do realizowanego celu formułuje się pytanie badawcze i stawia hipotezę, po czym się ją sprawdza. Jego forma będzie połączeniem tekstu naukowego z zaprezentowaniem naszego punktu widzenia, subiektywnego więc wyobrażenia przyszłości – wizji wsi, którego charakter przekazu ma pobudzić odbiorcę do myślenia. By zweryfikować czy sfalsyfikować wizję rozwoju obszarów wiejskich, jaka nam się kreuje na podstawie naszych doświadczeń badawczych, obserwacji zmian na wsi i oceny działań politycznych wobec wsi, potrzebny jest czas. Stąd to zadanie pozostawimy tym, którzy do tej publikacji sięgną za 12 lat. Stawiając sobie za cel sformułowanie wizji polskiej wsi w 2035 r., a więc pewnej demograficzno-ekonomicznej fikcji, która będzie wyobrażoną konfiguracją możliwości; konieczne jest przyjęcie pewnych założeń (hipotez) dotyczących przemian społecznych w przyjętym horyzoncie czasu. Nasze wyobrażenia bazują na wiedzy naukowej i potocznej, istniejących prognozach czy funkcjonujących stereotypach. Wartością dodaną tego opracowania jest także to, że wpieramy się doświadczeniem, zrealizowanego w 2023 r., projektu pt. *Polska wieś 2044. Wizja rozwoju*, którego efekty zostały opublikowane w monografii pod tym samym tytułem [Halamska 2023]. Tam też na samym końcu jest konkluzja, że w 2023 r. *panowała zgodna opinia wśród autorów, że wieś nadal będzie istnieć*, a demografia i technologia to siły, które będą ją zmieniać najbardziej [Stanny 2023: 190]. Dlatego uwagę w opracowaniu kierujemy na te zagadnienia, nie pretendując do opracowania kompleksowej wizji, ale mając na względzie słowa O. Galora² [2022: 11], że *bardzo ważne będzie myślenie przyszłościowe, zwane również nastawieniem na przyszłość. To jedna z cech najbardziej ułatwiających adaptację do zmieniającego się świata*.

To co dziś definiuje wieś, to jej głębokie zróżnicowanie. A zatem czy przepaść między biegunami *continuum* centrum – peryferie się pogłębi? Czy ludzie będą chcieli mieszkać na wsi, a może marzyć będą o ucieczce do miast? Czy zachowamy *constans* 15 mln mieszkańców na wsi, jak przez ostatnich pięć dekad?

Podstawowym problemem, który spotykają konstruktorzy „wizji wsi”, jest kwestia identyfikacji wsi, jako bytu odrębnego od miasta. Zwraca na to uwagę G. Gorzelak [2023: 40] pisząc: w „typowych” przypadkach możemy jasno stwierdzić: to jest „miasto”, a to „wieś. Jednak w wielu przypadkach mamy do czynienia z nakładaniem się cech „wiejskich” i „miejskich”, tym bardziej, że z reguły dotyczą one różnych sfer: morfologicznej, ekonomicznej, społeczno-zawodowej,

² O. Galor to izraelski ekonomista zajmujący się rozwojem gospodarczym w ujęciu historycznym i globalnym.

kulturowej. Mamy więc do czynienia ze swoistym continuum, stopniowym przechodzeniem z „wiejskości” do „wiejskości”, co oczywiście utrudnia zbudowanie klarownej, jednoznacznej wizji przyszłości polskiej wsi.

Z kolei wiedza popularna – przekazywana często w mediach – wciąż utożsamia wieś przede wszystkim z rolnictwem, a nawet z kulturą chłopską. Oczywiście, jest to niewłaściwe. Już wiele lat temu W. Myśliwski opublikował w *Gazecie Wyborczej* esej: *Kres kultury chłopskiej* [2004], który spotkał się nie tylko z dużym zainteresowaniem i uznaniem, ale też z polemiką. Stwierdza on, odwołując się do innej swojej powieści, że *wsł na dobrą sprawę nie ma. Są tylko jakieś relikt, resztki. Wieś polska zniknęła, całkowicie zniknęła formacja, która tę kulturę chłopską tworzyła. Można powiedzieć, że formacje kolejne się wyedukowały, zmieszczaniały, na wsiach jest taka sama kultura telewizyjno-internetowa jak w mieście* [Myśliwski 2022: 490–491]. A. Mencwel w książce *Toast na progu* [2017], podejmując się polemiki w tym temacie, zajmuje stanowisko, że kultura chłopska czy też kultura wiejska nie dobiegła kresu, ale znalazła się na progu innej epoki, z jej niekiedy diametralnie innymi cechami niż epoka gospodarki i kultury chłopskiej.

Utożsamianie wsi z rolnictwem wynika również z faktu, że odgrywało ono istotną rolę w kształtowaniu się współczesnego systemu osadniczego i struktury użytkowania ziemi. Jednak w wyniku rozwoju gospodarczego wieś, a od momentu wejścia w proces transformacji ustrojowej – obszary wiejskie, zaczęły pełnić również inne funkcje, niezwiązane wyłącznie z działalnością rolniczą. W koncepcjach wielofunkcyjności wsi (a także wielofunkcyjności rolnictwa) czy koncepcjach rozwoju zrównoważonego, podkreślana jest waga pozarolniczych funkcji, prowadząca do dezagryzacji obszarów wiejskich. K. Czapiewski [2013: 191] konstruując wizję wsi mazowieckiej ponad dekadę temu stwierdził, że wieś w kolejnych dekadach będzie w znacznie mniejszym stopniu przestrzenią produkcji, a w większym stopniu stawać się będzie przestrzenią konsumpcji. Najszybciej procesy te zachodzą i zachodzą będą nadal w strefach podmiejskich. *Dzięki mechanizmom „przyciągania” drobnej wytwórczości i dużych inwestycji oraz „wypychania” pewnych inwestycji poza granice administracyjne miast, obszary podmiejskie (...) przekształciły się w przestrzeń wielofunkcyjną. W związku z naturalnymi procesami rynkowymi rolnictwo jako działalność bardziej ekstensywna, ustąpiło miejsce funkcjom bardziej intensywnym. Dlatego też współcześnie przestrzeń obszarów podmiejskich (szczególnie wokół Warszawy) wypełniona jest osiedłami mieszkaniowymi domów jedno – i wielorodzinnych, centrami logistyczno-spedycyjnymi, sklepami wielkopowierzchniowymi, zakładami produkcyjno-przetwórczymi oraz różnorodnymi usługami. I o ile w zagospodarowaniu przestrzennym na obszarach podmiejskich w dalszym ciągu istotny udział mają jeszcze użytki rolne, to w strukturze zatrudnienia udział rolników opisują zazwyczaj liczby jednocyfrowe. Poza obszarami zurbanizowanymi, rolnictwo nadal stanowi podstawową formę użytkowania ziemi, ale już jego udział w źródłach utrzymania mieszkańców jest bardzo zróżnicowany. Jako główne miejsce pracy i dominujące źródło dochodów*

ludności wiejskiej jest nadal odnotowywane w obszarach peryferyjnych (rozumianych jako położonych na styku granic wojewódzkich oraz w regionie tzw. ściany wschodniej). Mając na uwadze obserwowane tendencje w rozwoju obszarów wiejskich [por. Halamska, Stanny 2021; Stanny i in. 2022; Zwęglińska-Gałęcka 2022], trudno nie zgodzić się z założeniem Konrada Czapiewskiego [2013: 193], że *w dalszym ciągu użytkowanie rolnicze będzie istotne w krajobrazie obszarów peryferyjnych, jednak znacznie więcej mieszkańców będzie jedynie mieszkało w tej przestrzeni, nie wykorzystując jej w celach produkcyjnych*. Wielu autorów w swoich wizjach wsi stwierdza, że w coraz mniejszym stopniu będzie to „wieś rolnicza” [Gorzelać 2023; Halamska 2023; Rosner 2023]. G. Gorzelać [2023: 42] różnicuje „rolniczość” stwierdzając, że *sektor ten będzie dominował na terenach rolnictwa wielkoobszarowego, wyspecjalizowanych dużych gospodarstw i tych średniej wielkości. Dochody coraz lepiej wykształconej części ludności pracującej w efektywnym, wyspecjalizowanym rolnictwie będą relatywnie rosły, a na terenach z dużym udziałem rozdrobnionego rolnictwa karłowatego będą jedynie uzupełniać dochody uzyskiwane z działalności pozarolniczej i systemu zabezpieczenia społecznego*.

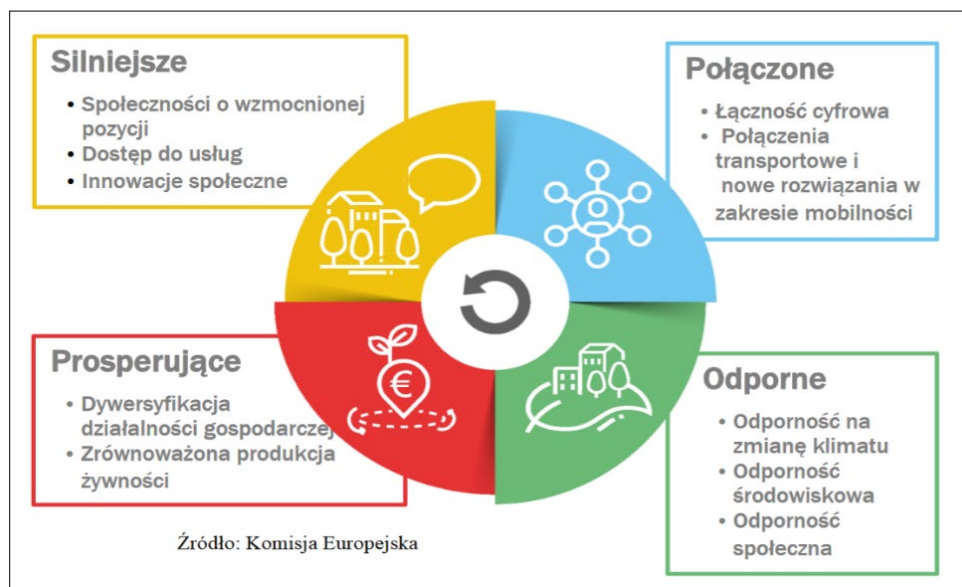
Wizja europejskich obszarów wiejskich

W 2021 r. troje komisarzy, odpowiedzialnych za demokrację i kwestie ludnościowe (Dubravka Šuica), za sprawy wsi i rolnictwa (Janusz Wojciechowski) oraz za kwestie spójności i reform (Elisa Ferreira), wspólnie przygotowali komunikat Komisji Europejskiej na temat długookresowej wizji obszarów wiejskich UE³. Ten komunikat przedstawia wizję realizowaną przez te obszary i na ich rzecz, zgodnie z którą w 2040 r. europejskie obszary wiejskie mają być silniejsze, połączone, prężne i dobrze prosperujące (ryc. 1).

Rozszyfrujmy pokrótce te cztery określenia. 1. Obszary wiejskie powinny być miejscem dla silnych i tętniących życiem społeczności lokalnych. Celem jest uznanie roli wsi przez społeczeństwo oraz upodmiotowienie jej mieszkańców w procesach politycznych dających poczucie sprawstwa, które pozwoli zachować atrakcyjność obszarów wiejskich jako miejsc do życia i pracy. Należy wprowadzić nowatorskie rozwiązania w zakresie świadczenia usług, jak najlepiej wykorzystując możliwości oferowane przez narzędzia cyfrowe i silnie wspierając innowacje społeczne. 2. Dalszy rozwój obszarów wiejskich zależy od tego, czy są one dobrze połączone i skomunikowane między sobą oraz z obszarami pod-

³ *Długoterminowa wizja dla obszarów wiejskich UE – w kierunku silniejszych, lepiej skomunikowanych, odpornych i zamożnych obszarów wiejskich do 2040 r.*, [https://rural-vision.europa.eu/action-plan_en, dostęp: 8.05.2023].

miejskimi i miejskimi. Ważne jest dążenie do ulepszenia dostępu do technologii, takich jak rozbudowa zasięgu szybkiego Internetu i rozwój kompetencji cyfrowych, zwiększenie dostępności transportu publicznego na wsi i wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań ułatwiających przemieszczanie się. 3. Odporność na wstrząsy oznacza, że obszary wiejskie powinny lepiej radzić sobie z konsekwencjami zmian klimatycznych i degradacji środowiska, a społeczności wiejskie powinny być bardziej inkluzywne, wykorzystując zróżnicowane umiejętności i kreatywność osób. 4. Obszary wiejskie mogą stać się bardziej zamożne poprzez dywersyfikację działalności gospodarczej. Dobrze prosperujące obszary wiejskie to cel możliwy do osiągnięcia wówczas, gdy różnorodne źródła dochodu oparte zostaną na zrównoważonej gospodarce, turystyce i innych sektorach, zwiększają ich potencjał innowacyjny i zatrzymują młodych ludzi na wsi. To dalszy rozwój przedsiębiorczości i ekonomii społecznej ma przyczynić się do stworzenia konkurencyjnych miejsc pracy na wsi.

Ryc. 1. Wizja europejskich obszarów wiejskich do 2040 r.
wypracowana przez interesariuszy w procesie zainicjowanym przez Komisję Europejską
Źródło: [Długoterminowa wizja dla obszarów wiejskich UE... 2021].

Choć wizja ta, zgodnie z założeniami, ma charakter ogólny i nie mówi bezpośrednio o sposobie jej osiągnięcia, to jednocześnie – jak podkreśla Budzich-Tabor [2023], zaprogramowano wiele programów i działań na poziomie unijnym zbieżnych z przytoczonymi czterema punktami. Mowa tutaj zarówno o tzw. klasycznych instrumentach, jak: LEADER, który przechodzi ewolucję w stronę RLKS – rozwoju kierowanego przez społeczność lokalną, w którym to właśnie miejscowa

ludność jest głównym decydentem i dysponentem środków na działania oddolne w ramach funduszy europejskich; jak i o nowych ideach, takich jak *smart villages*, czyli inteligentne wsie, w których wspiera się za pomocą lokalnych zasobów innowacje technologiczne i społeczne, rozwój usług w niestandardowy sposób oraz szeroko rozumianą jakość życia na wsi w skali „mikro”. To właśnie ta skala upatrywana jest jako jeden z poziomów przewidywania przyszłości, a rozmowy pomiędzy reprezentantami różnych grup interesariuszy związane z przyszłym rozwojem społeczności wiejskich oraz priorytetami rozwojowymi są jej kluczem. Istotnym elementem tego konsensusu jest aktywizacja społeczności lokalnych i jej realny wpływ na procesy decyzyjne. Powszechnie występujące trudności związane z dostępem do usług, a także niedobory infrastruktury, wymagają przeglądu polityk publicznych na obszarach wiejskich, aby zagwarantować, że są one opracowywane i wdrażane w sposób promujący równość terytorialną. Jest to również sposób na wspieranie sprawiedliwej transformacji w kierunku zrównoważonego rozwoju [Chmieliński, Wieliczko 2021]. W tym świetle, innym nowatorskim przykładem spojrzenia na rozwój obszarów wiejskich jest przewidywanie skutków wprowadzanych polityk, zwane *rural proofing*. To wszystko ma zwiększać szanse na spełnienie się wizji, która pozostawiona tylko w sferze przewidywań, bez aktywnego wsparcia działaniem, z pewnością szybko się zdezaktualizuje.

Deklinacja demografii

Obecne tempo zmian ludnościowych jest jednym z kluczowych problemów, które determinują myślenie przyszłościowe o wsi zarówno w ujęciu regionalnym, jak i lokalnym. Europa jest regionem starzejącym się, to znaczy, że w strukturze wieku ludności następuje znaczny wzrost starszych kategorii wiekowych. Analogiczny trend obserwujemy także i w Polsce. Co ciekawe, w przeciwieństwie do trendów europejskich, w Polsce wieś jest wciąż młodsza demograficznie od miast. Dlatego w przyszłości, podobnie jak współcześnie procesy demograficzne na wsi będą przebiegały łagodniej niż w mieście, choć ich kierunek będzie ten sam. Głównym ich wyznacznikiem będzie wzrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym. Dostępna prognoza GUS pozwala na uchwycenie tempa procesu starzenia się ludności w Polsce (ryc. 2). Czynniki determinujące ten proces w naszej wizji wsi, podobnie jak w wizji Konrada Czapiewskiego [2013: 188] zapowiadają że *wiek nowożeńców będzie wyższy, wiek pierworódki będzie wyższy, dzietność kobiet będzie niższa, coraz więcej dzieci nie będzie wychowywana przez swoich tatusiów i swoich mam⁴, gdyż między innymi coraz więcej małżeństw rozejdzie się przed świętowaniem drewnianych godów*.

⁴ Cytat z piosenki T. Love *Nie Nie Nie*.

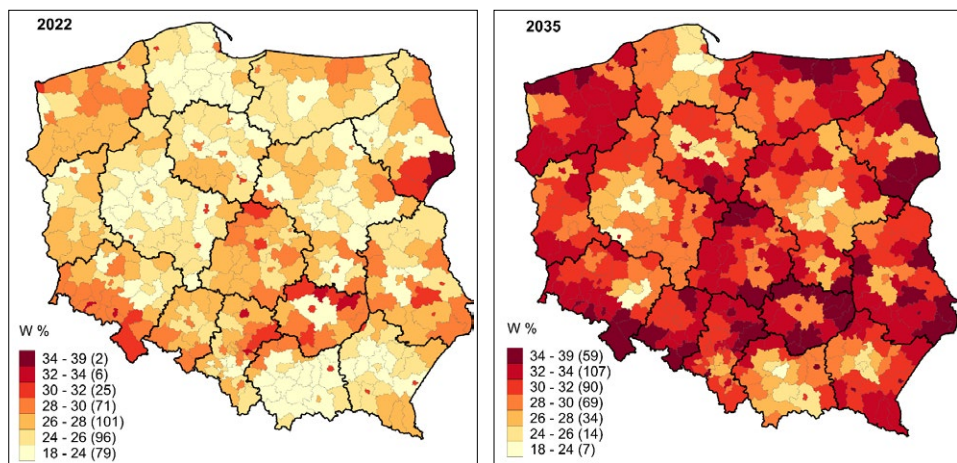
Nie mamy jednak wątpliwości, że generalnie liczebność populacji w Polsce będzie się zmniejszać. Mniej też będzie mieszkańców wsi, ale tempo spadku liczby ludności wiejskiej będzie mniejsze niż mieszkańców miast. Ten proces na skutek wewnętrznych procesów migracyjnych będzie przestrzennie zróżnicowany. Będą takie obszary wiejskie, gdzie regres demograficzny będzie tak głęboki, że utrzymanie żywotności wsi będzie niemożliwe. Obejmie to najpierw wsie małe, położone peryferyjnie w stosunku do lokalnej sieci osadniczej, a zwłaszcza miejscowości będących centrami lokalnymi gminy. Wsi kurczących się będzie stale przybywać. A. Rosner [2023] uważa, że część z nich, położona atrakcyjnie pod względem przyrodniczym, straci stałych mieszkańców i przekształci się w osiedla drugich domów dla ludności miejskiej, pełniących funkcje rekreacyjne. Jednocześnie będzie się zwiększać (lub maleć w niewielkim stopniu) liczba ludności miejscowości stanowiących centra lokalne i skupiających znakomitą większość elementów infrastruktury punktowej (sklepów, punktów usługowych, szkół, ośrodków zdrowia, instytucji administracji lokalnej itp.).

W skali regionalnej można przewidywać – podobnie jak Rosner [2023], że nastąpią przesunięcia ludności z okolic odległych od miast będących stolicami regionów, w kierunku tych miast oraz ich otoczenia wiejskiego. Zakres przestrzenny tego otoczenia, a więc zakres powstającej strefy podmiejskiej, będzie zależny od wielkości miasta i od jego struktury gospodarczej. W skali krajowej obok tego czynnika rozwoju stref podmiejskich wystąpi dodatkowy: migracje z centrów miast do atrakcyjnych środowiskowo miejscowości położonych w ich pobliżu oraz mających rozwiniętą infrastrukturę drogową. Stopniowo takie wsie będą się przekształcać w osiedla dla zamożnej ludności, z reguły dobrze wykształconej, związanej poprzez działalność zawodową z miastem.

Przekształcenia rozkładu przestrzennego ludności będą się dokonywać pod wpływem strumieni migracyjnych, które wykazują bardzo dużą stabilność czasoprzestrzenną, co oznacza, że obszary odpływu i napływu migracyjnego pozostają takimi przez wiele dekad. Jednym z nich będzie migracja z obszarów peryferyjnych do stref podmiejskich nie tylko ośrodków o znaczeniu regionalnym, ale i miast powiatowych. Będą to migracje o charakterze wieś peryferyjna – wieś podmiejska lub małe miasto – wieś podmiejska. W strefę podmiejską dużych miast kierował się będzie także strumień migrantów z tych miast. Zakładamy, że typowy dla okresu modernizacji „przepływ” ze wsi do miast będzie nadal słabł. Osiedlanie się migrantów z wiejskich obszarów peryferyjnych na wsiach w sąsiedztwie ośrodków miejskich, a nie w miastach, jest związane ze znacznie niższymi kosztami utrzymania. Ponadto selektywność migracji tego strumienia obejmuje w większości młodych ludzi, będących u progu swojej ścieżki zawodowej, a często jeszcze w trakcie edukacji oraz przed decyzjami prokreacyjnymi.

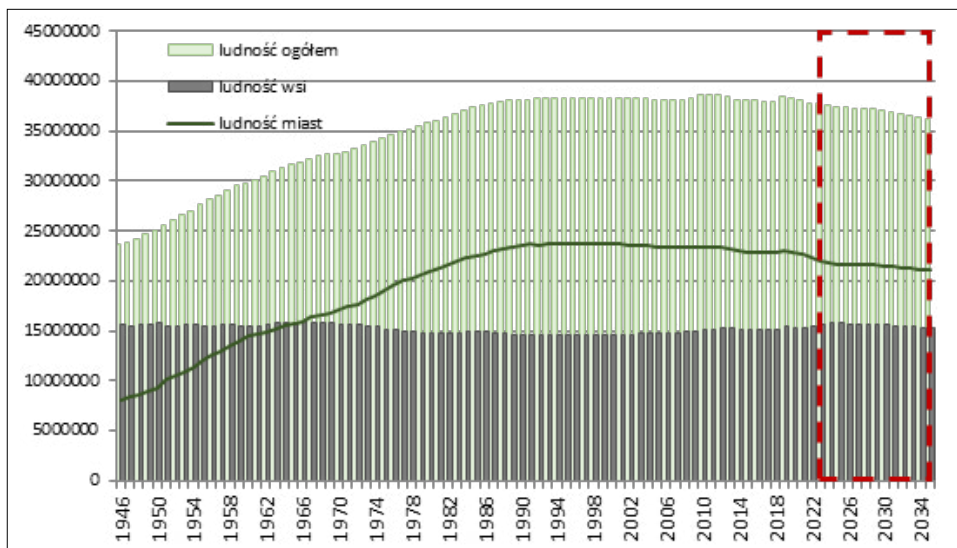
Od demografii nie można uciec formułując wizję przyszłości. Jest ona odmienniana w każdym przypadku przez osoby kreujące obraz przyszłości, co potwierdza publikacja *Polska wieś 2044. Wizja rozwoju* [Halamska 2023]. Trzeba jednak

zdawać sobie sprawę, że jeśli liczebność populacji Polski będzie się zmniejszać – jak przewidują prognozy demograficzne (ryc. 3), to na wsi nie będzie mieszkać już taka sama zbiorowość jak obecnie – zarówno pod względem demograficznym (większy wspomniany udział starszych grup wiekowych, mniejszy udział dzieci), jak i społecznym (większy udział osób ze średnim i wyższym wykształceniem, mniejszy udział rolników).

Ryc. 2. Udział osób w wieku poprodukcyjnym
wśród ludności ogółem powiatów w 2022 r. i 2035 r. (prognoza)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Ryc. 3. Zmiany rzeczywistej i prognozowanej liczby ludności w Polsce

Źródło: [Frenkel i in. 2019: 80; *Prognoza ludności na lata 2023–2060* 2023: 30].

Technologia, która przeobraża naszą codzienność

W 2022 r. Polska zajęła 24. miejsce w UE mierzone Indexem DESI⁵ – gospodarki cyfrowej i społeczeństwa cyfrowego. J. Plewa [2023: 107] stwierdził, że plasujemy się *na końcu europejskiego peletonu, jeśli chodzi o cyfryzację i kompetencje cyfrowe. (...) Stuprocentowy dostęp do szybkiego internetu na wsiach w większości państw UE jest planowany w ramach Europejskiego Zielonego Ładu już w 2025 roku, ale w Polsce zajmie to więcej czasu.*

Niektórzy badacze za początek wzmoczonej dyskusji o cyfryzacji obszarów wiejskich uznają ogłoszenie tzw. drugiej deklaracji z Cork [Guzal-Dec 2018; Zavrtnik *et al.* 2018; Adesipo *et al.* 2020; Komorowski, Stanny 2020; Kalinowski *et al.* 2021], której sygnatariusze wyrazili nadzieję na korzyści dla lokalnej gospodarki z dokonującej się transformacji cyfrowej. Jednocześnie zwrócili oni uwagę na podjęcie koniecznych działań na rzecz żywotności obszarów wiejskich, które powinny skupiać się na (*Cork 2.0 Deklaracja* 2016):

- pokonaniu przepaści cyfrowej, jaka dzieli obszary wiejskie i miasta, a także obszary wiejskie w różnych regionach;
- rozwijaniu możliwości cyfryzacji poprzez lepszej jakości sieć internetową.

Podkreślić należy, że takie podejście nie powinno ograniczać się jedynie do działań twardych, o charakterze infrastrukturalnym. Komplementarnie prowadzone powinny być działania miękkie, dotyczące poszerzania kompetencji cyfrowych. Te pierwsze są w pewnym stopniu mierzalne, porównywalne i na podstawie istniejących danych można prognozować stan wyposażenia obszarów wiejskich w infrastrukturę cyfrową w przyszłości. Opierając się na danych statystyki publicznej, zgodnie z którymi w 2022 r. 93,2% gospodarstw domowych na wsi posiadało dostęp do Internetu i wartość ta systematycznie wzrastała [*Spółeczeństwo informacyjne* 2022], można z łatwością założyć, że odsetek ten na początku kolejnej dekady osiągnie 100%. Mogą jednak nadal istnieć obszary w kraju, gdzie dostęp do Internetu będzie ograniczony, ale te obszary będą wówczas punktowe i pojawiające się w odległych miejscowościach, osadach, przysiółkach oraz pojedynczych domach. W tych miejscach ekonomicznie nieopłacalne będzie doprowadzanie sieci światłowodowej lub technologii mobilnych. Jednak już teraz testowane są rozwiązania oparte na przesyłach satelitarnym, które w przyszłości mogą być szansą dla tego typu obszarów wykluczonych cyfrowo [Komorowski 2023: 88].

Również informacje, na bazie których prognozować można przyszłe wskaźniki jakości Internetu, udostępniane są przez Urząd Komunikacji Elektronicznej

⁵ DESI (the Digital Economy and Society) Index, [<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi>], dostęp: 12.09.2023].

(UKE)⁶. Dane z 2019 r. potwierdzają istnienie „przepaści” między obszarami wiejskimi a miastami w możliwości korzystania z Internetu o przepustowości co najmniej 30 Mb/s – dostęp do takiej prędkości dotyczy 30% budynków w gminach wiejskich, a już 62% w gminach miejskich. Jeżeli w najbliższym czasie uruchomione zostaną środki Krajowego Planu Odbudowy, które mają wesprzeć cyfrową transformację, wówczas postulat Cork powinien być stopniowo wypełniany.

Taki pogląd – nieustannej cyfryzacji wsi, podzielają autorzy wizji wsi do 2044 r., którzy w swoich opracowaniach odwołali się do tego właśnie zagadnienia. A. Hałasiewicz [2023: 55] przewiduje, że w kolejnej dekadzie obszary wiejskie zostaną *połączone sieciowym zarządzaniem lokalnym*. Szczególnie dotyczyć to będzie wsi, które wyludniają się, a jednocześnie zmagają się ze spadkiem aktywności gospodarczej oraz ograniczoną zasobnością budżetów lokalnych. J. Buzek [2023: 26] uważa, że *przekroczyliśmy próg rewolucji cyfrowej*, dodając że Internet obecnie to nie tylko kwestia posiadania sieci, lecz także zapewnienia szybkiego połączenia w standardzie 5G, dostępnego wszędzie w sposób bezprzewodowy. Chodzi o sieć umożliwiającą błyskawiczny transfer dużych ilości danych w krótkim okresie, który stanowi fundament tzw. Internetu rzeczy, opartego na współdziałaniu i komunikacji między różnymi urządzeniami.

Żyjemy w takim momencie, kiedy to sztuczna inteligencja poprzez chatbot GTP jest dostępna w przeglądarce internetowej na każdym komputerze, a nawet w smartfonie (który nie istniał 20 lat temu). Bez względu na to, czy rozwinie my sztuczną inteligencję czy nie, rewolucja technologii informacyjnych, która obfituje w innowacje, będzie przyspieszać i stwarzać nowe możliwości, pokonując barierę odległości pomiędzy miastem a wsią, która to wieś wykluczała z dostępu do dóbr i usług publicznych. Stanowisko to podziela Józef S. Zegar [2023], według którego Internet przyczyni się do skutecznego zmniejszenia barier geograficznych, redukcji kosztów związanych z pozyskiwaniem informacji oraz dostarczania wiedzy, co z kolei usprawni zarządzanie zarówno instytucjami, jak i gospodarstwami domowymi oraz ułatwi wprowadzanie innowacji w gospodarce lokalnej. Gorzelak [2023: 43] przestrzega jednak, że nie wszystko można przewidzieć i możliwe są w najbliższej przyszłości nieznane jeszcze technologie przesyłu informacji, oparte na sztucznej inteligencji i świadomości rozszerzonej – mogą one w znaczny sposób zmniejszyć „konieczność przemieszczania się w przestrzeni fizycznej”. Nadziei na przełamanie wykluczenia związanego z barierą geograficzną upatruje w „nowych instytucjach” M. Halamska [2023: 48], mówiąc o upowszechnieniu handlu mobilnego, zaopatrzenia „na telefon”, dopasowanym do potrzeb lokalnym transporcie i skoordynowanej medycynie. By nie popłynąć nadmiernie z falą cyfryzacji, czy wręcz wspomagającej nasze życie sztucznej inteligencji, podkreślamy, że w naszej wizji nadal w 2035 r. będziemy korzystać z usług autentycznego lekarza, stomatologa, fizjoterapeuty, prawnika

⁶ UKE MapBook, [<https://mapbook.uk.gov.pl/>, dostęp: 28.08.2023].

czy generalnie niepoddających się cyfryzacji usług wyższego rzędu (kulturalnych, edukacyjnych, zdrowotnych itp.).

Aby to wszystko wydarzyło się, należy pamiętać o efektach działań miękkich, które są trudne do zmierzenia, a jeszcze trudniejsze do prognozowania w przyszłości. Jednak to właśnie te czynniki decydować będą o tym, czy społeczności lokalne będą potrafiły rozwiązywać problemy za pomocą technologii cyfrowych. U. Budzich-Tabor [2023: 18] podkreśla, że wymaga to *świadomych decyzji z udziałem mieszkańców oraz upewnienia się, że wszyscy – a szczególnie osoby zagrożone wykluczeniem – mają umiejętności pozwalające odnieść korzyści z tych technologii*. Wymaga to jednak, jak konstatuje Plewa [2023], większego zaufania społeczeństwa do nauki i technologii jako kluczowych narzędzi rozwoju gospodarczego.

Od polityki rolnej do polityki wiejskiej

Przedstawiona w tym opracowaniu wizja rozwoju obszarów wiejskich nie aspikuje do zaprezentowania całościowego obrazu, ale koncentruje się na wybranych problemach: demograficznym i technologicznym. Trudno jednak domknąć wizję wsi, bez uwzględnienia zmieniającego się na naszych oczach stosunku do natury. Zmiany klimatyczne i utrata bioróżnorodności są już tak ewidentne i dotkliwe, że przeciwdziałanie im i adaptacja do nowych warunków wymuszają zmianę podejścia w politykach publicznych: systemie edukacji, nauce, otoczeniu prawnym, gospodarce, finansach i zarządzaniu, administracji centralnej i samorządowej, a także w kulturze, relacjach społecznych, otoczeniu, w którym żyjemy, czy procesach globalnych. W dążeniu do neutralności klimatycznej mamy znaczne opóźnienia i znów musimy „doganiać” europejski peleton. Proces ten wniesie do wiejskiej gospodarki zmiany w postaci lokalnych przedsięwzięć z zakresu m.in. gospodarki wodnej, energetyki czy ochrony bioróżnorodności. Zmiany klimatyczne wymuszą także stosowanie nowych technik rolniczych, np. rolnictwa regeneratywnego [por. Rosa *et al.* 2022]. Nastąpią zmiany struktury produkcji, które będą także wynikiem „zmian modelu konsumpcji” – przed relatywnie młodym demograficznie polskim społeczeństwem konsumpcyjnym pojawia się moralny nakaz: *MNIEJ*⁷.

Realizacja celów strategicznych dotyczących zrównoważonego rozwoju – jak podkreśla Plewa [2023: 110] – zostanie wzmocniona dzięki lepszej koordynacji unijnych polityk: Wspólnej Polityki Rolnej, polityki klimatycznej i środowisko-

⁷ Pod tym określeniem R. Śpiwak [2023: 143] zatytułowała swoją wizję wsi stwierdzając m.in., że *dalsze napędzanie konsumpcji prowadzi do nieodwracalnych strat środowiskowych, a także kosztów społecznych. Stała potrzeba podnoszenia wydajności i efektywności odbywa się kosztem pracowników – ich więzów społecznych, zdrowia itd.*

wej, polityki dotyczącej zdrowia roślin i zwierząt, a także polityki handlowej oraz działań w zakresie badań i innowacji. Polityki rolne – europejskie i krajowe – już w obecnym okresie finansowania swoje cele ukierunkowały na wsparcie związane głównie z zieloną transformacją, cyfryzacją, innowacjami, transferem wiedzy i nowymi technologiami oraz wprowadzaniem rolnictwa 4.0. Zapoczątkowany wprowadzeniem ekoschematów (finansowanych z I filaru WPR) proces ograniczania znaczenia płatności bezpośrednich będzie kontynuowany. W 2035 r. nie będzie już takich płatności bezpośrednich, jakie funkcjonują obecnie, które w znacznej mierze odgrywały rolę subwencji socjalnej dla niemal milionowej grupy właścicieli małych gospodarstw rolnych. W najbliższej dekadzie postępować będzie poprawa struktury agrarnej w Polsce, w kierunku koncentracji ziemi, produkcji i kapitału. Utrzymanie dochodów rolniczych będzie możliwe dzięki wzrostowi cen żywności i lepszej transmisji cen od konsumenta do rolnika, np. poprzez upowszechnienie krótkich łańcuchów dostaw, sprzedaży bezpośredniej czy internetowej.

Jest raczej pewne, że rolnictwo będzie ważnym elementem gospodarki wiejskiej, choć jego udział w PKB kraju zatrzyma się na obecnym poziomie ok. 3%. Udział pracujących w rolnictwie będzie się zmniejszał, a wraz z nim odczuwalne będą także społeczne i kulturowe aspekty dezagraryzacji: zmiany podstaw więzi społecznej czy zanik archetypicznych motywów agrarnych w kulturze wiejskiej. W celu zapewnienia atrakcyjności obszarów wiejskich jako miejsc do życia, zwłaszcza dla ludzi młodych, zwiększane będzie wszechstronne wsparcie ze środków publicznych dla tych obszarów. W 2035 r. w pełnej fazie wdrożenia będą rozwiązania aktywizujące społeczności lokalne, będące obecnie w fazie pilotażowej, takie jak np. *smart village* (inteligentna wieś).

Wieś 2035 r. będzie bardziej różnorodna, gdyż do obecnego zróżnicowania przestrzennego – ekonomicznego, społecznego, kulturowego – dojdą nowe elementy, częściowo zmieniając konfigurację obecnych. Dopiero jednak w latach 30. wypracujemy narzędzia zarządzania rozwojem, które pozwolą nam na politykę zaprojektowaną tak, by dostosować się do różnorodności wiejskiej, a nie leczyć różnice wiejskie (co w 2023 r. wciąż próbujemy robić). Różnorodność obszarów wiejskich będzie wymagała zidentyfikowania konkretnego problemu polityki wiejskiej, którym należy się zająć i będzie wymagała podejścia politycznego, które uzna, że problem polityki wiejskiej będzie różny dla różnych obszarów wiejskich. Uprawomocni to myślenie, o obszarach wiejskich jako przestrzeni zróżnicowanej samej w sobie, a nie tylko jako binarnej części obszarów miejskich. Ułatwić to powinno podejście, które uzna, że mamy obszary wiejskie, które dobrze prosperują, odrzucając jednocześnie, że są one tylko kategorią potrzeb lub niekorzystnej sytuacji. Kiedy zostaną zidentyfikowane różnorodne kwestie polityczne, pozwoli to na ważne i skuteczne kształtowanie polityki rozwoju.

Przyszłość jest nieodgadnioną

Jako duet autorski, pisząc ten tekst wyszliśmy poza dialog między sobą, w którym konsensus nie był oczywisty. Bo przecież *każde pokolenie ma własny czas, każde pokolenie chce zmienić świat*⁸. W dialogu tym pojawili się autorzy wielu wizji wsi, napisanych i opublikowanych w tomie *Polska wieś 2044. Wizja wsi* [Halamska 2023]. Zaproszenie do tego tomu otrzymał też K. Czapiewski, ale nie zdążył dołączyć...

Rok później postanowiliśmy oddać mu jego «przestrzeń». W nasz dialog o wizji włączyliśmy wizję wsi, którą Konrad stworzył dekadę temu, kreując wyobrażenie wsi mazowieckiej. W jej zakończeniu napisał [Czapiewski 2013: 195]: *pomimo faktu, że zawsze się wydaje, że w innym miejscu będzie lepiej⁹, to obszary wiejskie Mazowsza będą stanowiły atrakcyjne miejsce życia, czyli nie tylko zamieszkania, ale również całokształtu codziennego funkcjonowania mieszkańców związanego z zaspokojeniem różnorodnych potrzeb (...). Obszary wiejskie, zarówno podmiejskie, jak i peryferyjne, będąc interesującym miejscem do życia, jednocześnie będą posiadały pewną odrębność, własną tożsamość społeczną i specyficzny krajobraz. Ale... przyszłość jest nieodgadnioną¹⁰.*

⁸ Tekst piosenki Kombi – *Pokolenie*.

⁹ Antoine de Saint-Exupéry – *Mały Księżę*.

¹⁰ William Shakespeare – *Romeo i Julia*.

Rozdział 3.

CECHY I ZASIĘG TERYTORIALNY STREFY PODMIEJSKIEJ – NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH WSKAŹNIKÓW DIAGNOSTYCZNYCH

Jerzy Bański, Damian Mazurek

Wprowadzenie

Każdy z nas w trakcie podróży po kraju w sposób intuicyjny jest w stanie wskazać, że to, co go otacza jest miastem lub wsią. Trudność pojawi się wówczas, kiedy znajdziemy się w sąsiedztwie miasta. Nie będzie nam łatwo wówczas odpowiedzieć na pytanie, czy to jeszcze wieś, czy może już miasto? Pomiędzy tymi dwiema kontrastującymi kategoriami osadnictwa nie ma jasno zarysowanej granicy, lecz jest forma przejściowa, którą potocznie nazywamy obszarem podmiejskim. Należy podkreślić, że samo pojęcie „obszar podmiejski” jest bardzo pojemne przestrzennie i tematycznie; ma bowiem wiele różnych konotacji. Ponadto istnieje wiele synonimów i pojęć bliskoznacznych, których desygnatami są całe obszary albo fragmenty strefy podmiejskiej – *urban-rural fringe*, *urban sprawl*, *technourb*, *edge-city*, *exopolis*, *edgeless city*.

W dużym uproszczeniu można przyjąć, że obszar podmiejski jest elementem składowym kontinuum miejsko-wiejskiego, który leży pomiędzy dwiema skrajnościami – miastem i wsią [Thorns 2002]. W miarę oddalania się od miasta słabną jego cechy „miejskie” a wzrasta znaczenie cech „wiejskich”. Dotyczy to zarówno zmienności form przestrzennych, jak i procesów społecznych i gospodarczych w nich zachodzących. Podstawowa trudność we wskazaniu zasięgu takiej strefy wynika z faktu, że zasada kontinuum przyjmuje stałą zmienność i brak granic. Nie ma konkretnej granicy, za którą znika miejskość a zaczyna się wiejskość [Kule 2008]. Powszechny jest też pogląd, że miasto i strefa podmiejska, to jeden organizm, co wyklucza istnienie granicy pomiędzy nimi [Dziwowski 1987, Liszewski

1987]. Jeszcze większy kłopot sprawia wyznaczenie krańca strefy podmiejskiej, gdzie „rozmywa się” ona na obszary wiejskie. W poszukiwaniu zewnętrznych granic pomocne mogą być niektóre definicje obszarów wiejskich. Zawierają one w sobie cechy, które są typowe wyłącznie dla obszarów wiejskich. Na przykład według OECD obszarami wiejskimi są jednostki terytorialne (*rural communities*), w których gęstość zaludnienia nie przekracza 150 osób/km².

Celem tego opracowania jest próba rozpoznania cech różniących obszar podmiejski od miasta i wsi, czyli cech, które mogą świadczyć o jego odrębności. Na przykładzie kilku miast polskich, autorzy starają się też zidentyfikować wskaźniki, które mogą służyć do określenia zasięgu przestrzennego strefy podmiejskiej. Przyjęto założenie, że strefę podmiejską charakteryzuje słabnąca różnorodność i intensywność zjawisk społecznych i gospodarczych w miarę oddalania się od granic miasta w kierunku obszarów wiejskich. Stanowi zatem jedną z form przejściowych łączących zarówno cechy miejskie, jak i wiejskie.

Cechy strefy podmiejskiej w literaturze przedmiotu

Pozostając pod silnym wpływem ośrodka miejskiego i będąc elementem złożonego systemu powiązań obszar podmiejski podlega dynamicznym przekształceniom społeczno-ekonomicznym, w tym procesowi suburbanizacji. Jest to proces wielopłaszczyznowy (społeczny, demograficzny, ekonomiczny i przestrzenny) polegający przede wszystkim na napływie ludności miejskiej na dotychczasowe tereny wiejskie oraz na rozszerzaniu się miejskich wzorców życia.

Problematyka kształtowania się stref podmiejskich i zachodzących na ich obszarze procesów społeczno-ekonomicznych była popularna w Stanach Zjednoczonych, gdzie już w pierwszych dekadach XX w. rozwój ludnościowy miast spowodował rozszerzanie się przestrzeni podmiejskiej [Burgess 1924; Harris 1943; Martin 1956; Pryor 1968 i inni]. Według spisów ludności odsetek mieszkańców stref podmiejskich w Stanach Zjednoczonych wzrósł z 19% w 1940 r. do 38% w 1970 r. i 45% w 1990 r. [Domański 2005]. W 1990 r., w 20 największych miastach amerykańskich mieszkało 28,3 mln ludności, natomiast w ich strefach podmiejskich (*suburbs*) aż 71,2 mln osób [Gibson 1998]. Można na tej podstawie stwierdzić, że Amerykanie są bardziej *suburbanitami* niż *urbanitami*. Stąd prawdopodobnie wynika też tak duże zainteresowanie strefą podmiejską wśród amerykańskich badaczy. W bardziej współczesnych badaniach uwaga naukowców koncentruje się przede wszystkim na społeczno-kulturowym wymiarze stref podmiejskich [Silverstone 1997; Clapson 2003; Bruegmann 2005; Walks 2013; Airgood-Obrycki 2019].

W Polsce strefom podmiejskim poświęcono szczególnie dużo prac teoretycznych i metodycznych w latach 70. i 80. ubiegłego wieku [Deja 1975; Kwiecień 1977; Leszczycki 1977; Karłowicz 1978; Zawadzki 1979; Koter 1985; Maik 1985; Straszewicz 1985; Dziewoński 1987; Liszewski 1987 i inni]. Był to okres fascynacji aglomeracją i procesami urbanizacyjnymi. Późniejsze badania miały charakter bardziej szczegółowych studiów przypadku i koncentrowały się na procesach społecznych i ekonomicznych zachodzących w wybranych strefach podmiejskich [np. Stola, Grzeszczak 1996; Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1998; Szmytkie 2011, 2022; Kajdanek 2011; Majewska *et al.* 2015; Brezdeń, Szmytkie 2019]. Aplikacyjny i poznawczy charakter prac był rezultatem szczególnie dynamicznego rozwoju stref podmiejskich w dużych aglomeracjach, który miał miejsce w latach 90. ubiegłego wieku i w pierwszej dekadzie tego wieku. Żywiołowy rozwój obszarów w sąsiedztwie miast stawia poważne wyzwania przed polityką przestrzenną wynikające przede wszystkim z rozproszonej i chaotycznej zabudowy mieszkaniowej oraz nie zawsze nadążającej za tym infrastruktury komunalnej i transportowej. Nie brakuje też prac ujmujących omawianą problematykę w skali ogólnokrajowej [Szymańska, Matczak 2002; Lisowski, Grochowski 2009; Heffner 2016; Biegańska 2019].

Pomimo licznych badań nie dopracowano się powszechnie akceptowanej definicji obszaru podmiejskiego oraz cech/wskaźników służących wyodrębnieniu jego granic lub odróżnieniu od miasta i wsi [Coombes, Raybould 2001; Hill 2003; Champion, Hugo 2004; Hahs, McDonnell 2006; Forsyth 2012]. Według A. Forsytha [2012] definicje obszarów podmiejskich stosowane w literaturze przedmiotu są kombinacją atrybutów (często tworzących złożony indeks cech) związanych z aspektami fizycznymi, funkcjonalnymi, społecznymi, procesowymi oraz analitycznymi. Dlatego też rekomenduje, aby każdorazowo w badaniu obszaru podmiejskiego używać terminów opisowych charakteryzujących jego typ i cechy.

Co wyróżnia strefę podmiejską wśród innych kategorii obszarów? W literaturze przedmiotu wielokrotnie podejmowano wysiłki wyodrębnienia jego cech [Connell 1974; Dziewoński 1987; Liszewski 1987; Marsh 1990; Silverstone 1997; Clapson 2003; Airgood-Obrycki, Rieger 2019]. Warto zauważyć, że w pracach wcześniejszych, tych z pierwszej połowy XX w., wyodrębnione cechy obszarów podmiejskich miały na ogół charakter ilościowy, czyli można było je określać w postaci mierników (np. gęstość zabudowy, gęstość zaludnienia, struktura klas społecznych itp.). Natomiast w kolejnych dekadach wzrastało zainteresowanie cechami jakościowymi, które relatywnie łatwo opisać, ale trudno zmierzyć (wielowymiarowość przestrzeni, niestabilność fizjonomiczna, przenikanie form życia, itp.). Niektóre identyfikowane przez autorów cechy obszarów podmiejskich można wyrazić w postaci prostych mierników (np. gęstość zaludnienia, gęstość zabudowy, występowanie miast i osiedli satelickich, itp.), inne wymagają zbioru wskaźników lub nie mają charakteru ilościowego. Są wreszcie i takie, które nie wyrażają wyłącznie specyfiki strefy podmiejskiej, lecz mają charakter bardziej ogólny i odnoszą się też do innych kategorii obszarów. Na przykład przewaga budownictwa jednoro-

dzinnego nie jest cechą wyróżniającą tylko obszary podmiejskie, bowiem taki sam charakter będzie miała zabudowa na obszarach wiejskich lub w niektórych częściach miast.

Tabela 1. Wybrane przykłady cech obszarów podmiejskich wskazywane w literaturze przedmiotu

Autor	Cechy obszaru podmiejskiego
E. W. Burgess [1924]	sypialnia miasta, przewaga budownictwa jednorodzinnego, duży udział mieszkańców klasy średniej
C. D. Harris [1943]	występowanie stref wielofunkcyjnych (mieszkalne, mieszkalno-przemysłowe, przemysłowo-mieszkalne, przemysłowe, górniczo-przemysłowe)
W. Schärer [1956]	niska gęstość budynków mieszkalnych, otwarta przestrzeń
W. L. Martin [1956]	wysoki udział ludności codziennie dojeżdżającej do pracy w mieście, określona gęstość zabudowy, określona gęstość zaludnienia
G. A. Wissink [1962]	zależność od miasta w zakresie usług i miejsc pracy
R. Pryor [1968]	pozarolnicze użytkowanie ziemi, penetracja obszaru przez potencjalnych inwestorów, stały napływ mieszkańców
J. Beaujeu-Garnier, G. Chabot [1971]	sypialnia miasta, miasto jako miejsce dochodów ludności, występowanie funkcji przemysłowych zależnych od miasta
J. Connell [1974]	otwarta przestrzeń, powiązania funkcjonalne z miastem (migracje wahadłowe), niskie poczucie przynależności do wspólnoty lokalnej
S. Leszczycki [1977]	pozarolnicze źródła utrzymania, gęsta sieć komunikacyjna, miejski styl życia, miejska fizjonomia osadnictwa
G. Dematteis [1985]	większa integracja z miastem niż innymi częściami strefy podmiejskiej
S. Liszewski [1987]	przenikanie się cech i zjawisk miejskich i wiejskich, procesy koncentracji (polaryzacja i aglomeracja) i dekoncentracji (dyfuzja i deaglomeracja)
K. Dziewoński [1987]	zróżnicowany system społeczno-funkcjonalny, brak jednolitych cech przewodnich (typowych)
M. Marsh [1990]	specyficzny styl życia rodzinnego i sąsiedzkiego
J. Garreau [1991]	ważna rola funkcji mieszkaniowej, zabudowa jednorodzinna
S. Mayhew [1997]	mała gęstość gospodarstw domowych, otwarta przestrzeń, system transportowy powiązany z miastem, jednoklasowa społeczność
R. Silverstone [1997]	„wielowymiarowa” przestrzeń geograficzna, architektoniczna i społeczna
R. Bruegmann [2005]	określona gęstość zaludnienia

Autor	Cechy obszaru podmiejskiego
L. Poniży [2009]	niestabilność fizjonomiczna, przeplatanie się krajobrazu miejskiego i wiejskiego
J. Jauhiainen [2013]	heterogeniczność układów przestrzennych, duża różnorodność cech społecznych, ekonomicznych, przestrzennych
W. Airgood-Obrycki, S. Rieger [2019]	cechy demograficzne wynikające ze spisów powszechnych, charakterystyka form i okresu zabudowy

Źródło: [Bański 2009 z uzupełnieniami].

Według R. Pryora [1968] strefę podmiejską charakteryzują przeobrażenia użytkowania ziemi i cech społeczno-demograficznych, na skutek procesów urbanizacji, a ich efektem jest rozwój pozarolniczych form zagospodarowania ziemi, penetracja obszaru przez firmy usługowe i napływ nowych mieszkańców. Z kolei R. Pahl [1965] uważa, że jest to obszar „mentalnie miejski, ale fizycznie wiejski”. J. Jauhiainen [2013] zauważa, że nawet dziś najczęściej uważa się, że przedmieście oznacza rozproszony obszar przylegający do miasta, o mniejszej gęstości zaludnienia, ograniczonym przemyśle, handlu i sprzedaży detalicznej, a jego mieszkańcy, „suburbanicy”, mają skromne warunki życia.

W literaturze geograficznej badania stref podmiejskich uwzględniają przede wszystkim aspekt przestrzenny i morfologiczny. Dlatego najczęściej charakteryzowanymi cechami tych obszarów są: amorficzne struktury przestrzenne, rozproszenie zabudowy, niskie wskaźniki powierzchni użytkowej, intensywny ruch budowlany, za którym nie nadąża rozwój infrastruktury, wstęgowe formy zabudowy wzdłuż dróg, rosnąca fragmentacja krajobrazu, itp. [Brueckner 2000; Ewing 2008; Ghani *et al.* 2014; Sudra 2016; Szmytkie 2020].

Przegląd literatury przedmiotu wskazuje na dużą różnorodność podejść teoretycznych i metodycznych do zagadnienia strefy podmiejskiej. Biorąc pod uwagę dotychczasowe rozważania można wyodrębnić dwa podstawowe podejścia – strukturalne lub funkcjonalne. W pierwszym nurcie zwraca się uwagę przede wszystkim na cechy społeczno-gospodarcze, które odróżniają przedmieścia od wsi i miasta, w drugim zaś – na powiązania ekonomiczne i społeczne z miastem.

Najbardziej powszechne próby definiowania lub identyfikowania stref podmiejskich związane są z podejściem strukturalnym. Właściwości i charakter strefy podmiejskiej wyrażają cechy społeczno-demograficzne, fizjonomiczne i ekonomiczne. W przypadku kategorii cech funkcjonalnych podstawową rolę odgrywają cechy wskazujące na różnorodne relacje stref podmiejskich z ośrodkiem miejskim; nie ma natomiast relacji strefa podmiejska – obszary wiejskie.

Tabela 2. Cechy diagnozujące obszary podmiejskie

Kategoria cech	Sfera	Przykłady identyfikowanych cechy obszarów podmiejskich
Strukturalne	Spółeczno-demograficzna	<i>gęstość zaludnienia struktura społeczna styl życia współwystępowanie treści i form życia miejskiego i wiejskiego</i>
	Fizjonomiczna	<i>miasta i osiedla satelickie gęstość zabudowy mieszkaniowej struktura użytkowania ziemi gęstość budownictwa jednorodzinnego przenikanie się krajobrazu miejskiego i wiejskiego fragmentacja gruntów</i>
	Ekonomiczna	<i>struktura zatrudnienia ceny ziemi gęstość infrastruktury technicznej powierzchnia mieszkaniowa gęstość sieci transportowej</i>
Funkcjonalne	<i>wielofunkcyjność konflikty w gospodarowaniu gruntami intensywność migracji wahadłowych, formy i gęstość systemu transportu publicznego, relacje z ośrodkiem centralnym</i>	

Źródło: opracowanie własne.

Specyfika cech obszaru podmiejskiego – analiza i dyskusja

Analizy dotyczące specyfiki obszaru podmiejskiego opierają się na studium przypadku trzech ośrodków aglomeracyjnych w Polsce różniących się pod względem funkcjonalnym, wielkościowym i lokalizacyjnym. Do tego celu wybrano Warszawę, Poznań i Lublin, które poza ww. cechami różnią się również potencjałem społeczno-gospodarczym. W badaniu wykorzystano materiały statystyczne, które agregowano w dwóch typach obszarów. Pierwszym z nich były dwukilometrowe strefy (pierścienie) wokół analizowanych miast, drugim – trzy kolejne strefy utworzone przez gminy położone wokół tych ośrodków (ryc. 4).

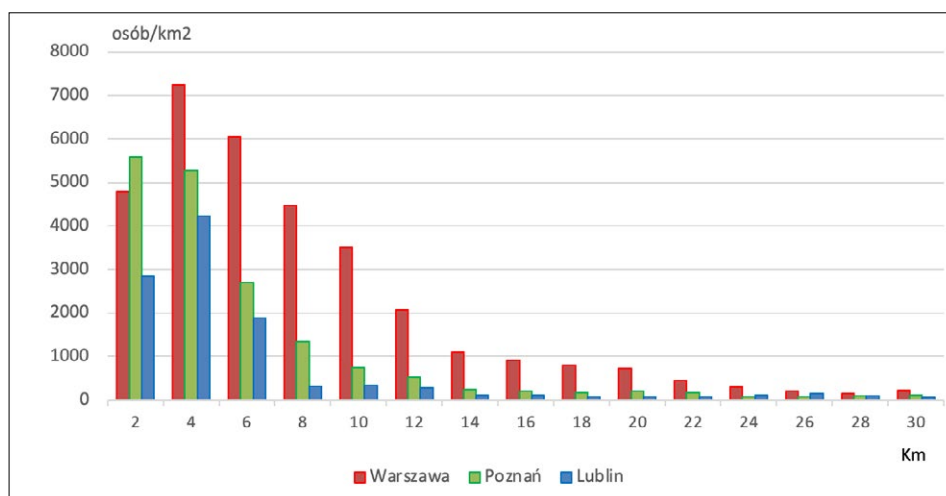
Gęstość zaludnienia oprócz wskaźnika gęstości zabudowy jest najczęściej wskazywaną i badaną cechą przy okazji definiowania obszarów podmiejskich. W sąsiedztwie miast jest ona zazwyczaj większa niż na tradycyjnych obszarach wiejskich i mniejsza niż w miastach. W miarę oddalania się od miasta gęstość zaludnienia zmniejsza się, ale zjawisko to nie ma charakteru liniowego, bo strefę podmiejską charakteryzują wahania tego wskaźnika o na ogół dużej dynamice. Ponadto jego wartość zależy od barier naturalnych, przebiegu ważnych szlaków komunikacyjnych, od wielkości ośrodka centralnego i innych uwarunkowań (np. lokalizacji miast „satelickich”).

Według badań wykonanych na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego z 2021 r., gęstość zaludnienia wokół Warszawy analizowana w strefach (pierścieniach) o dwukilometrowej szerokości, dynamicznie zmniejsza się do strefy oddalonej o ok. 14–16 km od centrum miasta (ryc. 5). W kolejnych strefach spadek gęstości zaludnienia jest już bardzo powolny, by w strefie oddalonej od centrum Warszawy o ok. 28–30 km ulec stabilizacji; dalej wskaźnik podlega już tylko nieznacznym wahaniom. W przypadku dwóch innych, lecz mniejszych miast – Poznań (ok. 547 tys. mieszkańców w 2021 r.) i Lublin (ok. 332 tys. mieszkańców w 2021 r.) – gęstość zaludnienia charakteryzuje się silną tendencją spadkową do strefy 8–10 km. Natomiast jej stabilizacja zaznacza się w strefie 14–16 km. Należy zatem przyjąć, że analizowany wskaźnik może być wyznacznikiem strefy podmiejskiej indywidualnych ośrodków aglomeracyjnych, ale powinien być stosowany razem z innymi miernikami umożliwiającymi weryfikację zasięgu identyfikowanego obszaru. Można też pokusić się o wykonanie analogicznych analiz dla zbiorów określonych kategorii wielkościowych miast (w zakresie liczby mieszkańców), co zapewne pozwoli na wskazanie dla każdej z tych kategorii modelowych zasięgów badanych stref zmienności wskaźnika.

Obszary podmiejskie charakteryzuje zazwyczaj dodatnie saldo migracji trwałych, które maleje stopniowo w miarę oddalania się od ośrodka miejskiego. Na obszarach położonych dalej od miast (zależnie od wielkości ośrodka miejskiego) saldo migracji ma już wyraźnie ujemne wartości. Wśród napływającej na obszary podmiejskie ludności, dużą grupę stanowią osoby zamożne i dobrze wykształcone. Czasem przenoszą one siedziby swoich firm przyczyniając się do zwiększenia zasobów rynku pracy. Generalnie strefę podmiejską charakteryzuje lokalizacja relatywnie dużej liczby podmiotów gospodarczych. Potwierdzeniem tego jest fakt, że w gminach bezpośrednio sąsiadujących z dużymi aglomeracjami występuje dodatnie saldo dojazdów do pracy. Natomiast w kolejnych strefach gmin, saldo ma już wartość ujemną.

Struktura społeczna mieszkańców stref podmiejskich jest zależna od poziomu rozwoju gospodarczego kraju. O ile w krajach rozwiniętych obszary podmiejskie zasiedlone są przez grupy społeczne o średnim i wysokim statusie społecznym, o tyle w krajach słabo rozwiniętych jest to najczęściej najbiedniejsza klasa społeczna (slumsy). Struktura społeczna jest interesującym zagadnieniem badaw-

czym, ale wydaje się, że jej cechy nie mogą definiować współczesnych obszarów podmiejskich. Są one bowiem zasiedlane przez różne warstwy społeczne, co jest zależne od typu przedmieścia i dominującej tam formy zabudowy. Według D. Borstina [1974] do lat 1960. istniał wyraźny podział stref podmiejskich miast amerykańskich wynikający ze standardu życia, tj. miejsce zamieszkania miało związek z poziomem dochodów. Strefa podmiejska była głównym miejscem osiedlania się ludności bogatej, tzw. WASP (White Anglo-Saxon Protestant). Z drugiej zaś strony, istniały enklawy ludności biednej i gorzej wykształconej. Późniejsze lata przyniosły asymilację strukturalną, czego wynikiem było spłaszczenie struktury społecznej stref podmiejskich pod względem poziomu dochodów, wykształcenia i kategorii społeczno-zawodowych. Do podobnych wniosków prowadzą rozważania Jauhianena [2013], który zauważa, że w przypadku amerykańskich *extended suburbs*, wcześniejsze podmiejskie projekty mieszkaniowe przeznaczone głównie dla młodych, zamężnych, białych par o średnich dochodach zostały zastąpione projektami, które charakteryzowały się bardziej zróżnicowanym wzorcem segregacji społecznej i rasowej.

Ryc. 5. Zamiana gęstości zaludnienia w dwukilometrowych strefach wokół miast, 2021

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 3. Saldo dojazdów do pracy w gminach otaczających badane ośrodki miejskie

Miasto/strefa gmin	Warszawa	Poznań	Lublin
Strefa 1	238502	64115	21158
Strefa 2	-34231	-13102	-9566
Strefa 3	-20674	-15827	-2440

Źródło: opracowanie własne.

W Polsce współczesne trendy rozwoju stref podmiejskich zmieniają dotychczasową strukturę społeczną, w której wzrasta udział ludności dobrze wykształconej i zamożnej. Towarzyszy temu zjawisko polaryzacji klas społecznych w obrębie samej strefy podmiejskiej polegające m.in. na powstawaniu zamkniętych enklaw zamieszkałych przez różne klasy społeczne. Zjawiska takie można obserwować głównie w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich.

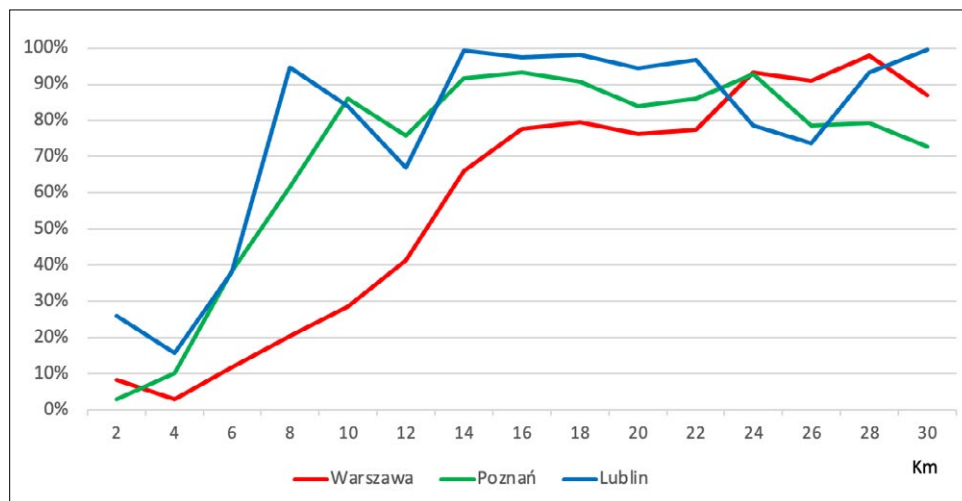
Styl życia jest cechą jakościową, trudną do wymiernej oceny. Obszar podmiejski charakteryzuje się przenikaniem miejskich oraz wiejskich wzorców zachowań kulturowych (np. anonimowość i bezpośredniość, nowoczesność i prostota, sztuczność i naturalność itp.) oraz specyficznymi formami życia rodzinnego i sąsiedzkiego (kontakty sąsiedzkie są na ogół przelotne i płytkie). Ważną cechą stylu życia na obszarach podmiejskich jest indywidualizm, ale towarzyszą temu często przeciwne zachowania zmierzające do naśladownictwa. Można zaproponować zbiór cech diagnostycznych, które wyrażają sposób zachowań społecznych na obszarach podmiejskich (np. forma aktywności sobotnio-niedzielnej, częstotliwość wyjazdów z gospodarstwa domowego, rodzaj i częstotliwość wykorzystania środków transportu itp.); jednak ich wybór i interpretacja wyników mogą być obciążone dużym subiektywizmem. W styl podmiejskiego życia wpisują się też codzienne dojazdy do pracy (migracje wahadłowe). Zagadnienie to włączono do kategorii cech funkcjonalnych.

Sfera cech fizjonomicznych odnosi się do charakteru przestrzeni, krajobrazu, form zabudowy oraz zagospodarowania gruntów. Wśród wyrażających ją mierników/wskaźników można wymienić: liczebność miast i osiedli satelickich, gęstość zabudowy mieszkaniowej, otwartość krajobrazu, poziom stabilności fizjonomicznej, intensywność budownictwa jednorodzinne, gęstość sieci transportowej, fragmentacja gruntów, i inne.

Jedną z podstawowych cech fizjograficznych wyodrębniających obszary podmiejskie wśród innych kategorii obszarów jest charakter osadnictwa. Wyrażają go m.in. miasta i osiedla satelickie, ale dotyczy to przede wszystkim dużych aglomeracji miejskich. W sąsiedztwie mniejszych ośrodków nie wykształciły się miasta satelickie, ale pojawiły się zamknięte osiedla mieszkaniowe. Ze względu na punktowe rozmieszczenie tych elementów (miast lub osiedli), nie mogą być one raczej wykorzystane do określenia zasięgu obszaru podmiejskiego; jednak są ważną cechą wyodrębniającą go w kontinuum miejsko-wiejskim.

Inną istotną cechą fizjonomiczną przedmieścia jest forma i gęstość zabudowy. Wśród form zabudowy przeważa budownictwo jednorodzinne o zmiennej gęstości (z silną współzależnością z gęstością zaludnienia), kształtujące specyficzny krajobraz strefy podmiejskiej. Analiza gęstości zabudowy wykonana na podstawie danych o budynkach z Bazy Danych Obiektów Topograficznych w 2021 r. w dwukilometrowych strefach, wokół Warszawy, Poznania i Lublina pozwoliła wysnuć ogólny wniosek, że w odległości ok. 22–24 km od centrum Warszawy oraz 14–16 km od centrum Poznania i Lublina udział powierzchni mieszkaniowej zabudo-

wy jednorodzinnej w zabudowie mieszkaniowej ogółem stabilizuje się na poziomie 90–100%. Miejscami mogą występować wahania wynikające z lokalizacji małych ośrodków miejskich. Istotny jest również fakt wyraźnego osłabienia tendencji wzrostu udziału badanego wskaźnika w przypadku Warszawy w strefie 14–16 km oraz Poznania i Lublina w strefie 8–10 km świadczące o „początkach” strefy podmiejskiej. Obraz charakteryzowany na ryc. 6 wyraźnie koreluje z obrazem ryc. 5.

Ryc. 6. Udział powierzchni mieszkaniowej zabudowy jednorodzinnej w zabudowie mieszkaniowej ogółem (%), 2021

Źródło: opracowanie własne.

Obszary podmiejskie charakteryzuje szczególnie intensywny ruch budowlany, w tym rozwój jednorodzinnego budownictwa mieszkaniowego. Na przykład z badań M. Wesołowskiej [2005] w regionie lubelskim wynika, że ruch budowlany koncentruje się na obszarach wiejskich wokół Lublina położonych w promieniu ok. 30 km. Wyraźne strefy zwiększonego ruchu budowlanego zaznaczyły się także wokół trzech innych subregionalnych ośrodków miejskich (Zamość, Chełm i Biała Podlaska), w promieniu ok. 15–20 km od centrów tych miast [Wesołowska 2005]. Żywiłowa ekspansja mieszkalnictwa zmienia kształt osiedli wiejskich i dotychczasowy układ przestrzenny. Nowe osiedla domów o nowoczesnym charakterze zabudowy degradują często tradycyjny krajobraz wiejski. Z drugiej jednak strony rozwojowi funkcji mieszkaniowej towarzyszy poprawa jakości życia na wsi, co wynika z rozbudowy i modernizacji infrastruktury technicznej i społecznej, poprawy dostępności komunikacyjnej oraz jakości usług. Konsekwencją presji budownictwa w strefach podmiejskich jest wzrost popytu na ziemię i związany z tym wzrost ceny gruntów. Analiza cen gruntów wykonana w 2009 r. w sąsiedztwie Krakowa, Poznania i Warszawy wykazała jednoznaczny związek z odległością od granic tych miast, tj. cena ziemi malała w miarę oddalania się od miasta [Bański 2009].

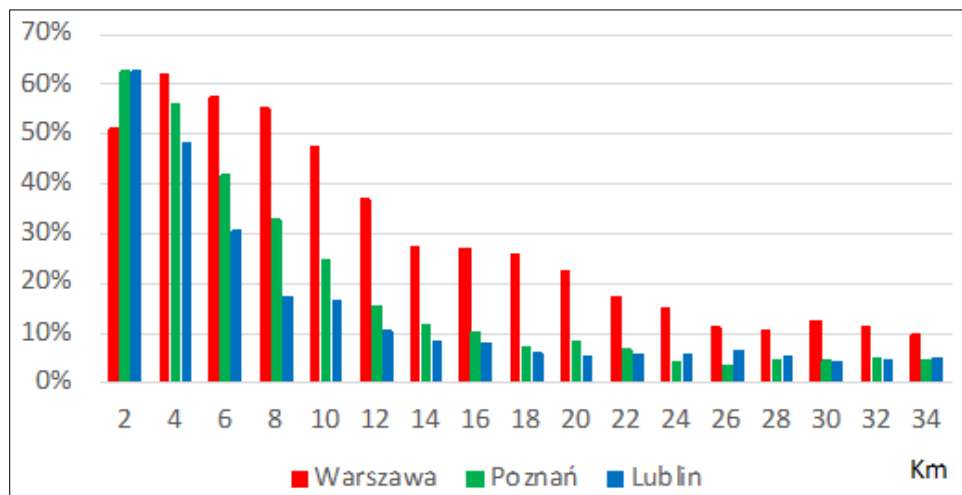
Budownictwo mieszkaniowe koncentruje się w pobliżu głównych ciągów komunikacyjnych. Wzdłuż nich tworzą się pasma wzmożonej aktywności gospodarczej, gdzie oprócz budownictwa rozwija się handel, usługi i działalność produkcyjna. Proces ten niesie ze sobą wiele niepożądanych skutków. Niedostosowany system komunikacyjny utrudnia mieszkańcom gmin podmiejskich dostęp do miasta, w tym przede wszystkim wydłuża czas dojazdu do pracy i szkoły. Poranne i wieczorne korki na drogach, w których mieszkańcy gmin podmiejskich spędzają ponad 10% swojej aktywności, są jednym z podstawowych argumentów zwolenników zamieszkiwania w centrum miasta.

Zdaniem A. Richlinga i J. Solona [1996] krajobraz podmiejski podlega bardziej dynamicznym zmianom strukturalnym i funkcjonalnym niż krajobrazy miejski i wiejski. Na podstawie komponentów roślinnych autorzy proponują wyróżnić trzy typy krajobrazu podmiejskiego. Pierwszy typ obejmuje tereny ściśle powiązane funkcjonalnie z miastem o dużej mozaikowości badanych komponentów. Drugi typ obejmuje obszar, który uległ znacznym zmianom, powodującym powstanie nieuporządkowanej typologicznie i przestrzennie zbiorowości roślinnej. Trzecią grupę tworzą obszary luźno związane z miastem, o relatywnie dużych i stabilnych komponentach roślinnych. Propozycja ta wyraźnie nawiązuje do tradycyjnego podziału krajobrazów na: zdewastowane, kulturowe, naturalne i pierwotne. Obszar podmiejski jest zatem zdominowany przez krajobrazy kulturowe (o zachwianej zdolności do samoregulacji i pozostające pod dużym wpływem działalności gospodarczej człowieka) z udziałem krajobrazów zdewastowanych (silnie zurbanizowane z brakiem naturalnych komponentów). Delimitacja takiego obszaru jest skomplikowana, bo wymaga szczegółowych opracowań kartograficznych opartych na studiach terenowych i analizie GIS. Jednak, mając odpowiednie instrumenty badawcze można za pomocą analizy występującej roślinności podjąć próbę określenia zasięgu strefy podmiejskiej.

Cechą strefy podmiejskiej jest duże zróżnicowanie struktury użytkowania ziemi, wyrażające się mozaikowością gruntów o ekstensywnym lub intensywnym użytkowaniu. Z gruntami rolnymi lub leśnymi sąsiadują bezpośrednio intensywnie wykorzystywane użytki zagospodarowane pod usługi produkcyjne, mieszkalnictwo i handel. Relatywnie duży jest udział terenów zabudowanych, który w zależności od wielkości badanego ośrodka zmniejsza się dynamicznie w kolejnych analizowanych strefach. W przypadku Warszawy udział terenów zabudowanych stabilizuje się do poziomu kilkunastu procent w odległości ok. 26–28 km od centrum miasta. W przypadku Poznania jest to strefa 18–20 km, zaś Lublina – 14–16 km (ryc. 7).

Wieloraka przydatność gruntów dla różnych form działalności sprawia, że strefa podmiejska jest miejscem potencjalnych konfliktów w użytkowaniu ziemi. Typowym układem konfliktowym jest sytuacja, kiedy ta sama przestrzeń może pełnić różne funkcje gospodarcze; jeśli popyt na określone jej walory będzie większy od podaży pojawi się sytuacja konfliktowa [Bański 1998]. Najostrzejsze konflikty w użytkowaniu ziemi rodzą się pomiędzy rolnictwem a funkcją mieszkalną. Mają

tu miejsce dwa, sprzeczne ze sobą procesy; chłonny rynek zbytu dla produktów żywnościowych stymuluje towarową i intensywną produkcję rolną, zaś urbanizacja i rozwój terytorialny miasta kształtuje silny popyt na nowe grunty poprzez odrolnianie użytków rolnych. W tej swoistej walce o ziemię rolnictwo jest skazane na porażkę z funkcjami intensywniej wykorzystującymi grunty. W konsekwencji słabnie znaczenie rolnictwa, które wypierane jest w kierunku obszarów peryferyjnych.

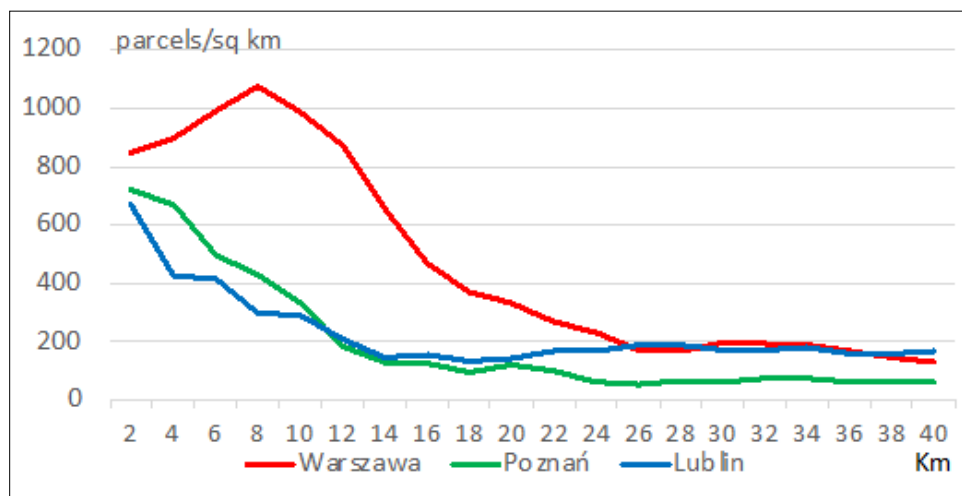

Ryc. 7. Udział terenów zabudowanych w strefach wokół badanych miast, 2021

Źródło: opracowanie własne.

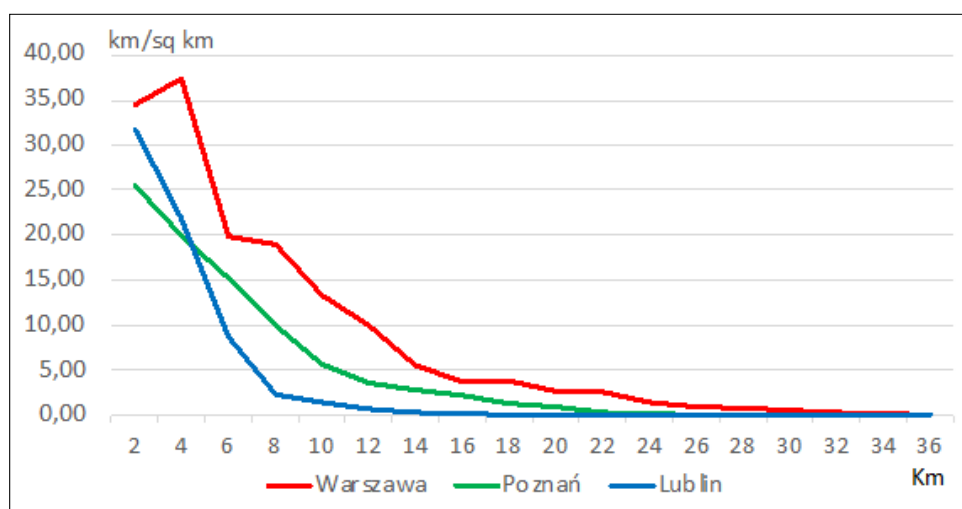
Dużemu udziałowi terenów zabudowanych w strefach podmiejskich towarzyszy rozdrobnienie działek, co potwierdzają analizy ich gęstości w kolejnych strefach wokół Warszawy, Poznania i Lublina. Jest to przede wszystkim wynik intensywności zabudowy mieszkaniowej, różnorodności funkcjonalnej oraz wysokiego popytu na grunty (ryc. 8).

Cechą strefy podmiejskiej jest duża różnorodność funkcjonalna oraz silne relacje gospodarcze z miastem. Wielofunkcyjność jest cechą wyraźnie odróżniającą strefę podmiejską od obszarów wiejskich, na których kluczową rolę odgrywiają funkcje powierzchniowe, w tym przede wszystkim rolnictwo i leśnictwo. Do podstawowych funkcji obszarów położonych w sąsiedztwie miast należą mieszkalnictwo, usługi produkcyjne i konsumpcyjne, rolnictwo oraz rekreacja. Z kolei w miastach oprócz wymienionych usług i mieszkalnictwa, ważną rolę odgrywają usługi społeczne i administracyjne oraz handel. Ponadto można uogólnić, że funkcje w miastach mają charakter intensywny i są rozmieszczone punktowo lub liniowo, natomiast w strefie podmiejskiej występują funkcje intensywne i ekstensywne rozmieszczone punktowo, liniowo i powierzchniowo.

Ryc. 8. Liczba działek na km² w strefach wokół badanych miast, 2021

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 9. Gęstość linii autobusowych operatora zarządu transportu miejskiego w km na km² w strefach wokół badanych miast, 2021

Źródło: opracowanie własne.

Dowodem silnych powiązań strefy podmiejskiej z miastem są migracje wahadłowe. Intensywność ruchu migracyjnego odzwierciedla stopień powiązania stref podmiejskich z miastem tzn. im jest ona wyższa, tym silniejsze są powiązania społeczno-gospodarcze. Dlatego zasięg migracji dziennych może określać zewnętrzne granice strefy podmiejskiej. Cechą obszaru podmiejskiego wynikającą

z intensywnych migracji dziennych jest specyficzny system komunikacji podmiejskiej, ale odnosi się to głównie do miast dużych. Można przyjąć w dużym uproszczeniu, że zasięg linii podmiejskich autobusów wyznacza zasięg intensywnych migracji dziennych, co jest wynikiem kalkulacji ekonomicznej przedsiębiorstw komunikacji miejskiej. W przypadku badanych ośrodków miejskich gęstość linii autobusowych wyraźnie koreluje z innymi wcześniej analizowanymi wskaźnikami diagnostycznymi.

Powiązania funkcjonalne i gospodarcze obszarów podmiejskich z miastem mogą mieć również wpływ na koncentrację sieci transportowej. W przypadku trzech analizowanych miast gęstość dróg gminnych i powiatowych mierzona w km na km² zmniejsza się stopniowo w kolejnych strefach w miarę oddalania się od centrów miast i w przypadku Warszawy stabilizuje się w strefie 24–26 km, Poznania – 12–14 km i Lublina – 10–12 km.

Podsumowanie

Strefa podmiejska jest obszarem o dużej różnorodności i intensywności zjawisk społeczno-gospodarczych. Ich natężenie słabnie w miarę oddalania się od miasta w kierunku tradycyjnych obszarów wiejskich. Zasięg przestrzenny strefy podmiejskiej nie jest wyraźnie określony, ponieważ jej granice mają charakter umowny. W literaturze przedmiotu wyróżnia się na ogół dwie podstawowe kategorie cech charakteryzujących obszary podmiejskie – cechy strukturalne i cechy funkcjonalne. Przy tym w zakresie tych pierwszych wyodrębnia się dodatkowo cechy społeczno-demograficzne, fizjonomiczne i ekonomiczne. W każdej z wymienionych grup można zidentyfikować wskaźniki diagnostyczne, które w większym lub mniejszym stopniu umożliwiają określenie zasięgu przestrzennego obszarów podmiejskich.

Odrębność obszarów podmiejskich wyrażają najpełniej takie cechy, jak: przenikanie się treści i form życia miejskiego i wiejskiego, występowanie miast i osiedli satelickich, przenikanie się krajobrazu miejskiego i wiejskiego, intensywne migracje wahałowe, intensywność jednorodzinnego budownictwa mieszkaniowego, dynamiczne zmiany funkcjonalne. Konsekwencją różnorodnych definicji strefy podmiejskiej jest wielość metod jej delimitacji. W zakresie kryterium funkcjonalnego do wyznaczenia strefy podmiejskiej wykorzystuje się zasięg i natężenie dojazdów do pracy i funkcje gospodarcze pełnione przez obszar. Natomiast w kryterium strukturalnym analizuje się na ogół zespół cech diagnostycznych (struktura użytkowania ziemi, gęstość sieci drogowej, gęstość zabudowy, gęstość zaludnienia, itp.), dla których przyjmuje się pewne wartości progowe.

Stopień wykształcenia się strefy podmiejskiej zależy od wielkości miasta i pełnionych przez miasto funkcji społeczno-gospodarczych. W przypadku badanych trzech miast (Warszawa, Poznań, Lublin), przeprowadzone analizy pozwoliły

wskazać, że zasięg przestrzenny strefy podmiejskiej Warszawy sięga do ok. 24–26 km od centrum miasta, Poznania – 18–20 km, zaś Lublina – 12–14 km. Jest on wyraźnie zależny od potencjału ludnościowego tych ośrodków.

Wobec przyspieszonego rozwoju gospodarczego kraju, można spodziewać się, że w najbliższej przyszłości strefy podmiejskie największych miast ulegną znacznemu rozszerzeniu. Współczesny proces urbanizacji wsi sięga w krajach rozwiniętych już daleko poza strefę podmiejską i związany jest z kształtowaniem się obszarów metropolitalnych. Rozwój systemów komunikacji, zarówno tych tradycyjnych, jak i elektronicznych oraz nowoczesnych środków transportu, zwiększył dostępność ośrodków centralnych i zmniejszył czas potrzebny na dojazd ze wsi do miasta. Żywiłowy rozwój obszarów podmiejskich niesie ze sobą wiele niekorzystnych elementów: nieład przestrzenny, trudności komunikacyjne, w tym głównie nadmiernie wydłużony czas dojazdu do pracy i szkoły, degradację krajobrazu i wzrost zanieczyszczenia środowiska. W związku z tym pojawią się jeszcze większe od obserwowanych już dziś wyzwania przed polityką przestrzenną zmierzające do zachowania ładu przestrzennego.

Publikacja przygotowana w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki (POLSKA), UMO-2019/35/B/HS4/00114, *Diagnoza współczesnej struktury społeczno-gospodarczej i klasyfikacja funkcjonalna małych miast w Polsce – w poszukiwaniu rozwiązań modelowych*.

Rozdział 4.

POZAROLNICZA DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZA NA OBSZARACH WIEJSKICH

Krystian Heffner, Piotr Gibas

Wprowadzenie

Każda działalność niekwalifikująca się jako działalność rolnicza jest aktywnością, którą można określić jako pozarolnicza działalność gospodarcza. Może to być działalność wytwórcza, budowlana, handlowa lub szeroko rozumiana usługowa (ale poza tymi, które zgodnie z wymogami Europejskiej Klasyfikacji Działalności są sklasyfikowane w grupie A (rolnictwo, leśnictwo i rybactwo, tj. 01 Uprawy rolne, chów i hodowla zwierząt, łowiectwo, włączając działalność usługową, 02 Leśnictwo i pozyskiwanie drewna, 03 Rybactwo). Na obszarach wiejskich pozarolniczymi rodzajami działalności są najczęściej: chałupnictwo, rzemiosło i drobny przemysł (w tym przetwórstwo rolno-spożywcze), różne rodzaje usług (w tym niektóre publiczne), handel, turystyka i wypoczynek (także agroturystyka). Różnicowanie struktury funkcjonalnej oraz wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich to reagowanie na pojawianie się pozarolniczych potrzeb mieszkańców wsi, możliwość świadczenia usług i prowadzenia działalności wytwórczej również dla ludności w miastach, wreszcie korzystanie z miejsc pracy w mieście (dojazdy do pracy) [por. m.in. Bórawski 2009; Majewski *et al.* 2011; B. Mickiewicz 2016; Winnicki, Sikora 2017]. Pozarolnicze rodzaje aktywności mieszkańców wsi są intensywniejsze i obejmują w różnym stopniu zarówno ludność wcześniej związaną z rolnictwem, jak i imigrantów z miast, którzy wykorzystują głównie walory osiedleńcze obszarów wiejskich – szczególnie widoczne jest to w strefach podmiejskich. Istotnym czynnikiem jest skupiony i zwarty charakter zabudowy, który sprzyja wielokierunkowemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu i poprawie warunków życia mieszkańców wsi. Jest to czynnik, który ułatwia integrację infrastrukturalną oraz społeczną, niejednokrotnie warunkując dostępność wsi dla zewnętrznych użytkowników. Ocena stanu i zaawansowania procesu skupiania

lub rozpraszania zabudowy umożliwia wskazanie obszarów o różnej jakości układów osadniczych wsi pod względem działań związanych z poprawą wyposażenia infrastrukturalnego, możliwości lokalizacyjnych inwestycji oraz aktywizacji społecznej [Heffner 2011a; Gibas, Heffner 2018a].

Podejmowanie pozarolniczej działalności gospodarczej jest charakterystyczną cechą rolnictwa i wsi, nie tylko polskiej [Copus *et al.* 2010; Wilkin 2011, 2013, 2018; Strzelecka 2016]. Pozarolnicza działalność wiąże się z uwalnianiem zasobów siły roboczej w gospodarce rolnej, co jest wynikiem procesów innowacyjnych związanych głównie z mechanizacją, a nawet automatyzacją pracy [A. Mickiewicz, B. Mickiewicz 2016]. Może to być także aktywność mieszkających na wsi pracowników firm i przedsiębiorstw zlokalizowanych w miastach, szczególnie częsta w strefach suburbanizacji (dojazdy do pracy). Ekonomiczne znaczenie działalności pozarolniczej w gospodarstwach rolnych można sprowadzić do dywersyfikacji ich źródeł dochodów, które mogą mieć bardzo zróżnicowane znaczenie – od marginalnego po decydujące. Forma uzyskiwanych dochodów także może zasadniczo się różnić, mogą to być dodatkowe i niestabilizowane źródła dochodów (często dorywcze i sezonowe), ale również trwałe, ustabilizowane i ważne wpływy. Często praca na roli jest łączona z innymi formami aktywności (np. sezonowe lub niepełnoetatowe dojazdy do pracy). Łączna liczba miejsc pracy generowanych przez gospodarstwa wiejskie przekracza strukturalne zatrudnienie w tradycyjnym rolnictwie. Dominujący dawniej w polityce rolnej trend modernizacyjny jest zastępowany nowymi jakościowo produktami, usługami i formami zmniejszenia kosztów produkcji [Durand, van Huylenbroeck 2003; Mossakowska 2006; Danson, Jentsch 2009].

Charakterystyczne trendy zmian na obszarach wiejskich

Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich wzrasta mimo prowadzonej polityki wyrównywania szans. Trend urbanizacyjny w wiejskim otoczeniu większości miast był i nadal jest do pewnego stopnia zjawiskiem naturalnym, związanym z procesami rozwoju społeczno-gospodarczego i zmianami demograficznymi. Jego zasięg, w sensie przestrzennym, rozszerza się, obejmując również obszary wiejskie w większym oddaleniu od miast. Żywiłowa intensyfikacja nierolniczego zagospodarowania obszarów wiejskich i odchodzenie ludności wiejskiej od gospodarki rolnej skutkują zarówno nieproporcjonalnym wzrostem powierzchni zajętych obiektami użytkowymi, jak i budową koniecznej do ich obsługi infrastruktury oraz rosnącą siecią aktywności i powiązań mieszkańców i użytkowników wsi. Z drugiej strony ujawniają się zjawiska marginalizacyjne,

które obejmują nie tylko obszary wiejskie o charakterze peryferyjnym w sensie komunikacyjnym (trudności z dostępem do pracy, edukacji, usług), ale również strefy wsi o gorszych warunkach środowiskowych, zdewastowane działalnością człowieka, narażone na różnego typu zagrożenia. Tego rodzaju układy powstają w skali krajowej (np. strefy przygraniczne), regionalnej (peryferia regionalne, rejon-y górskie), a nawet lokalnej (trudno dostępne miejscowości, przysiółki, osiedla w gminach i powiatach) [por. Perek-Białas *et al.* 2017]. Pogłębia się zróżnicowanie intensywności zagospodarowania i użytkowania struktur wiejskich, a brak lub słabość działań regulacyjnych nie wstrzymuje żywiołowych form związanych z rozwojem wsi. Ważną rolę odgrywają zarówno uwarunkowania środowiskowe, jak i te, które mają swoje źródło w istotnych różnicach w sposobie użytkowania i zagospodarowania przestrzeni wiejskiej, w zależności od porozbiorowej genezy terytoriów Polski oraz osiągniętego już poziomu rozwoju [Heffner, Klemens 2013]. Wynika z tego, że rzeczywista dynamika rozwoju wsi jest bardzo słabo powiązana z aktywnością władz lokalnych w zakresie pozyskiwania i korzystania z dostępnych instrumentów pobudzania rozwoju i wynika bardziej z renty położenia, która m.in. wpływa silniej na przestrzenne zróżnicowanie rozwoju niż prowadzona polityka spójności, choć niewątpliwie zmiany priorytetów w życiu społeczno-gospodarczym skutkują także nowymi oczekiwaniami wobec funkcji obszarów wiejskich [por. Niedzielski 2015].

Zmiany na obszarach wiejskich mają dwukierunkowy charakter – w szerokim otoczeniu aglomeracji miejskich liczba mieszkańców rośnie (często znacznie). Jest to przyrost prawie wyłącznie migracyjny typu miasto – wieś, związany ze zmianami stylu życia i możliwościami pracy, w tym stałych dojazdów do miasta. Mieszkańcami wielu wsi w otoczeniu większych i średnich miast staje się zatrudniona w mieście lub korzystająca z miejskich możliwości i usług grupa osób, która przede wszystkim dyskontuje walory wiejskiej przestrzeni. Z formalnego punktu widzenia zasadniczej zmianie ulega struktura zatrudnienia mieszkańców wsi, która w otoczeniu miast praktycznie zupełnie nie wiąże się (w sensie ilościowym) z pierwotną funkcją obszarów wiejskich – rolnictwem. Trudno jednak lekceważyć zachodzące stopniowo procesy lokalnej integracji i aktywizacji zróżnicowanych – jeśli chodzi o pochodzenie – mieszkańców wsi. Skutkują one rosnącym udziałem w ogóle ludności wiejskiej tych, którzy zajmują się działalnością niezwiązaną z prowadzeniem gospodarstwa rolnego i zatrudnieniem w rolnictwie i tych, którzy utrzymują się z pozarolniczych źródeł dochodu. Niestety, zjawiska integracyjne na obszarach wiejskich w otoczeniu miast nie przeciwdziałają żywiołowym formom nierolniczego zagospodarowania wsi, często nawet je intensyfikują np. poprzez charakterystyczne dla otoczenia metropolii dzielenie przez właścicieli gruntów rolnych całych rozłogów wsi na działki budowlane, często wbrew lokalnym warunkom środowiskowym i bez rozpoznania rzeczywistych potrzeb i możliwości (np. uzbrojenia infrastrukturalnego).

Zupełnie inaczej przebiegają procesy zmian w strukturach zatrudnienia mieszkańców wsi w wielu strefach peryferyjnych. Są one zwykle gorzej skomunikowane,

mniej atrakcyjne pod względem warunków życia (np. fizjograficznie, infrastrukturalnie, krajobrazowo, ekologicznie), a ich populacja wiejska zmniejsza się. Jeden i drugi proces ma głębokie konsekwencje w zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej, niestety najczęściej negatywne. Miejscowości wiejskie o zmniejszającej się populacji w miarę upływu czasu stają się mniej atrakcyjne jako miejsca lokalizacji usług podstawowych i usług publicznych (edukacja, zdrowie, administracja, infrastruktura społeczna i techniczna), co prowadzi do ich ograniczenia lub całkowitego zaniku. To z kolei obniża społeczne walory tego typu miejsc zamieszkania i skłania mieszkańców, szczególnie młodszych, do decyzji o migracji do miejsc o bardziej dogodnych warunkach pracy i zamieszkania. Obniżenie potencjału demograficznego wsi poniżej poziomu uzasadniającego funkcjonowanie szeroko rozumianej infrastruktury wiejskiej może prowadzić do całkowitego zaniku miejscowości wiejskich lub przekształcenia ich w strefy tzw. drugich domów [Czarnecki, Heffner 2008; Latocha 2013, 2017].

Najnowsze trendy rozwojowe na obszarach wiejskich sytuują strefy zapóźnienia i niskiej dynamiki wzrostu w rejonach położonych peryferyjnie w stosunku do sieci głównych miast, a także częściej w Polsce Wschodniej niż Zachodniej, jednak i tu występują relatywnie rozległe strefy wiejskie o zaawansowanej marginalizacji (południowa Opolszczyzna i obszar sudecki w woj. dolnośląskim, Bory Dolnośląskie, południowa część woj. zachodniopomorskiego). W okresie transformacji, spośród obu czynników określających przestrzenne zróżnicowanie obszarów wiejskich pod względem tempa i zaawansowania procesów wzrostu gospodarczego, większą rolę odgrywają kwestie położenia w kategoriach opisu centrum – peryferie (czyli strefy suburbanizacji w aglomeracjach miejskich i oddalone od nich rejon słabszych kontaktów z ośrodkami miejskimi) niż zaszłości historyczne (układy porozbiorowe: Galicja – Kongresówka – Wielkopolska i Pomorze oraz związane z przesunięciem granic po II wojnie światowej podziały: ziemie stare – ziemie nowe) [Rosner, Stanny 2007; Heffner 2017].

Relacje pomiędzy znaczeniem obszarów metropolitalnych i małych ośrodków wiejskich na obszarach wiejskich są kształtowane poprzez wzajemną dostępność rynków pracy. Wiele małych i średnich jednostek osiedleńczych, szczególnie zlokalizowanych wzdłuż korytarzy łączących konurbacje lub ośrodki policentryczne systemów miejskich szybko rośnie zarówno ludnościowo, jak i pod względem miejsc pracy („rozwój” wzdłuż autostrad), przyciągając nową mobilną populację ofertą zarówno walorów wiejskości, jak i miejskości. Obszary wiejskie o mniejszej dostępności – jeśli nie rozwijają się inne niż rolnicza funkcje (w sprzyjających warunkach środowiskowych i fizjograficznych: turystyczna, rekreacyjno-wypoczynkowa, uzdrowiskowa, górnicza, przemysłowa) – stopniowo tracą mieszkańców i stają się obiektami podlegającymi peryferyzacji, a w skrajnych przypadkach marginalizacji [Kühn 2015]. Procesy te charakteryzują się zanikiem usług, stopniową dekapitalizacją zabudowy wiejskiej oraz problemami z utrzymaniem infrastruktury technicznej i społecznej, co prowadzi do poważnych strat ludnościowo-

wych, a w skrajnych przypadkach do zaniku wsi [Heffner 2003]. Tego typu strefy wiejskie obejmują większe obszary w regionach Polski Wschodniej (woj. warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, podkarpackie), rejony górskie i podgórskie (woj. podkarpackie, opolskie, dolnośląskie), tzw. wewnętrzne peryferia regionów (woj. zachodniopomorskie, kujawsko-pomorskie, łódzkie, świętokrzyskie, mazowieckie).

Wśród najważniejszych czynników, które stymulują rozwój wsi, wymienia się politykę władz lokalnych, strategie deweloperów i preferencje mieszkaniowe relatywnie wąskiej grupy tworzącej klasę średnią. Ekspansja zabudowy miejskiej przyczynia się do nawarstwiania się wielu problemów – pogarszania stanu obszarów leśnych, wzrostu zanieczyszczenia środowiska naturalnego, obudowy dróg i szlaków komunikacyjnych, zaniku historycznych układów morfologicznych wsi, osłabienia więzów sąsiedzkich łączących tradycyjnie mieszkańców małych miasteczek i wsi oraz znacznego wzrostu kosztów komunalnych. Nowe formy zagospodarowania funkcjonują prawie wyłącznie w powiązaniu z miastami, a na obszarach wiejskich wokół miast zmniejsza się wyraźnie powierzchnia gruntów rolnych [zob. np. Bański 2008; Kukulska *et al.* 2017]. W Polsce i wielu innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej procesy rozwoju i zagospodarowania przestrzennego na obszarach wiejskich w szerokim otoczeniu aglomeracji miejskich, a nawet poza nimi, mają charakter żywiołowego narastania rozproszonej zabudowy i pomimo wielu formalnych regulacji często wkraczają również na obszary zalewowe, tereny otwarte, ekologicznie i krajobrazowo cenne [więcej na ten temat np. Wesołowska 2005; Kistowski 2009; Niedźwiecka-Filipiak, Borcz 2010]. Konsumpcja ziemi na obszarach wiejskich (nieuzasadnione zajmowanie gruntów rolnych i leśnych na cele nierolnicze w sytuacji, gdy miasta dysponują dużymi zasobami wolnych terenów inwestycyjnych) rośnie znacznie szybciej niż gęstość zaludnienia.

Utrzymujące się zapotrzebowanie na nowe tereny (najczęściej związane z potencjalną możliwością przyciągnięcia jakichkolwiek inwestorów), niewspółmierne do wielkości arealów koniecznych do prowadzenia pozarolniczych aktywności, ma marnotrawny charakter [Gibas, Heffner 2018b]. Dodatkowo rozpowszechnienie wzorców planistycznych propagujących niskie gęstości użytkowania gruntów (m.in. różne formy mieszkalnictwa, biura, usługi publiczne, handel wielkopowierzchniowy i hurtowy, przemysł i magazynowanie, obiekty logistyczne, zabudowa turystyczna i wypoczynkowa) w warunkach rynkowych skutkuje ekspansją nierolniczego zagospodarowania na zewnętrzne, wiejskie obszary otwarte, szczególnie te o dobrej dostępności komunikacyjnej (rolnicze, leśne, użytki ekologiczne). Wszystko to skutkuje utrudnieniami i poważnym zagrożeniem dla wdrażania polityki zrównoważonego rozwoju na obszarach wiejskich. Tymczasem obszary wiejskie pełnią także ważną funkcję zapewniania mieszkańcom miasta możliwości zaspokajania ich potrzeb rekreacyjnych. W pobliżu wielkich obszarów metropolitalnych tracą one swój wiejski charakter, przekształcając się w duże założenia rekreacyjne (parki rozrywki, kompleksy sportowo-rekreacyjne, centra odnowy itp.).

Z drugiej strony utrwalanie cech wiejskości (materialnych, kulturowych, skansenizacja), występujące walory środowiska naturalnego i kulturowego staje się celem sporadycznego, regularnego lub trwałego (drugie domy) kontaktu rosnącej liczby odwiedzających wieś; często rozmiary ruchu turystycznego przekraczają ich odporność środowiskową. W wielu przypadkach obszary wiejskie ewoluują w kierunku „krajobrazów konsumpcyjnych” (*consumption landscapes*) i tam, rekreacja i wypoczynek stają się głównymi formami relacji pomiędzy miastem i wsią.

W przestrzeni Polski rośnie poziom specjalizacji ogółu realizowanych funkcji, ale stopniowo narasta też wielofunkcyjność obszarów wiejskich [Zarębski 2002; Wilkin 2008]. Generalnie zmiany te są efektem, ale i symptomem rozwoju. Przekształcenia funkcjonalne wiążą się przede wszystkim z rozszerzaniem wiejskiego rynku pracy oraz rozwojem funkcji nierolniczych. W ujęciu klasycznym obszary wiejskie mogą mieć funkcje bioprodukcyjne (rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo), technoprodukcyjne (energetyka, górnictwo, przemysł i budownictwo) oraz usługowe (transport i komunikacja, rekreacja – turystyka i wypoczynek, mieszkalnictwo – praca poza miejscem zamieszkania, dojazdy do pracy), usługi dla rolnictwa, usługi publiczne (administracja, edukacja, ochrona zdrowia), usługi bytowe (handel, rzemiosło i inne) [Zwolińska-Ligaj 2015]. Tradycyjnie miasto jest rynkiem zbytu dla żywności wytwarzanej w rolnictwie. Relacje te z lokalnych przekształcają się w regionalne, maleje bowiem opór odległości. Zjawiskiem niepożądanym staje się jednak nadmierna „industrializacja” i intensyfikacja rolnictwa skutkująca m.in. pogarszaniem się stanu środowiska obszarów wiejskich. Mimo to relacje pomiędzy wiejską i miejską przedsiębiorczością dotyczą jednak w szczególności nowoczesnego, technologicznie zaawansowanego rolnictwa, silnie uzależnionego od transferu wiedzy i nowych produktów, dostarczanych przez ośrodki miejskie [Floriańczyk].

Wiejskie rynki pracy i rozwój pozarolniczej działalności na wsi – metoda i wyniki badań

Podstawą przeprowadzonych badań ilościowych były dane obrazujące migrację, bezrobocie, transfery finansowe do budżetu gminy związane z CIT, liczbę przedsiębiorstw (według REGON) oraz rynek pracy ze względu na stopę bezrobocia i liczbę pracujących pozyskane z Banku Danych Lokalnych (dla okresu 2004-2019), które zostały przekształcone do postaci wskaźnikowej. Analizę przeprowadzono dla wartości średnich liczonych w układzie chronologicznym dla układu miejscowości statystycznych (bez miast). Lokalizację danych liczbowych przeprowadzono na podstawie Państwowego Rejestru Granic zapisanego w polskim układzie odniesienia ETRS89/Poland CS92 (EPSG:2180). Obliczeń i wizualizacji

wyników dokonano z wykorzystaniem oprogramowania QGIS (ver. 3.4.3-Madeira), SAGA GIS (ver. 2.3.2) oraz grelt (2017b). Ryciny pokazano w układzie kwintyli, z dolnym przedziałem wartości oznaczonym jako zamknięty.

Podstawą obliczeń były następujące wskaźniki:

- REGON na 1000 mieszkańców (średni wskaźnik przedsiębiorczości za lata 2004–2019) (regmieszsr),
- dochody z CIT jako procent dochodów gmin ogółem (średnia za lata 2004–2019) (CITogdst),
- osoby pracujące w gminie jako procent osób w wieku produkcyjnym (średnia dla lat 2004–2019) (prawiekpra),
- średnia stopa bezrobocia w gminie (2004–2019) (mstp04bz),
- średnia salda migracji wewnętrznej na 1000 osób (2004–2019) (msmw19ty),
- średnia salda migracji zewnętrznych na 1000 osób (2004–2019) (msmz19ty).

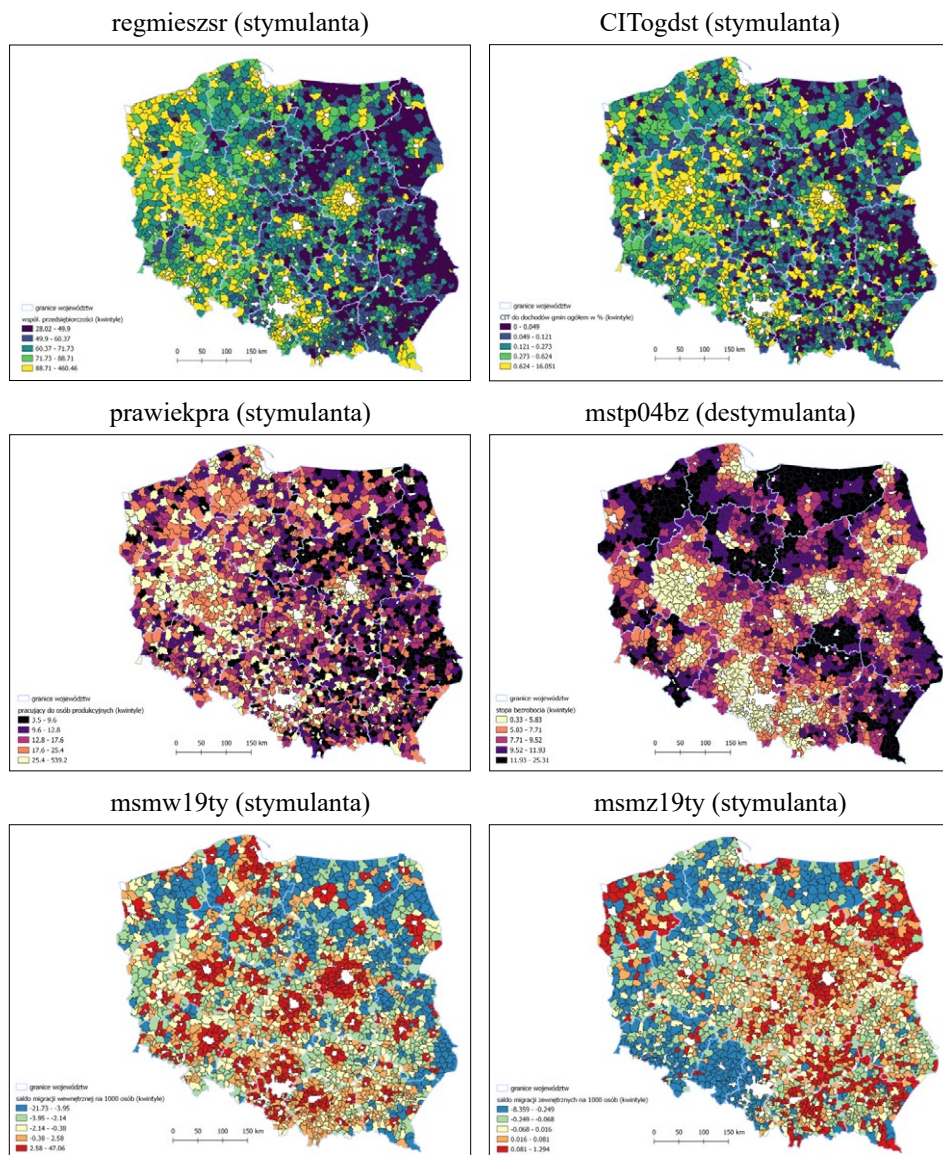
Wskaźniki zostały sprawdzone pod względem powielania informacji z wykorzystaniem współczynnika korelacji Pearsona co zaprezentowano na ryc. 10.

Ryc. 10. Macierz współczynników korelacji Pearsona między wskaźnikami wybranymi do wyliczeń

Źródło: opracowanie własne

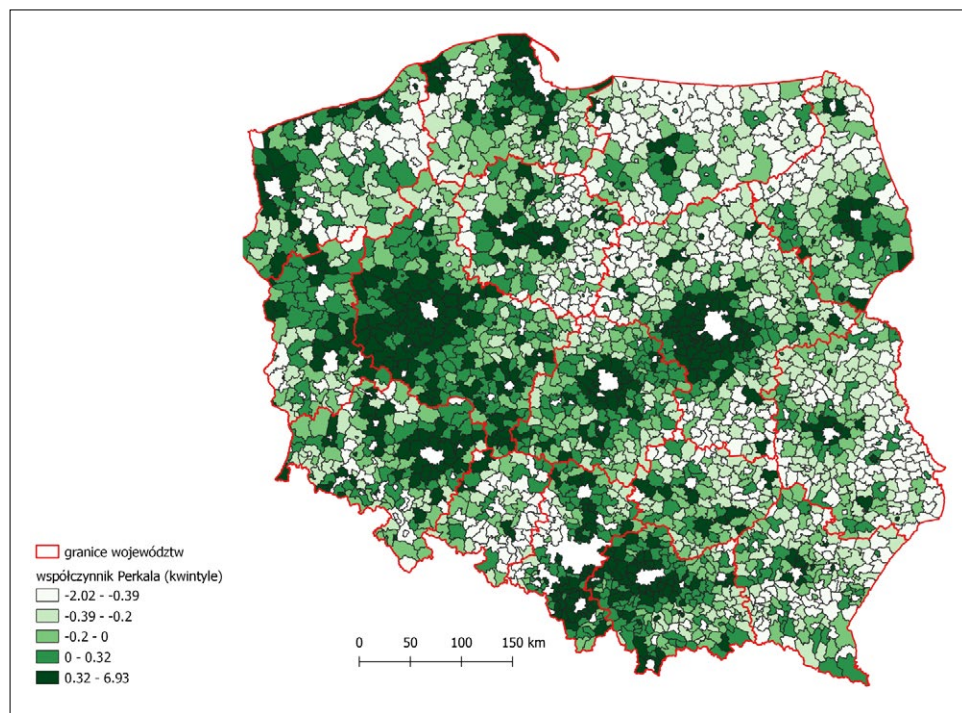
Następnie wskaźniki zostały podzielone na stymulanty i destymulanty (por. ryc. 11) oraz odpowiednio przekształcone z wykorzystaniem średniej i odchylenia standardowego (tj. wykonano standaryzację) celem pozbycia się mian.

Ryc. 11. Wartości i podział wskaźników na stymulanty i destymulanty

Źródło: opracowanie własne.

Obliczenie współczynnika Perkala (średniej zestandaryzowanych wartości współczynników wybranych do badania) pokazało, że w skali kraju występuje dość duże zróżnicowanie wielkości syntetycznej miary rozwoju. Wartości skrajne to – 2,02 (Toszek; gmina miejsko-wiejska w woj. śląskim) oraz 6,93 (Kleszczów; gmina wiejska w woj. łódzkim). Rozkład wartości ujawnia, że 60% miejscowości o charakterystyce wiejskiej ma wartość wskaźnika poniżej 0 (por. ryc. 12).

Ryc. 12. Współczynnik syntetycznego wskaźnika poziomu rozwoju Perkala

Źródło: opracowanie własne.

Najwyższe wartości wskaźnika cechują obszary zlokalizowane przy dużych ośrodkach miejskich, szczególnie o charakterystyce metropolitalnej (m.in. Warszawa, Poznań, Kraków, Wrocław, Szczecin). Podobnie wygląda to w obszarach, na które wpływ ma więcej niż jedno duże miasto (Trójmiasto, GZM, układ bipolarny Toruń – Bydgoszcz). Wartości relatywnie wyższe niż w pozostałych regionach mają obszary wiejskie w Wielkopolsce, Małopolsce, woj. łódzkim, dolnośląskim i lubuskim). Z drugiej strony najniższe współczynniki Perkala mają (generalnie rzecz ujmując) obszary wiejskie z województwa warmińsko-mazurskiego, lubelskiego oraz znaczne obszary województwa opolskiego. Uwidaczniają się także relatywnie szerokie pasy na pograniczu województwa zachodniopomorskiego i pomorskiego, trójstyku województw: kujawsko-pomorskiego, mazowieckiego i warmińsko-mazurskiego oraz województw: mazowieckiego, lubelskiego

i świętokrzyskiego. Generalnie zachód i południe kraju cechuje znacznie większy poziom rozwoju (przy wskaźnikach, które zostały użyte w badaniu) zaś północ (z kilkunastoma wyjątkami), północny wschód (ale bez województwa podlaskiego), oraz wschód (także z kilkunastoma wyjątkami) stoją na przeciwległym biegunie tego zjawiska.

Wiejskie rynki pracy i rozwój pozarolniczej działalności na wsi – dyskusja

Rozwój działalności pozarolniczej na obszarach wiejskich w Polsce ma w bardzo dużym stopniu podłoże ekonomiczne. Duże zasoby ludzkie i utrzymujący się nadal, relatywnie wysoki poziom bezrobocia na wsi (szczególnie w niektórych regionach, w tym również ukrytego [por. Frenkel 1998; Chmieliński 2013] uruchamiają presję na zapewnienie pracy i zwiększenie dochodów poprzez różne formy wsparcia dla podejmowania działalności pozarolniczej. Sprzężenie działalności rolniczej i pozarolniczej jest dla gospodarstw szansą na wykorzystanie nadwyżek siły roboczej bez konieczności podejmowania pracy poza gospodarstwem [Kropsz 2009; Zając 2014]. Istotny wzrost liczby pracujących poza rolnictwem na wsi jest generowany przede wszystkim przez przyrost liczby pracowników najemnych [Hałasiewicz 2011; Bucka 2014]. Innymi słowy strefy wiejskie ze znacznym udziałem pracowników rolnych są predestynowane do przyspieszonego wzrostu pozarolniczej działalności mieszkańców. Tworzenie na wsi miejsc pracy poza rolnictwem (dywersyfikacja gospodarki z zachowaniem zasad zrównoważonego rozwoju) oraz zachęcanie społeczności wiejskiej do większej samodzielności i współpracy (innowacyjność [niepowtarzalność] w inicjowaniu pozarolniczej działalności) w tworzeniu i realizacji programów rozwoju lokalnego (odbudowa kapitału społecznego i społeczeństwa obywatelskiego), a także tworzenie nowej infrastruktury integrującej społeczność wiejskie sprzyja wielofunkcyjnemu rozwojowi wsi [Kłodziński 2010]. Istotna jest również działalność inwestycyjna samorządów lokalnych, a w szczególności ta, która poprawia stan infrastruktury społeczno-technicznej (dotyczy to zwłaszcza wiejskich dróg) [Chmieliński, Otłowska 2007].

Typologia uwarunkowań oddziałujących na działalność gospodarczą mieszkańców wsi (zbudowana i możliwa do interpretacji m.in. na podstawie przeprowadzonych badań) obejmuje:

- uwarunkowania związane z położeniem w przestrzeni geograficznej (lokalnej, regionalnej, krajowej, międzynarodowej (przygraniczne, nadmorskie)),
- zależności związane z położeniem w strukturach ekonomicznych (centrum, peryferia, aglomeracje miejsko-przemysłowe, wielofunkcyjność, monofunkcyjność),

- warunki środowiska przyrodniczego (obszary górskie, leśne, strefy niedoborów wody, tereny zalewowe, jakość przestrzeni rolniczej, walory krajobrazowe),
- jakość środowiska związana z działalnością człowieka (zanieczyszczenia, ingerencje w krajobraz, obszary podlegające ochronie),
- poziom rozwoju infrastruktury technicznej (wyposażenie w media, jakość i dostępność systemu transportowo-komunikacyjnego),
- poziom rozwoju infrastruktury społecznej (dostępność edukacji, opieki zdrowotnej, kultury),
- aktywność i efektywność działań samorządów lokalnych (podejmowanie inicjatyw inwestycyjnych, pobudzanie lokalnej aktywności i przedsiębiorczości, zdobywanie środków finansowych, zasoby kapitałowe, zdolności kredytowe),
- przedsiębiorczość i innowacyjność społeczności lokalnej (uczestnictwo w lokalnych inicjatywach, przyciąganie inwestorów i użytkowników).

Należy jednak pamiętać, że wzrost udziału pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich ma bezpośrednie i szczególne powiązania z podtrzymywaniem potencjału demograficznego wsi oraz wpływaniem na jego utrwalanie (korzystna struktura demograficzna populacji). Szczególnie istotne jest podejmowanie takich działań, które oddziałują na zmniejszenie migracji osób młodych, dobrze wykształconych lub wykwalifikowanych, aktywnych i przedsiębiorczych [Czapiewski, Janc 2008]. Zatrzymanie osób aktywnych i przedsiębiorczych na wsi, zachęty do osiedlania się nowych mieszkańców chcących pracować w wiejskim środowisku powinno dawać długofalowe efekty o charakterze sprzężeń zwrotnych – np. tworzyć nowe miejsca pracy dla lokalnych społeczności, pobudzać inicjatywy społeczno-kulturalne i gospodarcze, generować wpływy do lokalnych budżetów (m.in. podatek dochodowy, opłaty lokalne, środki z programów rozwojowych). Dodatkową korzyścią może być zmniejszenie lokalnej presji na korzystanie z pomocy społecznej oraz wpływ na stopniową zmianę mentalności i usamodzielnienie innych mieszkańców wsi.

Podsumowanie

Elastyczne wspieranie efektywnego wdrażania szeroko rozumianej koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i wsi poprzez odpowiednie stymulowanie interwencji publicznej nawiązującej do terytorialnego zróżnicowania systemów gospodarowania na obszarach wiejskich jest pożądanym trendem zmian [por. Roszkowska-Mądra 2009]. Z drugiej strony poważne zagrożenia dla transformacji wsi w kierunku wielofunkcyjnego rozwoju i wzrostu znaczenia działalności pozarolniczej tkwią w terytorialnym skumulowaniu negatywnych zjawisk społeczno-gospodarczych oraz utrzymywaniu się niskiego poziomu rozwoju infrastruktury technicznej.

Zróżnicowanie obszarów wiejskich pod względem demograficznym, społeczno-kulturowym i gospodarczym stwarza odmienne warunki, które niejednakowo stymulują procesy rozwoju, często również wskazuje się na istotne znaczenie aspektów technicznych. Rozwój infrastruktury, w tym zwłaszcza infrastruktury technicznej, jest niemal powszechnie uznawany zarówno w skali lokalnej, jak i regionalnej za jeden z warunków koniecznych do osiągnięcia pozytywnego i pomyślnego przebiegu procesów przekształceń społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich. Na obszarach wiejskich lepiej wyposażonych infrastrukturalnie i z lepszym dostępem do udogodnień z tym związanych udział ludności związanej z działalnością pozarolniczą jest większy i ma tendencję do wzrostu.

Wzrost udziału pozarolniczych działalności na obszarach wiejskich ma bezpośrednie powiązania z podtrzymywaniem potencjału demograficznego wsi oraz wpływaniem na jego utrwalanie (korzystna struktura demograficzna populacji). Szczególnie istotne jest podejmowanie takich działań, które wpływają na zmniejszenie migracji osób młodych, dobrze wykształconych lub wykwalifikowanych, aktywnych i przedsiębiorczych. Kluczowe znaczenie ma przeciwdziałanie negatywnym tendencjom w strukturze odpływu (szczególnie gdy chodzi o wysoki poziom migracji kobiet) m.in. poprzez poprawę warunków do podejmowania działalności gospodarczej, przede wszystkim pozarolniczej. Służyć temu mogą np. inwestycje w nowe technologie i infrastrukturę komunikacyjną, które otwierają dostęp do szerokiego rynku nabywców bez konieczności przemieszczenia się do miasta.

Rozdział 5. ROLA DZIAŁALNOŚCI NAUKOWO-BADAWCZEJ NA RZECZ WSPIERANIA TRANSFERU WIEDZY I INNOWACJI W ROLNICTWIE I NA OBSZARACH WIEJSKICH

Paweł Chmieleński, Zbigniew Floriańczyk, Barbara Wieliczko

Wstęp

Polityka rozwoju obszarów wiejskich staje się coraz bardziej kompleksowa, co sprawia, że konieczne jest zwiększenie przepływu informacji między poszczególnymi grupami interesariuszy oraz transfer wiedzy ze świata nauki w celu zwiększenia skuteczności i efektywności polityki wobec wsi i rolnictwa. Szybko następujące zmiany technologiczne również wpływają na konieczność efektywniejszego przepływu innowacyjnych rozwiązań do tworzących politykę oraz do jej beneficjentów.

Ważnym czynnikiem determinującym popyt na wiedzę ze strony twórców polityki jest chęć oparcia jej na dowodach, co ma zapewnić jej legitymizację w oczach podatników oraz podmiotów zobowiązanych do przestrzegania wprowadzanych norm i ograniczeń. Zmiany klimatyczne powodują też konieczność wprowadzania nowych rozwiązań służących ograniczaniu tych zmian oraz adaptacji do nich.

Z tego względu w Unii Europejskiej kolejne programy dotyczące rozwoju nauki i innowacji tworzone są z uwzględnieniem potrzeb wynikających z wyzwań stojących przed Unią Europejską i przyjmowanych przez nią kierunków rozwoju. Również w odniesieniu do wsi i rolnictwa Komisja Europejska w tworzonych programach roboczych wprowadza konkursy na projekty naukowo-badawcze, które mają wygenerować rozwiązania umożliwiające efektywniejsze tworzenie polityki i skuteczniejsze wdrażanie nowych rozwiązań.

Celem opracowania jest pokazanie, jak bardzo transfer wiedzy i innowacji w odniesieniu do rolnictwa w polityce UE ma charakter sprzężenia zwrotnego oraz wskazanie na fundamentalne znaczenie prac naukowo-badawczych dla prawidłowego kształtowania polityki rozwoju w Unii Europejskiej. Mechanizmy te pokazano w kontekście Wspólnej Polityki Rolnej oraz polityki naukowej Unii Europejskiej w ostatnich latach. Dla lepszego zobrazowania tych zależności przedstawiono kilka przykładów projektów naukowo-badawczych, które mają na celu lepsze programowanie, wdrażanie i monitorowanie WPR. Prezentowana analiza wskazuje na organizację systemu dialogu pomiędzy twórcami polityki rozwoju oraz naukowcami i ekspertami, jako sprzężenia zwrotnego transferu wiedzy i innowacji, którego zakres wyznaczają ramowe programy badawcze UE.

Kierunki rozwoju Wspólnej Polityki Rolnej a kwestia transferu wiedzy

Rolnictwo odgrywa szczególną rolę w gospodarce narodowej ze względu na strategiczne znaczenie w dostarczaniu surowców nie tylko do produkcji żywności, ale na potrzeby biogospodarki. Z tego też względu jest tradycyjnie przedmiotem zainteresowania różnych polityk, dostosowywanych do zmieniającego się otoczenia społeczno-gospodarczego, a w ostatnich latach z coraz większym uwzględnieniem przyrodniczego otoczenia rolnictwa. Przykładem ewolucji celów stawianych przed sektorem rolnym jest Wspólna Polityka Rolna pierwotnie zdefiniowana w Traktacie Rzymskim z 1957 r. ustanawiających Wspólnotę Europejską [*Traktat... 1957*]. Ze względu na doświadczenia powojenne cele wyznaczone dla wspólnotowej polityki rolnej koncentrowały się przede wszystkim na zwiększaniu produkcji rolniczej poprzez wspieranie postępu technicznego, co miało gwarantować stabilność dostaw żywności dla konsumentów. Jednocześnie polityka rolna miała na celu wspieranie dochodów rolniczych, co było utożsamiane z poprawą jakości życia ludności wiejskiej.

Pierwotnie główne narzędzia polityki rolnej koncentrowały się na ochronie rynku wewnętrznego, co pozwalało na utrzymaniu wyższego poziomu cen od obserwowanego na rynkach światowych oraz subsydiowaniu środków do produkcji rolnej. Monitorowaniu efektów prowadzonej polityki, obok rozbudowanego monitoringu rynków rolnych służył m.in. system gromadzenia danych rachunkowych z gospodarstw rolnych [*Regulation... 1965*]. Informacje gromadzone w tym systemie koncentrowały się na wynikach produkcyjno-ekonomicznych gospodarstw rolnych. Pod koniec lat 70. ubiegłego wieku rolnictwo unijne charakteryzowało się trwałymi nadwyżkami w produkcji żywności, co spowodowało konieczność rewizji polityki i instrumentów wspierających rolnictwo. Wprowadzono regu-

lacje mające na celu ograniczanie nadprodukcji dotowanych produktów, w tym także kwotowanie produkcji. Przełomową zmianą w unijnej polityce rolnej było obniżenie cen gwarantowanych i wprowadzenie systemu dopłat bezpośrednich zaproponowanego przez zespół McSharry’ego, mającego rekompensować producentom rolnym utracone dochody. Równolegle wzmocniono wsparcie inwestycji w gospodarstwach rolnych. Tym samym wzrost dochodów w rolnictwie miał być powiązany z dostosowaniem struktury produkcji rolnej do popytu a większa ekspozycja na rynki światowe stopniowo sprzyjałaby poprawie efektywności europejskiego rolnictwa. Kolejna reforma unijnej polityki rolnej wzmocniła rolę wsparcia bezpośredniego w kształtowaniu dochodów producentów rolnych wprowadzając m.in. wynagrodzenie za usługi rolnictwa na rzecz środowiska naturalnego [Agenda 2000 1997]. Ten kierunek wspierania rozwoju rolnictwa był kontynuowany w następnych okresach planowania polityki rolnej zgodnie z rosnącą świadomością potrzeby ograniczania niekorzystnego wpływu działalności gospodarczej na środowisko naturalne. Obecna WPR jest silnie związana z realizacją celów Europejskiego Zielonego Ładu [Komisja Europejska 2023] i jego strategicznych elementów, jak: strategia „od pola do stołu” [Komisja Europejska 2020a], strategia bioróżnorodności [Komisja Europejska 2020b] czy też pakiet „Fit for 55” [European Council 2023]. Wyzwaniem dla WPR jest utrzymanie ambitnych celów środowiskowych [Cuadros-Canova *et al.* 2023] zwłaszcza w sytuacji zagrożenia bezpieczeństwa żywnościowego i energetycznego. Zamierzeniom redukcji negatywnego wpływu działalności rolniczej na środowisko naturalne towarzyszą wskazania na konieczność upowszechniania bardziej przyjaznych dla środowiska naturalnego praktyk w rolnictwie oraz spodziewanego zmniejszenia produktywności rolnictwa europejskiego. Przy czym minimalizacja niepożądanych skutków reorientacji dotychczasowej intensyfikacji produkcji rolnej jest łączona z potrzebą opracowywania i wdrażania nowych technologii oraz wzmocnieniu edukacji i doradztwa rolniczego.

Potrzeba oparcia wdrażanej polityki, w tym polityki wobec wsi i rolnictwa, na danych i wynikach badań naukowych, była dostrzegana od dawna [Fischer *et al.* 2007]. W przypadku Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) przed ostatnią reformą szczegółowo przygotowywano programy rozwoju obszarów wiejskich finansowane z II filara WPR, które poddano ewaluacji zarówno w trakcie ich realizacji jak też po ich zakończeniu [Wasilewski *et al.* 2021]. Reforma WPR obowiązująca od 2023 r. wprowadziła jeszcze dalej idące rozwiązania polegające na przesunięciu środka ciężkości z monitorowania procesu wdrażania poszczególnych działań na ich rezultaty. Jednocześnie wprowadzono plany strategiczne, które obejmują instrumenty zawarte w obu filarach WPR, co sprawia, że zarówno na etapie opracowywania planów, jak i ich wdrażania konieczne jest analizowanie wiedzy w odniesieniu do całego spektrum polityki rolnej i wiejskiej [Rozporządzenie... 2021]. Ta zmiana sprawia, że rola wiedzy i badań naukowych dotyczących rolnictwa, w tym badań z zakresu ekonomiki rolnictwa musi wzrosnąć [Erjavec, Rac 2023].

Jest to tym ważniejsze, że w natłoku zmian w otoczeniu oraz licznych publikacji naukowych należy zapewnić twórcom polityki rolnej możliwie najaktualniejsze dane i wyniki badań. Dowody, na których mają się opierać rozwiązania w zakresie wsparcia wsi i rolnictwa muszą być *wynikiem solidnych metodologii opartych na nauce, rygorystycznej i statystycznej analizie danych oraz wyników, które są poparte przez dane* [Phillips *et al.* 2020: 7].

Systemowy model transferu wiedzy w rolnictwie unijnym Systemy Wiedzy i Innowacji Rolniczej (*Agricultural Knowledge and Innovation Systems – AKIS*) jest koncepcją wyróżniającą zróżnicowaną rolę interesariuszy rozwoju rolnictwa w procesie kreowania i upowszechniania wiedzy. Złożoność tego systemu opisują wzajemne relacje między czterema głównymi typami podmiotów zainteresowanych innowacjami w rolnictwie (i rozwoju obszarów wiejskich): badania, usługi doradcze, edukacja i szkolenia oraz systemy wsparcia (wszystkie organizacje zapewniające kredyty, środki produkcji i stowarzyszenia producentów itp.) [Rivera, Zijp 2001]. Koncepcja AKIS przełożyła się na praktykę polityczną za pośrednictwem Stałego Komitetu ds. Badań Rolniczych z narzędziem, jak Europejskie Partnerstwo Innowacyjne na rzecz Wydajności i Zrównoważonego Rozwoju Rolnictwa (EIP-AGRI) z założeniami ukierunkowane na stymulację transferu innowacji do praktyki. Mimo szeroko podejmowanych działań praktyka wykazała, że konieczne jest podejmowanie działań na rzecz silniejszego powiązania programów innowacyjnych i skuteczniejsze ich kierowanie do końcowych użytkowników, takich jak producenci rolni [Fieldsend *et al.* 2021]. Taki stan rzeczy wskazuje na potrzebę optymalizacji kanałów transferu wiedzy do producentów rolnych, uwzględniających przede wszystkim skalę i poziom specjalizacji gospodarstw rolnych oraz powiązanie z doradztwem rolnym. Podobnie, barierą w skutecznym wdrażaniu innowacji w rolnictwie jest scentralizowana polityka rolna nieuwzględniająca zróżnicowanych regionalnie potrzeb producentów rolnych. Potrzeby te mają różnoraki charakter wynikający z uwarunkowań przyrodniczych, struktury gospodarstw rolnych oraz ich powiązań z łańcuchem żywieniowym. W tym systemie poszczególni interesariusze, jak producenci rolni, przetwórstwo i handel podlega przekształceniom, które są m.in. stymulowane wynikami badań naukowych. Przy czym obecnie w przypadku rolnictwa, badania odnoszą się głównie do wcześniej przytoczonych ambicji zmniejszenia obciążenia środowiska naturalnego produkcją rolną. Kluczowym instrumentem wspierania tych procesów jest strategia rozwoju rolnictwa, siłą rzeczy koordynowana na poziomie centralnym. Odgórne planowanie wsparcia jest obciążone potrzebą akcentowania instrumentów uniwersalnych, nieuwzględniających regionalne zróżnicowanie systemu żywnościowego. W przypadku rolnictwa polskiego badania wskazują na potrzebę wyróżnienia przynajmniej 5 regionów rolniczych pod względem wyzwań rozwojowych [Krasowicz, Matyka 2023]. Takie zróżnicowanie determinuje także różnice w zapotrzebowaniu na rozwiązania technologiczne i organizacji produkcji rolnej dla praktyki zwłaszcza z perspektywy wspierania zazielenienia rolnictwa. Przy czym potrzeby wspierania tych prze-

mian wynikające z politycznych zobowiązań mają charakter drugorzędny. Polskie rolnictwo ze względu na stan rozwoju ma preferencyjne warunki przejawiające się obniżonymi wskaźnikami dotyczącymi redukcji emisji i relatywnie większym potencjałem rozwoju rolnictwa ekologicznego [Wrzaszcz, Prandecki 2023]. Wdrażanie niskoemisyjnych technologii produkcji jest zatem podyktowane bardziej koniecznością zachowania sprawności rolnictwa w długim okresie w warunkach postępujących zmian klimatycznych.

Wskazane potrzeby transferu wiedzy do rolnictwa mają odzwierciedlenie w planach strategicznych większości państw członkowskich [Ecorys, Metis, Agrosynergy 2023]. Niemniej działania planowane w ramach AKIS obejmują nie tylko rolnictwo, ale także szeroko pojęty rozwój obszarów wiejskich. Jednak tylko w kilku przypadkach wprost przewiduje się bezpośrednie wspieranie działań integrujących kreatorów wiedzy i innowacji, jak jednostki badawczo-rozwojowe i akademickie z doradztwem rolniczym oraz bezpośrednio z praktyką. Rodzi to pytanie, czy obecnie funkcjonujące rozwiązania są wystarczające do efektywnego współdziałania nauki z pozostałymi partnerami AKIS w szczególności odnośnie do wzajemnego transferu wiedzy i informacji. Przedstawione w dalszej części pracy wybrane projekty badawcze posłużą zobrazowaniu kwestii wzajemnego przepływu wiedzy i identyfikacji obszarów wymagających rewizji.

Polityka naukowa UE na potrzeby nowych narzędzi transferu wiedzy i innowacji

Inwestowanie w badania i innowacje to inwestowanie w przyszłość Europy. Pomaga krajom UE konkurować w skali globalnej i tworzyć unikalny model społeczny, który wypracowały kraje współpracując oraz kształtując wspólną politykę transferu wiedzy w UE. W konsekwencji inwestycje te przyczyniają się do poprawy życia mieszkańców Europy i całego świata, pomagając rozwiązać niektóre z największych wyzwań społecznych.

Wsparcie UE dla badań naukowych i innowacji wnosi wartość dodaną poprzez zachęcanie do współpracy między zespołami badawczymi z różnych krajów i dyscyplin, co ma kluczowe znaczenie dla dokonywania przełomowych odkryć.

Poprzez wieloletnie programy ramowe w zakresie badań naukowych i innowacji UE zapewnia ich finansowanie w celu [European Commission 2020]:

- wzmocnienia pozycji UE w nauce;
- wzmocnienia innowacji przemysłowych, w tym inwestycji w kluczowe technologie, większe ułatwianie dostępu do kapitału i wsparcie dla małych przedsiębiorstw;

- rozwiązywania głównych problemów społecznych, takich jak zmiana klimatu, zrównoważony transport i energia odnawialna;
- umożliwienie przełomowym rozwiązaniom technologicznym przekształcenia w realne produkty o rzeczywistym potencjale komercyjnym – poprzez budowanie partnerstw z przemysłem i rządami;
- zintensyfikowanie współpracy międzynarodowej w zakresie badań i innowacji.

Od 1984 r. realizowane są w obecnej Unii Europejskiej programy wsparcia rozwoju nauki i współpracy naukowej. Z każdym kolejnym programem istotnie wzrasta budżet przeznaczony na badania oraz zakres problematyki objętej wsparciem (tab. 4). Gwałtowny wzrost finansowania badań naukowych nastąpił wraz z 7. Programem Ramowym, na który przeznaczono 50,5 mld euro (na 7 lat), gdy na 6. Program Ramowy (4 lata) jedynie 16,3 mld euro.

Tabela 4. Unijne programy wsparcia badań i innowacji w latach 2007–2027

Program	Okres	Budżet (mld EUR)	Charakterystyka
7. Program Ramowy	2007–2013	50,5	Cele: wspieranie współpracy transnarodowej w całej UE: – wzmocnienie badań podstawowych opartych na doskonałości; – wzmocnienie potencjału ludzkiego w dziedzinie badań i technologii w Europie, zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym; – rozwijanie i zwiększanie doskonałości europejskich instytucji badawczych i uniwersytetów.
Horyzont 2020	2014–2020	77	Program finansowania badań naukowych jako inwestycja w przyszłość UE. Miał na celu zwiększanie konkurencyjności i innowacyjności UE, odpowiedź na wyzwania społeczne i rozwój przemysłu. Zawierał 24 obszary tematyczne, a w tym m.in. rolnictwo i leśnictwo, żywność i zdrową dietę, środowisko i działania klimatyczne.
Horyzont Europa	2021–2027	95,5	Finansowanie badań, które mają wspierać tworzenie i wdrażanie polityk UE. Szersze rozwijanie relacji z przemysłem, wzmocnienie koncepcji otwartej nauki oraz wsparcie innowacji w małych i średnich przedsiębiorstwach.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych CORDIS oraz Komisji Europejskiej.

Należy wspomnieć, że Komisja Europejska wspiera proces tworzenia polityki opartej na dowodach naukowych przez różne inicjatywy, towarzyszące głównemu nurtowi finansowania prac badawczo-rozwojowych w ramach programów ramowych. Jedną z tych inicjatyw jest program „Projekty dla polityki (P4P)”, której celem jest wykorzystanie wyników projektów badawczych i innowacyjnych w pracy administracji i planowaniu rozwoju. Urzędnicy Komisji zdali sobie sprawę, że projekty badawcze i innowacyjne finansowane z programów ramowych UE przynoszą wymierne rezultaty. Wyniki te są wykorzystywane do działań gospodarczych i społecznych, jako podstawa do dalszych badań lub opracowywania nowych i lepszych produktów i usług. Wyniki projektów badawczych mogą również dostarczać naukowe rekomendacje dla przyszłego rozwoju i tym samym projektowania polityki publicznej, wskazywać na luki lub bariery skutecznej realizacji obecnej polityki, a także pomóc w opracowaniu nowych możliwości i innowacyjnych działań w dowolnym obszarze, jaki jest objęty procesem kształtowania polityki w Europie i na świecie. W związku z tym są one doskonałym narzędziem dla decydentów politycznych, które mogą wykorzystać w swojej pracy. Dlatego też Komisja identyfikuje obszary polityki, które zasługują na szczególną uwagę i analizuje powiązaną wiedzę pochodzącą z programów badawczych i innowacyjnych. Ostatecznym celem jest opracowanie solidnych i inspirujących zaleceń politycznych w tych obszarach [European Commission 2018].

Proces transferu wiedzy w ramach badawczych programów ramowych Komisji Europejskiej skierowanych do różnych konsorcjów naukowych jest prosty i czerpie z doświadczeń tzw. badań zamawianych, gdzie podmiot komercyjny lub organizacja stwarzają opis zamówienia, czyli zapotrzebowanie na badanie, a podmioty wykonawcze konkurują merytorycznym projektem proponując różne podejścia do realizacji badań i twórczego rozwiązania problemu. W przypadku programów ramowych Komisja wyeliminowała problem konkurencji cenowej poprzez usztywnienie budżetów potencjalnych projektów, przesuując punkt ciężkości podejmowania decyzji o wyborze projektu na ocenę wyłącznie merytoryczną. Pozwala to na porównanie zgłoszonego przez komisję problemu (który musi zostać w miarę precyzyjnie opisany w zamówieniu) oraz oczekiwanych rezultatów z propozycjami poszczególnych konsorcjów projektowych w zakresie nowatorskiego podejścia do rozwiązania problemu, proponowanych metod i spodziewanych rezultatów prac badawczych. Stanowi to nowoczesny dialog pomiędzy twórcami polityki poszukującymi nowych źródeł wiedzy o procesach zachodzących w gospodarce i społeczeństwie, którą można wykorzystać przy tworzeniu polityk publicznych (w tym przypadku polityki UE) oraz rekomendacjach opartych na integracji wertykalnej i horyzontalnej źródeł wiedzy. Oczekuje się że proponowane projekty badawcze odnoszące się do szeroko rozumianej polityki żywnościowej i rozwoju wsi będą uwzględniały zróżnicowanie przestrzenne w różnych charakterystykach terenów wiejskich (preferowana jest odpowiednia reprezentacja geograficzna podmiotów tworzących konsorcjum w relacji do dostępnego budżetu) oraz zróżni-

cowanie źródeł wiedzy, czyli zarówno interdyscyplinarność zespołu badawczego, jego zróżnicowaną strukturę (z udziałem podmiotów publicznych i pozarządowych), jak i wykorzystanie różnych poziomów pozyskiwania wiedzy, czyli praca w terenie, np. na różnych poziomach podziału administracyjnego. Wspomnianej integracji służyć mają w szczególności laboratoria społeczne (zwane najczęściej Living Labs) integrujące przedstawicieli administracji lokalnej, organizacji pozarządowych, przedsiębiorców i mieszkańców celem wypracowania rozwiązań o pozytywnym oddziaływaniu na możliwe wszystkich interesariuszy rozwoju społeczno-gospodarczego.

W pracy opieramy się na przykładzie zastosowania tego schematu podejścia do tworzenia nowej wiedzy pod wpływem specyficznych problemów, zdefiniowanych przez zamawiającego, czyli Komisję Europejską w ramowych programach badawczych oraz przybliżeniu ramowego podejścia do badań i działań praktycznych, mających na celu ich rozwiązanie (lub odpowiedź na pytanie). Do tego celu wybraliśmy kilka projektów, realizowanych przez społeczności European Rural Development Network¹, realizowanych dla wsparcia długoterminowej polityki wiejskiej UE, oraz rozwiązywaniu problemów, które są podstawą interwencji na poziomie UE, z uwzględnieniem zróżnicowań regionalnych.

Innowacyjne narzędzia umożliwiające skuteczne wdrażanie WPR w celu realizacji celów UE (Tools4CAP)

W ramach konkursu HORIZON-CL6-2022-GOVERNANCE-01-05 KE zgłosiła potrzebę realizacji badań, które zapewnią dostarczenie innowacyjnych narzędzi i metod oceny projektowania i wspierania, monitorowania i wdrażania skutecznych planów strategicznych WPR w ramach nowego modelu wdrażania wsparcia opartego na rezultatach. Uznano, że państwa członkowskie muszą, planując swój sposób wdrażania WPR, bazować na sytuacji rolnictwa w poszczególnych regionach. KE w ogłoszeniu wskazała na potrzebę wsparcia tworzenia i wdrażania polityki rolnej służącej zielonej transformacji oraz monitorowania zrównoważonego rozwoju unijnego rolnictwa oraz wzmacnianie jego odporności poprzez zwiększone i wspólne wykorzystanie nowej wiedzy, narzędzi, prognozowania i obserwacji środowiskowych, a także możliwości technik cyfrowych, modelowania i prognozowania. Podniesiono również potrzebę wzmocnienia współpracy między nauką

¹ *European Rural Development Network* jest stowarzyszeniem naukowym inicjującym, prowadzącym i promującym interdyscyplinarne badania wsi i rolnictwa w krajach UE, w tym zwłaszcza w krajach Europy Wschodniej, Środkowej i Południowej, [<http://erdn.eu/about-erdn/informations/>, dostęp: 1.09.2023].

a polityką UE w celu wsparcia Europejskiego Zielonego Ładu i osiągnięcia celów zrównoważonego rozwoju. W związku z tym przed potencjalnym zespołem badawczym postawiono następujące zadania:

- zapewnienie twórcom polityki rolnej wsparcia w formie najnowocześniejszych narzędzi i metod projektowania, monitorowania i wdrażania dostosowanych do potrzeb i opartych na wynikach planów strategicznych WPR;
- poprawienie możliwości rozliczalności planów strategicznych WPR poprzez cele spójne z celami UE i zobowiązaniami międzynarodowymi;
- szerokie rozpowszechnienie w państwach członkowskich dobrych praktyk dotyczących stosowania innowacyjnych narzędzi i metod.

Celem projektu, który został wskazany do realizacji tych zadań, o akronimie Tools4CAP (Innovative Toolbox empowering effective CAP governance towards EU ambitions) jest zapewnienie decydom odpowiednich narzędzi do projektowania polityki w większym stopniu, opartego na dowodach i wzmocnionym uczestnictwem, jak największej grupy interesariuszy rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Projekt Tools4CAP ma wesprzeć wdrażanie planów strategicznych WPR na lata 2023–2027 oraz stworzenie podstaw do optymalizacji procesu przygotowania Planów Strategicznych WPR na okres po 2027 r. Priorytety realizacji Tools4CAP obejmują²:

- Zapewnienie wspólnej bazy wiedzy oraz ocena metod i narzędzi wykorzystywanych do projektowania i wdrażania planów strategicznych.
- Identyfikacja i adaptacja innowacyjnych metod i narzędzi.
- Umożliwienie użytkownikom końcowym adaptację innowacyjnych rozwiązań.
- Utworzenie laboratorium replikacji wspierającego praktyczną demonstrację i wdrażanie innowacyjnych rozwiązań.
- Utworzenie centrum budowania potencjału w celu przekazywania wypracowanych rozwiązań użytkownikom końcowym.

W ramach projektu Tools4CAP wykorzystując wywiady pogłębione, ankiety oraz grupy fokusowe w pierwszym etapie dokonano identyfikacji metod wykorzystanych do opracowania krajowych planów strategicznych 2023–2027 we wszystkich państwach członkowskich UE. Następnie metody te mają być ocenione pod kątem ich praktyczności, użyteczności, kosztowności i możliwości stosowania w innych państwach. W dalszym etapie prowadzone będą szkolenia z metod i narzędzi użytecznych do projektowania polityki rolnej na poziomie państw członkowskich.

² [<https://www.tools4cap.eu/about/what-is-tools4cap/>].

Zrównoważona platforma angażująca podmioty wiejskie do prac nad polityką (SHERPA)

Komisja Europejska wskazuje na potrzebę budowania nowoczesnej polityki wiejskiej na podstawie długoterminowych wizji i zaangażowania społecznego. Podkreśla się przy tym, że projektowanie nowoczesnych polityk wiejskich wymaga uchwycenia i przewidywania długoterminowych trendów wpływających na europejskie obszary wiejskie. Unia Europejska poprzez ramowe programy badawcze inwestuje w studia nad obszarami wiejskimi w różnych kwestiach, jednak duża liczba projektów, złożoność problematyki, wiele obszarów badań powodowały i tym ich zróżnicowane wyniki sprawiały, że ich realny wpływ na politykę był niewystarczający. Tym samym wskazuje się, że system komunikacji między nauką, społeczeństwem i decydentami politycznymi (w nomenklaturze polityki rozwoju zwany interfejsem) musi zostać ulepszony, aby zwiększyć wykorzystanie zarówno nowej, jak i już istniejącej wiedzy, a także zapewnić decydentom politycznym potrzebne im podstawy naukowe. Równolegle mieszkańcom obszarów wiejskich system komunikacji powinien umożliwiać udział mieszkańcom obszarów wiejskich w kształtowaniu tej polityki, m.in. poprzez czynny udział w pracach na rzecz opracowywania przyszłych priorytetów badawczych. Dążenie do większej elastyczności państw członkowskich w projektowaniu interwencji polityki publicznej na obszarach wiejskich w ramach opartych na wynikach po 2020 r. jeszcze bardziej zwiększa zapotrzebowanie na wiedzę, wskaźniki i narzędzia analityczne dostosowane do zróżnicowania przestrzennego w charakterystykach rozwojowych obszarów wiejskich. Ponadto nadal istnieją luki w wiedzy na temat dużych wyzwań stojących przed obszarami wiejskimi i ich wpływu na społeczności lokalne i rozwój terytorialny. Jednym z najważniejszych zjawisk oddziałujących na te procesy są zmiany demograficzne. Potrzebę zaadresowania tego problemu w polityce badawczej potwierdzają współczesne trendy przemian w krajach UE, takie jak *exodus* z obszarów wiejskich, selektywna emigracja kobiet i młodych ludzi, ale także napływ nowych osób, często wysoko wykwalifikowanych byłych mieszkańców miast i emerytów (ten trend utrwalił się podczas pandemii COVID-19). Wyzwanie to ma szczególną wagę w odniesieniu do sektora rolnego. Dane EUROSTAT wskazują, że jedynie 6% kierowników gospodarstw rolnych ma poniżej 35 lat, wobec 55% rolników w wieku powyżej 55 lat, tym samym starzenie się rolników jest jednym z największych zagrożeń dla bezpieczeństwa żywnościowego, różnorodności systemów rolniczych, zaopatrzenia w biomasę i vitalności obszarów wiejskich w nadchodzących dziesięcioleciach.

Komisja Europejska uznała, że należy wzmocnić pozycję nowego pokolenia, które przejmie obowiązki liderów rozwoju. Poza młodymi rolnikami, którzy są

wspierani przez Wspólną Politykę Rolną (WPR), szersza grupa osób określanych jako „nowe osoby rozpoczynające działalność rolniczą” mogłaby przyczynić się do odnowy pokoleniowej, jednocześnie wprowadzając nowe podejście do rolnictwa i obszarów wiejskich. Może się tak stać pod warunkiem, że uda im się pokonać wiele przeszkód, z którymi się borykają, takich jak dostęp do ziemi. Wreszcie, długoterminowe trendy i zmiany prawdopodobnie zwiększą dysproporcje między obszarami wiejskimi borykającymi się z różnymi ograniczeniami. Obszary górskie, które stanowią 15% użytków rolnych UE i są szczególnie wspierane w ramach WPR, mogą być silniej dotknięte zmianami klimatu, a także zwiększoną konkurencją gospodarczą, ze względu na warunki geofizyczne, które ograniczają wydajność, wybory produkcyjne i zdolności adaptacyjne. Głębsze zrozumienie, w jaki sposób społeczności wiejskie, terytoria i przedsiębiorstwa będą ewoluować, jest potrzebne do opracowania nowych polityk, które chroniłyby obszary wiejskie przed dalszą społeczną i ekonomiczną degradacją.

Mając powyższe na uwadze, w programie ramowym Horyzont 2020 KE zaproponowała, by sfinansować badanie, które ma za zadanie:

- przełożenie wizji przyszłych trendów i dynamiki oraz zrozumienie powiązanych czynników na strategiczne opcje projektowania, realizacji i monitorowania polityki oraz maksymalizacja ich wykorzystania na odpowiednich poziomach polityki;
- zapewnienie szerokiego zasięgu i zaangażowania większości państw członkowskich UE poprzez zrównoważony i reprezentatywny zakres działań;
- poprawę wykorzystania dostępnej wiedzy przez decydentów politycznych na poziomie europejskim, krajowym i regionalnym oraz otwarcie dróg dla długotrwałych mechanizmów poprawiających interfejsy między społeczeństwem, nauką i decydentami politycznymi w zakresie rozwoju obszarów wiejskich.

W wyniku selekcji zgłoszonych projektów Komisja wybrała do realizacji projekt SHERPA (*Sustainable Hub to Engage into Rural Policies with Actors*), którego międzynarodowe konsorcjum wykonawcze postawiło sobie zadanie zebrania odpowiedniej wiedzy i opinii, które przyczynią się do sformułowania zaleceń dotyczących przyszłych polityk kluczowych dla rozwoju obszarów wiejskich UE. Założono, że wykorzystane zostaną wyniki bieżących i przeszłych projektów badawczych (z 6PR, 7PR, H2020 i innych unijnych i krajowych strumieni finansowania), aby zaangażować obywateli, zainteresowane strony, decydentów i naukowców w rozwój strategicznego myślenia i praktycznych zaleceń dotyczących formułowania nowoczesnych polityk wiejskich. Tym samym w ramach projektu:

1. Podsumowane zostaną dowody naukowe istotne dla przyszłej polityki wiejskiej i działań badawczych.
2. Dowody te zostaną wykorzystane do zaangażowania obywateli, naukowców i decydentów na szczeblu lokalnym i unijnym w debaty na temat opcji politycznych i priorytetów badawczych.

3. Wyniki zaangażowania zostaną wykorzystane do sformułowania zaleceń dotyczących polityki wiejskiej na okres po 2020 r. oraz przyszłych programów badań.

SHERPA ma na celu opracowanie interfejsu nauka–społeczeństwo–polityka, który będzie kontynuowany po zakończeniu projektu. Wykorzysta on zestaw podejść do interakcji nauka–społeczeństwo–polityka w 40 platformach wielopodmiotowych – Multi-Actor Platform (MAP). Działania te obejmują 17 krajów UE oraz ekspercki zespół zorganizowany na poziomie UE, które wykorzystają najnowocześniejsze narzędzia organizacyjne i multimedialne (spotkania, promocje, komunikaty, warsztaty, materiały medialne) do dwukierunkowej komunikacji z obywatelami i odbiorcami polityki.

Dzięki wdrożeniu procesu partycypacyjnego wnioski i zalecenia uzyskane w ramach MAP są przedstawiane w dokumentach przedstawiających stanowisko projektu (*position paper*). W odpowiedzi poszczególne zespoły dyskutują i opracowują wspólnie swoje, krajowe i regionalne stanowiska i rekomendacje. Zbiór dokumentów przedstawiających poglądy zespołów lokalnych zostaje wykorzystany do przygotowania jednego „dokumentu przedstawiającego stanowisko SHERPA” na poszczególne tematy, do których zaliczono: długoterminową wizję obszarów wiejskich, różnorodność biologiczną, zmiany klimatu i usługi środowiskowe, zmiany w produkcji i dywersyfikacja gospodarki wiejskiej, społeczny wymiar obszarów wiejskich, cyfryzacja na obszarach wiejskich, zmiany klimatu i użytkowanie gruntów, zrównoważone i odporne łańcuchy wartości, *governance* (dobre rządzenie).

Proces SHERPA zidentyfikował luki w obecnej wiedzy i priorytety dla przyszłych badań. Opracowane narzędzia, takie jak *webcrawler*, umożliwiły identyfikację informacji na temat projektów badawczych finansowanych przez programy badawcze Unii Europejskiej (UE) (głównie Framework 7 i Horizon 2020). W szczególności zidentyfikowano projekty, które mają zadania lub wyniki w obszarach tematycznych siedmiu czynników niezbędnych do osiągnięcia długoterminowych wizji dla obszarów wiejskich, realizowanych przez platformy wielopodmiotowe SHERPA [Chmieliński, Wieliczko 2021].

Liczebności i wartości tych projektów dla danego obszaru tematycznego są następujące:

- Gospodarka wiejska: 139 projektów, 417,57 mln euro;
- Klimat, środowisko i zrównoważony rozwój: 60 projektów, 238,35 mln euro;
- Wiedza i dane: 89 projektów, 226,25 mln euro;
- Inteligentne obszary wiejskie i cyfryzacja: 52 projekty, 176,35 mln euro;
- Zarządzanie i partycypacja: 33 projekty, 96,25 mln euro;
- Podstawowe usługi i infrastruktura: 12 projektów, 32,46 mln euro.

Zalecenia SHERPA dotyczące celów polityki i kluczowych czynników umożliwiających realizację długoterminowej wizji dla obszarów wiejskich w Europie do 2040 r. są efektem zorganizowanego procesu obejmującego podmioty ze świata na-

uki, społeczeństwa i polityki na szczeblu unijnym, krajowym i lokalnym. W ramach tego procesu opracowano ogólną wizję *obszarów wiejskich charakteryzujących się możliwościami, innowacyjnością, nowoczesnością, żywotnością, odpornością i równością, funkcjonujących w zrównoważonym i wielofunkcyjnym środowisku.*

W ramach tej ogólnej wizji obszary wiejskie są *atrakcyjne same w sobie, a w konsekwencji wysokiej jakości życia, wiele takich obszarów jest atrakcyjnymi miejscami do zamieszkania, pracy i odwiedzin. Społeczności wiejskie pracują w harmonii z naturą, aby produkować, pielęgnować i zarządzać prywatnymi i publicznymi dobrami i usługami w zrównoważony, pozytywny dla klimatu sposób, z korzyściami dla całego społeczeństwa. Są aktywnymi uczestnikami decyzji wpływających na ich przyszłość, reagując na możliwości oferowane przez nowe formy zarządzania i mechanizmy ich wdrażania.*

Obszary wiejskie w Europie mają pewne wspólne i specyficzne cechy pożądanych wizji, odzwierciedlające lokalne uwarunkowania i uznające zależności związane z ich kontekstem fizycznym, społecznym i gospodarczym [Miller *et al.* 2022].

SHERPA przyczynia się do rozwoju polityki w trzech głównych obszarach:

1. Zapewnienie wkładu w projektowanie przyszłych polityk badawczych, ze szczególnym uwzględnieniem przygotowania programów prac w ramach programu „Horyzont Europa”.
2. Wsparcie wdrażania polityk istotnych dla obszarów wiejskich w okresie programowania 2021–2027.
3. Wsparcie w wyznaczaniu kierunku polityki wiejskiej w następnym okresie programowania (po 2027 r.).

Zapewnienie podmiotom wiejskim nowych danych i narzędzi do wielokrotnego wykorzystania w celu prowadzenia działań publicznych na obszarach wiejskich (GRANULAR)

Komisja Europejska zgłosiła zapotrzebowanie na działania naukowo-praktyczne wspierające wdrażanie strategii Europejskiego Zielonego Ładu, w szczególności jego elementu sprawiedliwej transformacji, europejskiej strategii cyfrowej, europejskiego filaru praw socjalnych oraz długoterminowej wizji UE dla obszarów wiejskich (LTVRA). Uważa się, że jest to możliwe dzięki lepszemu zrozumieniu środowiskowych, społeczno-gospodarczych, behawioralnych, kulturowych i demograficznych czynników zmian na obszarach wiejskich. Mocniejsze dowody, na

których można budować strategie i inicjatywy, umożliwią mieszkańcom obszarów wiejskich działanie na rzecz zmian i przygotowanie się do osiągnięcia neutralności klimatycznej do 2050 r., dostosowania się do zmian klimatu oraz przekształcenia transformacji cyfrowej i ekologicznej w zwiększoną odporność, dobre zdrowie i pozytywne długoterminowe perspektywy, w tym miejsca pracy, dla wszystkich, w tym kobiet, młodzieży i grup szczególnie wrażliwych.

KE oczekuje, że wyniki projektów przyczynią się do osiągnięcia wszystkich następujących oczekiwanych rezultatów:

- opracowanie opartych na solidnych dowodach, ukierunkowanych terytorialnie, zintegrowanych i dostosowanych do potrzeb polityk strategii i ram zarządzania na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym i unijnym w celu wspierania zrównoważonej transformacji obszarów wiejskich i społeczności;
- przeprowadzenie badań pozwalających na lepsze zrozumienie przez decydentów politycznych i podmioty wiejskie różnorodności sytuacji na obszarach wiejskich oraz wyzwań i możliwości związanych z megatrendami, potencjalnymi poważnymi wstrząsami i nadchodzącymi zmianami, w szczególności wyzwaniami klimatycznymi, środowiskowymi i społecznymi, w celu dostosowania interwencji politycznych do lokalnych realiów;
- lepsze zrozumienie przez decydentów politycznych i podmioty wiejskie cech funkcjonalnych terytoriów, relacji funkcjonalnych między obszarami wiejskimi a innymi obszarami wiejskimi i/lub miejskimi w ramach kontinuum terytorialnego oraz znaczenia tych relacji dla zrównoważonego rozwoju, w celu opracowania synergicznych podejść sprzyjających sieciowemu i wzajemnie powiązanemu rozwojowi; oraz
- rzetelną ocenę przez decydentów politycznych wpływu wszystkich obecnych i przyszłych polityk na społeczności wiejskie (tzw. *rural proofing* – weryfikacja trajektorii rozwoju obszarów wiejskich), w tym polityk sektorowych lub tematycznych (takich jak klimat, energia, mobilność, cyfryzacja, zdrowie i włączenie społeczne) lub ram politycznych zaprojektowanych w celu ogólnego towarzyszenia przemianom w zakresie zrównoważonego rozwoju, w celu dostosowania interwencji w celu maksymalizacji możliwości dla społeczności wiejskich, aby przyczynić się do tych przemian i czerpać z nich korzyści.

U podstaw zlecenia tego typu badań leżą dążenia Komisji Europejskiej do przeprowadzenia sprawiedliwej transformacji cyfrowej, gospodarczej i ekologicznej, która nie będzie przeciwdziałać pogłębianiu dysproporcji rozwojowych. Blisko jedna trzecia obywateli UE mieszka na obszarach wiejskich, które stanowią 83% terytorium UE i zaopatrują całe społeczeństwo w podstawowe towary i usługi. Te ogólne dane liczbowe kryją w sobie różnorodne sytuacje, wyzwania i możliwości związane z ww. przemianami, których obecna baza dowodowa nie uwzględnia w wystarczającym stopniu.

Jednocześnie wskazuje się, że bieżące projektowanie ram zarządzania i interwencji politycznych na rzecz społeczności wiejskich jest utrudnione przez

- brak ram koncepcyjnych, które właściwie ujmują rolę obszarów wiejskich i społeczności w zrównoważonym rozwoju i przemianach w zakresie zrównoważonego rozwoju;
- brak danych dotyczących kilku aspektów we właściwej skali geograficznej, w szczególności dotyczących klimatu i środowiska oraz wyzwań społecznych, jakości życia i dobrobytu. Brak danych we właściwej skali geograficznej (w wielu przypadkach lokalnej) jest utrudniony przez techniczne i ekonomiczne trudności związane z gromadzeniem dokładniejszych danych.

Wypracowane rozwiązania powinny zatem obejmować innowacyjne i nieszbłonne sposoby opisywania i charakteryzowania obszarów wiejskich lub różnych form lub stopni wiejskości w wielowymiarowy sposób, sprawdzając szeroki zakres możliwych (w tym nowych) źródeł danych wykraczających poza konwencjonalne wskaźniki, takie jak gęstość zaludnienia i konfiguracja osadnictwa. Powinny one analizować krajowe i inne definicje i podejścia oraz współpracować z zainteresowanymi stronami, aby zrozumieć ich perspektywy dotyczące obszarów wiejskich. Propozycje powinny definiować i opisywać powiązania funkcjonalne między różnymi miejscowościami i terytoriami oraz badać i rozwijać sposoby zastosowania podejść geografii funkcjonalnej do obszarów wiejskich (np. opracowanie koncepcji funkcjonalnego obszaru wiejskiego), wyciągając wnioski z wcześniejszych prac i niepowodzeń w zakresie takich podejść. Kompromisy w wybranych podejściach powinny zostać przeanalizowane w kontekście regionalnym i krajowym, podkreślając różnice geograficzne.

Komisja podkreśliła, że propozycje powinny wdrażać podejście wielopodmiotowe, łącząc od samego początku różne rodzaje wiedzy naukowej zarówno w zakresie nauk ścisłych (np. klimat, energia i środowisko), jak i nauk społecznych i humanistycznych (np. geografia, socjologia, nauki behawioralne, polityka, prognozowanie) wraz z różnymi przedstawicielami społeczności wiejskich. Temat ten powinien obejmować skuteczny wkład dyscyplin SSH (*Social-Sciences and Humanities*). Wyniki projektów powinny być skalowalne przynajmniej dla całej UE, dlatego powinny być opracowywane z użyciem danych z reprezentatywnej różnorodności kontekstów wiejskich w całej UE. Proponowane projekty badawcze powinny wzmocnić dowody dotyczące obszarów wiejskich i społeczności w wielowymiarowy sposób (propozycje skoncentrowane na jednym konkretnym sektorze – np. produkcji podstawowej – lub wymiarze zrównoważonego rozwoju nie będą uważane za odpowiednio podejmujące wyzwanie). Wnioski powinny angażować zarówno władze krajowe, jak i społeczności wiejskie w zakresie ich rozumienia obszarów wiejskich i rozwoju projektów. Podobnie, wnioski z przeprowadzonych badań powinny być wypracowane we współpracy z innymi projektami finansowanymi w ramach tego tematu oraz z Komisją Europejską, jej sieciami wspólnej polityki rolnej i innymi odpowiednimi sieciami (np. przyszłą siecią danych dotyczących zrównoważonego rozwoju gospodarstw rolnych (*Farm Sustainability Data Network*) i projektami badawczymi przyczyniającymi się do tworzenia naukowych podstaw kształtowania polityki obszarów wiejskich.

Projekt GRANULAR (*Giving Rural Actors Novel Data and Re-Useable Tools to Lead Public Action in Rural Areas*) zdefiniował główne wyzwania rozwojowe, z którymi borykają się obszary wiejskie UE, które reprezentując 30% ludności i ponad 80% terytorium, przez pryzmat jednoczesnych zmian demograficznych, klimatycznych, gospodarczych, społecznych i środowiskowych, które wpływają na ich charakterystykę i potencjał rozwojowy. Odpowiedź na te wyzwania wymaga dokładnego zrozumienia, jak definiujemy i jak postrzegamy obszary wiejskie i z czym borykają się obecnie społeczności wiejskie. Problemem jest, że definicje obszarów wiejskich zwykle opierają się na gęstości zaludnienia lub charakterystyce osadniczej. Nie zapewniają one wystarczającego wglądu w dynamikę, czynniki rozwojowe i płynność współcześnie zróżnicowanych relacji, ale i tożsamości wiejsko-miejskich, które charakteryzują obszary wiejskie w całej Europie. Pomimo rosnącego uznania, że obszary wiejskie są zróżnicowane i że typologie powinny lepiej odzwierciedlać tożsamość takich terytoriów, brak danych w dokładnej skali uniemożliwia wdrażanie stosownych innowacji. Wychodząc od zaktualizowanej konceptualizacji wiejskości opartej na wielowymiarowym charakterze współczesnych wzajemnych powiązań i współzależności między obszarami wiejskimi i miejskimi, projekt GRANULAR zakłada opracowanie nowego spojrzenia na charakterystyki różnorodności obszarów wiejskich na podstawie podejścia wielopodmiotowego i interdyscyplinarnego. Opierając się na spostrzeżeniach z wielopodmiotowych laboratoriów wiejskich (tzw. *Multi-Actor Labs*), wygeneruje nowe zbiory danych z użyciem szerokiej gamy metod i danych pierwotnych, takich jak teledetekcja, dane pochodzące z portali społecznościowych, dane z sieci komórkowych i *web scraping*. Dane te zostaną następnie połączone z różnymi istniejącymi danymi instytucjonalnymi w celu uzyskania wskaźników istotnych dla społeczności wiejskich w celu wdrożenia długoterminowej wizji dla obszarów wiejskich (ang. *long-term vision for rural areas* – LTVRA), i aby zmierzyć odporność, poziom dobrobytu, jakości życia i ich atrakcyjność. Umożliwi to stworzenie „Rural Compass”, który weźmie pod uwagę czynniki wpływające na społeczności wiejskie i ich cechy funkcjonalne, informując decydentów i podmioty wiejskie o kierunkach dostosowania polityk wiejskich. Po weryfikacji uzyskanych wyników, zbiory danych, wizualizacja danych i inne narzędzia wypracowane w projekcie będą bezpośrednio dostępne na dedykowanej platformie zaprojektowanej dla podmiotów wiejskich przy ich współudziale.

Wyjątkowość tego podejścia polega na możliwości wykorzystania wcześniejszych projektów (takich jak SHERPA, DESIRA, MOVING, POLIRURAL, RURALIZATION) i wypracowanych w nich rozwiązań, a także uzupełnienia ich o współtworzenie, współprodukcję i współocenę w tworzeniu *Living and Replication Labs*.

Podejście GRANULAR składa się z trzech etapów:

1. Wstępna ocena, w której partnerzy GRANULAR i podmioty lokalne będą współtworzyć ramy koncepcyjne dla różnorodności obszarów wiejskich, na

postawie ich specyficznych potrzeb w zakresie danych i wiedzy. Podmioty lokalne – za pośrednictwem GRANULAR Living Labs – będą testować i wdrażać GRANULAR Rural Compass oraz oceniać wpływ polityki na obszary wiejskie i lokalne społeczności. Narzędzia te pozwolą decydentom na identyfikację luk w bieżących dokumentach strategicznych.

2. Współtworzenie nowych danych i narzędzi, obejmujące iteracyjny proces między projektowaniem, testowaniem i walidacją metod gromadzenia danych i narzędzi analitycznych. Living Labs zostaną wykorzystane do gromadzenia nowych danych przy partycypacji mieszkańców wsi i pomogą we wspólnym projektowaniu i walidacji danych, wskaźników i narzędzi wygenerowanych w projekcie.
3. Polityka informacyjna stanowiąca ostatni etap, polega na wykorzystaniu nowych danych i narzędzi do formułowania innowacyjnych polityk wiejskich, dzięki Rural Compass. Dane, narzędzia i polityki zostaną wykorzystane do wzmocnienia pozycji podmiotów wiejskich w GRANULAR Living Labs i poza nimi. Równolegle będzie również prowadzona ocena danych i narzędzi w celu opracowania pakietu edukacyjnego do powielenia na innych obszarach wiejskich (nie objętych projektem).

Podejście do transferu wiedzy z obszarów wiejskich na poziom projektu i dalej, wnioskowanie do Komisji Europejskiej, opiera się na współtworzeniu i zaangażowaniu wielu podmiotów. W związku z tym GRANULAR zaproponował 7 Living Labs w różnych obszarach wiejskich Europy (Francja, Holandia, Włochy, Polska, Hiszpania, Szwecja, Wielka Brytania). Z założenia Living Labs integrują wiejskie podmioty ze świata nauki, polityki i społeczeństwa obywatelskiego, które wspólnie projektują, testują i weryfikują pracę GRANULAR. W połowie projektu 9 Replication Labs oceni, w jaki sposób powielić narzędzia i metody projektu w innych krajach (Albania, Finlandia, Grecja, Włochy, Łotwa, Litwa, Mołdawia, Rumunia i Serbia).

Zaawansowane monitorowanie bioróżnorodności w celu transformacji i opartej na dowodach skutecznej polityki rolnej (BioMonitor4CAP)

Niezwykle ważnym zadaniem stojącym przed polityką rolną jest jej lepsze monitorowanie i analizowanie jej oddziaływania na środowisko. W ramach programu HORIZON.2.6.3 – Rolnictwo, leśnictwo i obszary wiejskie Komisja Europejska ogłosiła konkurs HORIZON-CL6-2022-BIODIV-01-06 – Monitorowanie i skuteczne środki na rzecz agrobioróżnorodności. W zaproszeniu do składania wniosków KE zwróciła uwagę na to, że niektóre praktyki rolnicze powodują spadek

bioróżnorodności zarówno w odniesieniu do fauny, jak i flory, a jednocześnie pogarszają stan gleby.

Wskazano również na to, że unijna strategia bioróżnorodności ma na celu przywrócenie co najmniej 10% obszarów rolniczych o wysokiej różnorodności krajobrazowej, takich jak strefy buforowe, ugory rotacyjne lub nierotacyjne, żywopłoty, drzewa nieprodukcyjne czy stawy. Ma to pomóc w zwalczaniu wyjaławienia gleby, zwiększeniu sekwestracji dwutlenku węgla i zapobieganiu erozji.

KE zwróciła również uwagę na istnienie licznych luk w danych dotyczących bioróżnorodności obszarów użytkowanych rolniczo, co utrudnia opracowanie odpowiednich środków jej ochrony. Z tego względu postawiono przed składanymi projektami następujące zadania:

- identyfikację terenów bogatych w węgiel;
- analizę wpływu praktyk rolniczych na różnorodność biologiczną;
- monitorowanie różnorodności i siedlisk gatunków zależnych od gruntów rolnych w czasie i przestrzeni;
- opracowanie i przetestowanie skutecznych instrumentów rolno-środowiskowych oraz wskaźników i narzędzi do monitorowania tych instrumentów;
- opracowanie i zademonstrowanie praktycznych przykładów systemów rolno-leśnych oraz sposobów ich promowania w ramach programów rozwoju obszarów wiejskich [<https://cordis.europa.eu/project/id/101081964/pl>].

Projektem, który został wybrany do realizacji w tym konkursie jest BioMonitor4CAP (*Advanced biodiversity monitoring for results-based and effective agricultural policy and transformation*). Celem projektu BioMonitor4CAP jest opracowanie, ocenienie i przetestowanie ogólnodostępnych i niezawodnych systemów monitorowania różnorodności biologicznej, które mogą być z powodzeniem stosowane na gruntach rolnych, zwłaszcza wyznaczonych przez UE obszarach „Natura 2000”, a także wspieranie rozwoju polityki UE w zakresie różnorodności biologicznej.

Projekt łączy klasyczne systemy wskaźników, które są częścią europejskich ram monitorowania (np. Farmland Bird Index) z różnymi systemami wskaźników, w większości niedawno opracowanymi i stosowanymi w formie samodzielnych systemów, opartych na:

1. nowych gatunkach wskaźnikowych (np. konik polny),
2. różnorodności genetycznej (eDNA),
3. czujnikach miejscowych (np. do pomiaru częstotliwości uderzeń skrzydeł, charakterystycznych dźwięków akustycznych),
4. różnorodności funkcjonalnej (np. zapylacze),
5. specyficznych pomiarach przestrzennych [<https://www.biomonitor4cap.eu/en/project>].

Poza tworzeniem nowych metod pomiaru bioróżnorodności w krajobrazach rolniczych, prowadzone będą prace mające na celu wypracowanie dedykowanych instrumentów rolno-środowiskowych. W tym celu w ramach grup foko-

wych analizowane są potrzeby i wyzwania związane z ochroną bioróżnorodności na obszarach wiejskich. W dalszym kroku wykorzystując wsparcie eksperckie zostaną przeprowadzone eksperymenty ekonomiczne. W trakcie tych eksperymentów uczestniczący w nich rolnicy dokonają spośród zaproponowanych instrumentów rolno-środowiskowych wyboru tych, które byliby gotowi wdrożyć. Później w ankiecie wszystkie grupy interesariuszy, łącznie z konsumentami, będą oceniać zaproponowane instrumenty rolno-środowiskowe służące rozwijaniu bioróżnorodności.

Ramy monitorowania i ewaluacji Wspólnej Polityki Rolnej (MEF4CAP)

Przykładem projektu badawczego którego rezultaty mają bezpośrednio wspierać politykę rolną, a więc transfer wiedzy do administracji jest projekt MEF4CAP (*Monitoring and Evaluation Frameworks for the Common Agricultural Policy*) [<https://mef4cap.eu/>]. Z założenia badania prowadzone w ramach projektu odpowiadają na zapotrzebowanie Komisji Europejskiej przygotowania się do monitorowania i ewaluacji przyszłej Wspólnej Polityki Rolnej. W szczególności wyzwania związane z wdrażaniem działań na rzecz środowiska naturalnego do praktyki wymagają wypracowania metod ich ewaluacji, co pozwoli na ich modyfikację w przypadku niezadowalających rezultatów. Obecnie wykorzystywane zasoby informacyjne wykorzystywane w tym celu opierają się na statystykach koncentrujących się na aspektach produkcyjno-ekonomicznych rolnictwa. Rozpoznanie z jednej strony nowych potrzeb, a z drugiej potencjału związanego z postępem technicznym zaowocowałoby optymalnym zaprogramowaniem przyszłej bazy informacyjnej do monitorowania i bieżącej modyfikacji polityki rolnej.

W odpowiedzi na tak zdefiniowane potrzeby powstało konsorcjum składające się z instytutów badawczych specjalizujących się w gromadzeniu i analizie danych wykorzystywanych do oceny efektów gospodarstw rolnych oraz specjalizujących się w aplikacji technik satelitarnych do obserwacji ziemi. Prace badawczo-analityczne obejmowały rozpoznanie i zdefiniowanie kierunków rozwoju wspólnej polityki rolnej z określeniem wskaźników niezbędnych do jej monitorowania. Przyszłe potrzeby były z kolei punktem wyjścia do przeanalizowania kierunków postępu technologicznego pod kątem ich zastosowania do pozyskiwania poszukiwanych w przyszłości informacji. Równolegle przeprowadzono studia demonstracji dla przetestowania możliwości integracji danych administracyjnych i gromadzonych przez podmioty współpracujące z gospodarstwami rolnymi z danymi rachunkowymi gospodarstw rolnych. Testowano także zastosowanie technik zdalnej analizy danych rachunkowych z zachowaniem zasad ochrony danych indywidualnych.

Efektem przeprowadzonych prac jest propozycja mapy drogowej dochodzenia do systemu przyszłych wskaźników do monitorowania polityki rolnej ze wskazaniem także przyszłych technik pozyskiwania danych do ich generowania. Źródłem danych w badaniu były zarówno wyniki studiów nad polityką rolną oraz przyszłymi technologiami, jak też dane zbierane we współpracy z gospodarstwami rolnymi oraz podmiotami działającymi w otoczeniu rolnictwa. Takie podejście umożliwiło skonfrontowanie na zasadzie studiów przypadków możliwości wdrożenia proponowanych rozwiązań w praktyce, zwłaszcza we współpracy z rolnikami i doradcami. Źródłem informacji pierwotnej były też konsultacje z praktykami specjalizującymi się w ewaluacji polityki rolnej. Transfer wiedzy w projekcie miał więc charakter dwukierunkowy w przypadku nauki i rolnictwa oraz z założenia jednokierunkowego transferu do polityki rolnej. W projekcie intensywnie korzystano także z warsztatów organizowanych na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym z szeroko pojętymi interesariuszami w celu zidentyfikowania najlepszych praktyk akceptowalnych przez możliwie wszystkich uczestników AKIS.

Podsumowując, te przykładowe projekty finansowane w ramach Horyzontu 2020 lub Horyzontu Europa pokazują, jak wygląda proces pozyskiwania wiedzy dla polityki publicznej w Unii Europejskiej. Komisja Europejska identyfikuje swoje potrzeby (warto zaznaczyć, że proces tworzenia planów roboczych i kolejnych programów naukowych podlega konsultacjom społecznym) i w toku kolejno ogłaszanych konkursów szuka zespołów, które zapewnią dostarczenie niezbędnych danych i wiedzy. Tworzone na potrzeby tych konkursów konsorcja projektowe konkurują propozycjami rozwiązań mających na celu sprostanie potrzebom KE. Często KE przewiduje finansowanie równoległych projektów, co umożliwia zapewnienie szerszego i zróżnicowanego spojrzenia na dany problem. Wybrane projekty dokonują interpretacji potrzeb KE i określają cele i metody badawcze swoich projektów, a także deklarowane rezultaty (tab. 5).

Przedstawione w tab. 5 zestawienie analizowanych przykładów projektów pokazuje zarówno różnorodność potrzeb, jak i metod badawczych i przewidywanych rezultatów. We wszystkich przykładach występuje jednak wspólny element, jakim jest wsparcie tworzenia i realizacji polityki Unii Europejskiej dotyczącej wsi i rolnictwa.

Należy wskazać, że elementami charakteryzującymi podejście do realizacji zadań, postawionych przez Komisję Europejską wynikają również z analizy długookresowych trendów oraz wynikających z nich problemów, które stanowią wyzwanie dla polityki długookresowej UE. Są one definiowane szerzej i w sposób bardziej strategiczny niż cele ustanowione na dany okres programowania WPR. Komisja Europejska bazując na wielu zróżnicowanych źródłach wiedzy, wypracowuje strategie, które mają stanowić podwaliny pod konkretne działania wskazywane w WPR oraz w ramach systemu transferu (AKIS). Zlecając badania naukowe, posługuje się wystandaryzowanym systemem zamawiania badań (ryc. 13).

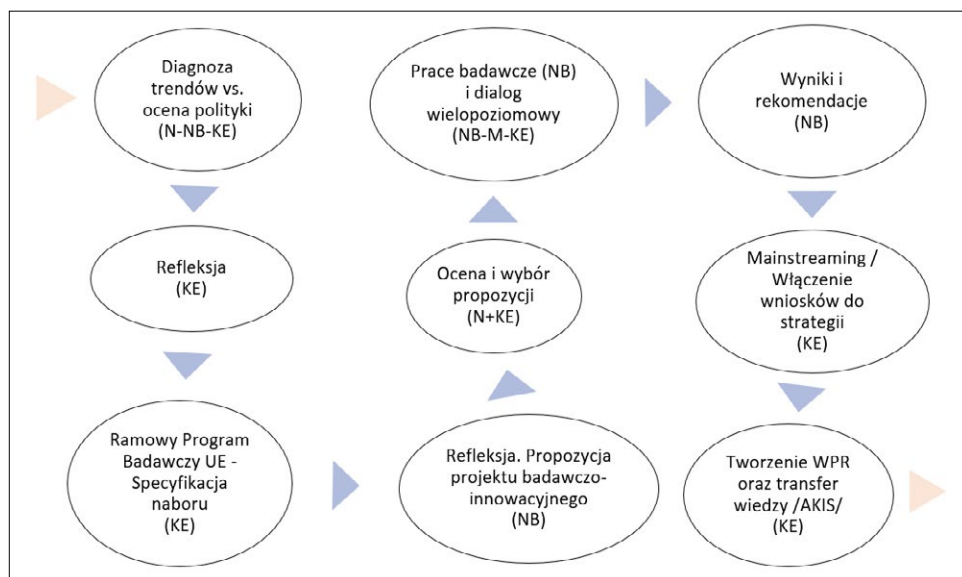
Tabela 5. Pozyskiwanie wiedzy dla polityki publicznej: zdefiniowane przez Komisję Europejską potrzeby badawcze oraz cele i podejście badawcze wybranych projektów

Projekt	Potrzeby Komisji Europejskiej	Cele projektu	Metody	Efekty/narzędzia
Tools4CAP	Oparte na dowodach innowacyjne i skuteczne metody i narzędzia programowania, wdrażania, monitorowania i ewaluacji WPR na poziomie państw i regionów.	Zapewnienie decydom odpowiednich narzędzi do projektowania polityki w większym stopniu opartego na dowodach. Projekt Tools4CAP ma wesprzeć wdrażanie planów strategicznych WPR na lata 2023–2027 oraz stworzenie podstaw do solidnego przygotowania Planów Strategicznych WPR na okres po 2027 r.	Wywiad, ankieta, badanie dokumentów, <i>survey</i> , <i>benchmarking</i> , analiza stosowanych praktyk, grupy fokusowe, przegląd metod zbierania danych, ocena interfejsu wiedzy, studia przypadku, platforma dyskusji.	Przyjazne użytkownikowi narzędzie do samoewaluacji, innowacyjne narzędzie do stosowania metod ilościowych, metodologiczne wskazówki do operacjonalizacji narzędzi integrujących modelowanie <i>ex-ante</i> z podejściem partycypacyjnym, matryca spójności, dobre praktyki, wskazówki metodologiczne, protokoły techniczne, narzędzie wspomagania decyzji, podrechnik do- brych praktyk, platforma wymiany wiedzy, współ- tworzenia, budowania po- tencji i zaangażowania interesariuszy.

Projekt	Potrzeby Komisji Europejskiej	Cele projektu	Metody	Efekty/narzędzia
BioMonitor-4CAP	Skuteczne i efektywne wdrażanie Zielonego Ładu w rolnictwie w odniesieniu do bioróżnorodności fauny na obszarach użytkowanych rolniczo.	Opracowanie, ocenienie i przetestowanie niedrogich i niezawodnych systemów monitorowania różnorodności biologicznej, które mogą być z powodzeniem stosowane na gruntach rolnych, a także na wyznaczonych przez UE obszarach „Natura 2000”, a także wspieranie rozwoju polityki UE w zakresie różnorodności biologicznej.	Systematyczny przegląd literatury, identyfikacja i ocena istniejących wskaźników bioróżnorodności, kompilacja danych z różnych baz danych o bioróżnorodności, metody biologiczne i akustyczne, tradycyjne metody liczenia ptaków i owadów, analiza gatunków fauny do oceny bioróżnorodności, modele jSDM, systemu ML, sztuczna inteligencja, ankiety, eksperymety ekonomiczne, grupy fokusowe, warsztaty, webinary.	Podręcznik danych GIS, przegląd wskaźników agrobioróżnorodności, metody i wskaźniki skutecznego monitorowania bioróżnorodności w gospodarstwach rolnych, wskaźniki bioróżnorodności oparte na teledetekcji, modele predykcyjne, wskaźniki do pilotażowego wdrażania nowych metod, baza obserwacji bioróżnorodności, wskaźniki i rekomendacje dla różnych grup interesariuszy.
MEF4CAP	Nowe metody pozwalające na lepszą ewaluację wdrażania WPR, zwłaszcza w odniesieniu do działań związanych ze środowiskiem.	Opracowanie map drogowej do pozyskiwania nowych informacji do ewaluacji przyszłej polityki rolniej.	Studia literatury przedmiotu, studia przypadków i konsultacje z ekspertami.	Mapa drogowa do wypracowania przyszłego systemu monitorowania WPR, uwarunkowania integracji danych administracyjnych i mikroekonomicznych.

Projekt	Potrzeby Komisji Europejskiej	Cele projektu	Metody	Efekty/narzędzia
SHERPA	Identyfikacja długookresowych trendów rozwoju obszarów wiejskich w krajach UE w celu tworzenia lepszej polityki wiejskiej. Wykorzystanie wiedzy interesariuszy na różnych szczeblach do lepszego projektowania długookresowej polityki służącej przewyższeniu problemów rozwojowych i wzmocnieniu odporności.	Wkład w projektowanie przyszłych polityk badawczych. Wsparcie wdrażania polityk istotnych dla obszarów wiejskich w okresie programowania 2021–2027. Wsparcie wyznaczenia kierunku polityki wiejskiej po 2027 r.	Współtworzenie w ramach wielopodmiotowych platform interakcji społeczno-polityka–nauka, studia literaturowe, przegląd wyników dotychczasowych projektów za pomocą narzędzi informatycznych.	Wkład do długookresowej wizji obszarów wiejskich UE 2040.
GRANULAR	Lepsze zrozumienie środowiskowych, społeczno-gospodarczych, behawioralnych, kulturowych i demograficznych czynników zmian na obszarach wiejskich. Ukierunkowane terytorialnie dane i wiedza pozwalające na tworzenie skuteczniejszej polityki wsparcia w zielonej i cyfrowej transformacji.	Aktualizacja koncepcji wiejskości oraz dostarczenie danych i wiedzy umożliwiających dostosowanie polityki wsparcia do zidentyfikowanej różnorodności problemów i specyfiki obszarów wiejskich.	Współtworzenie w ramach wielopodmiotowych laboratoriów wiejskich, tworzenie nowych baz danych na podstawie teledetekcji, danych pochodzących z tłumu, danych z telefonów komórkowych i web scraping-u.	Kompas Wiejski, w którym wykorzystane zostaną dotychczasowe i nowe źródła danych, aby przedstawić odporność, atrakcyjność, dobrobyt i jakość życia różnych obszarów wiejskich UE.

Źródło: opracowanie własne.

KE – Komisja Europejska
N – nauka

NB – konsorcja naukowo-badawcze
M – mieszkańcy, administracja, organizacje

Ryc. 13. Schemat transferu wiedzy w programach badawczych UE w procesie planowania strategicznego

Źródło: opracowanie własne.

W analizowanym podejściu wyniki badań naukowych wraz wnioskami z oceny skuteczności oddziaływania dotychczasowych instrumentów polityki publicznej są przedmiotem dialogu pomiędzy przedstawicielami nauki, konsorcjów naukowo-badawczych przeprowadzających ewaluację programów i instrumentów polityk na poziomie regionów, państw oraz całej UE. Wyniki tych prac są przedmiotem refleksji po stronie administracji publicznej (Komisji Europejskiej w przypadku UE oraz administracji krajowej i regionalnej), co pozwala na zdefiniowanie długoterminowych i kluczowych wyzwań, jakie stoją przed danym terytorium. Ponadto działania te obejmują wiele konsultacji, gdyż mamy do czynienia z obszarami o wysokim stopniu zróżnicowania i wymagają takiej definicji problemu, która pozwala na poszukiwanie rozwiązań umożliwiających interwencję publiczną z uwzględnieniem różnic regionalnych. Znajduje to odzwierciedlenie w ramowych programach badawczych, które mają na celu zlecenie ponadnarodowych i interdyscyplinarnych badań lub działań w zadanej problematyce, a następnie dostarczenie nowej wiedzy, odpowiedzi na postawione pytania, czy też dostarczenie rekomendacji. Wartością tego podejścia jest wyeliminowanie kryterium finansowego z systemu oceny wniosków, co pozawala na uwypuklenie projakościowego podejścia do kwestii merytorycznych w propozycji. Zdefiniowany problem i oczekiwania KE, stanowią podstawę do refleksji, której towarzyszy powstanie

konsorcjum, potrafiące wykorzystać zróżnicowane doświadczenia i zasoby wiedzy i kompetencji, by zaproponować odpowiednią metodykę, plan działań oraz komunikacji przyszłego projektu. Już na tym etapie tworzy się wartość dodana wynikająca z interdyscyplinarnego dialogu i współpracy ponadnarodowej. Propozycja konsorcjum jest oceniana przez niezależnych ekspertów zewnętrznych z inicjatywy i pod nadzorem Komisji Europejskiej. Wybrany projekt otrzymuje finansowanie i przystępuje do realizacji badań i zaplanowanych działań. Wartością dodaną tego systemu jest także zaangażowanie podmiotów zewnętrznych (mieszkańców, praktyków, administrację lokalną itp.) a także ciągły dialog z KE poprzez systematycznie upubliczniane produkty, raporty cząstkowe (*deliverables*), a także okresowe raporty z postępu prac. Ponieważ całość prac realizowana jest w konsorcjach międzynarodowych i w przypadku nauk społecznych we współpracy wielopodmiotowej i wielopoziomowej, możliwe jest udoskonalenie lub tworzenie nowej wiedzy, procesu, produktu czy usługi, z wykorzystaniem umiejętności i kompetencji poszczególnych partnerów i zaangażowanych aktorów. Tę wartość dodaną (w postaci rekomendacji, wzorców produktu czy schematów postępowania) Komisja Europejska ma szansę wykorzystać w pracach na rzecz tworzenia nowego podejścia strategicznego, a następnie samej polityki rozwoju, opartej na dowodach naukowych. Stanowi to unikatowy model transferu wiedzy, z zapewnieniem podejścia obiektywnego z punktu widzenia interesów narodowych, a jednocześnie uwzględniającego zróżnicowane charakterystyki terytorium państw UE.

Podsumowanie

W związku z nawarstwiającymi się wyzwaniami dotyczącymi zmian klimatu i rozwojem nowoczesnych technologii badania naukowe i transfer wiedzy zarówno do polityki rolnej, jak i do rolnictwa są kluczowe dla zapewnienia dalszego rozwoju sektora rolnego. Komisja Europejska mając na uwadze te cele zgłasza w programach naukowych swoje potrzeby odnoszące się do realizacji badań i generowania innowacji, które będą mogły zostać wdrożone w politykach UE, w tym we Wspólnej Polityce Rolnej, oraz bezpośrednio przez poszczególne grupy interesariuszy związanych z wsią i rolnictwem.

Wraz ze zmianami w polityce rolnej identyfikowane są nowe luki w wiedzy, co generuje potrzebę ich eliminowania poprzez realizację projektów naukowo-badawczych. Efektem prac badawczych są m.in. innowacyjne rozwiązania pozwalające uzupełniać braki w dostępie do danych czy wiedzy, jak też proponujące działania adekwatne do nowych wyzwań. W tym kontekście ważnym elementem działań powinien być proces transferu wiedzy, czyli skuteczna komunikacja i popularyzacja nowych rozwiązań, aby efekty prac naukowo-badawczych miały faktyczne przełożenie na funkcjonowanie zarówno polityki rolnej, jak i samego rolnictwa.

W opracowaniu z wykorzystaniem przykładów pokazano, jak wyglądają wzajemne powiązania między polityką naukową i Wspólną Polityką Rolną Unii Europejskiej. Wskazano również, jak szeroki, kompleksowy i wielostronny jest problem transferu wiedzy w rolnictwie i na obszarach wiejskich. Wartość dodana w tworzeniu nowej wiedzy, rozpoznaniu procesów oraz nowych produktów i usług jest efektem dialogu, który ma sformalizowany charakter wymuszający twórcze podejście z wykorzystaniem mechanizmu konkurencji.

Istotną cechą tego modelu tworzenia i transferu wiedzy jest odejście od kryterium ceny na rzecz jakości proponowanych badań. Stymuluje to do podejmowania wielopoziomowych i interdyscyplinarnych badań, bardziej adekwatnych przy opracowywaniu strategii, a następnie polityk rozwojowych.

Rozdział 6. ROZWÓJ WIELOFUNKCYJNY OBSZARÓW WIEJSKICH WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO POPRZECZ INNOWACJE

Monika Wesołowska, Jolanta Rodzoś

Wstęp

Współcześnie obszary wiejskie pełnią liczne funkcje: społeczno-ekonomiczne, środowiskowe, kulturalne, przestrzenne a ich znaczenie może być lokalne, regionalne, krajowe, a nawet globalne [Kutkowska 2012]. Choć w dalszym ciągu w większości wsi w Polsce kluczową rolę odgrywa rolnictwo [Przegon 2008], którego zadaniem jest produkcja żywności, wobec nowego paradygmatu rozwoju wsi i rolnictwa istnieje głęboka potrzeba rozwoju innych, równorzędnych funkcji na wsi. Aby mogły być one realizowane muszą być poprzedzone rozwojem infrastruktury technicznej i społecznej oraz pobudzaniem aktywności środowisk lokalnych. Nadrzędnym celem rozwoju wsi jest trwały rozwój poprzez różnorodność (wielofunkcyjność). Dotyczy to wszystkich obszarów, zarówno gospodarczo rozwiniętych, jak też obszarów opóźnionych w rozwoju, niedoinwestowanych infrastrukturalnie, o przewadze rozdrobnionego i niskotowarowego rolnictwa, o braku lub bardzo słabym rozwoju innych funkcji społeczno-gospodarczych.

Województwo lubelskie zaliczane jest do obszarów problemowych w skali całej Europy. Pośrednim wskaźnikiem tego stanu jest PKB *per capita*, które w 2020 r. wynosiło 42 370 zł [BDL GUS], według statystyk Eurostatu w 2021: 10 200 EUR, co stanowiło zaledwie ok. 32% średniej dla UE [<http://ec.europa.eu/Eurostat>]. Wśród najczęściej identyfikowanych problemów wymienia się w województwie ogromne rozdrobnienie rolnictwa, przeludnienie agrarne powiązane z bezrobociem ukrytym, niski poziom kultury rolnej skutkujący niską efektywnością produkcji, wyludnianie się peryferyjnych obszarów wiejskich i starzenie się ludności.

Aby przeciwdziałać tym negatywnym skutkom przemian społeczno-gospodarczych, w województwie lubelskim coraz widoczniej zaznaczają się działania pozarolnicze lub okołorolnicze skierowane na rozwiązywanie problemów ekonomicznych i społecznych wsi na bazie lokalnego potencjału przyrodniczego, ludnościowego i gospodarczego [Flaga, Wesołowska 2015]. Dużą rolę w poprawie sytuacji odgrywają działania innowacyjne, podnoszące jakość życia na tym terenie oraz zwiększające zasoby kapitału ludzkiego i społecznego.

Pojęcie i typologia innowacji

Według Słownika Języka Polskiego termin *innowacja* oznacza wprowadzenie czegoś nowego lub rzecz nowo wprowadzoną. W języku łacińskim słowo *innovatus* oznacza odnowę, tworzenie czegoś nowego [Wawrzyniak 1999]. Do literatury naukowej termin ten wprowadził J. Schumpeter w latach 30. XX w. na potrzeby teorii rozwoju ekonomicznego [Carvalho, Costa 2011]. W tym pierwotnym ujęciu innowacyjność rozumiana była w sposób dość radykalny, jako proces wprowadzania nowych surowców, produktów oraz rozwiązań technologicznych i organizacyjnych, który rewolucjonizuje struktury gospodarcze, burząc stary porządek i ustalając nowe standardy i mechanizmy działania. Innowacyjność kojarzona była z nowatorstwem, odkrywczością i wynalazczością oraz z ich praktycznym zastosowaniem dla celów rozwojowych [Śledzik 2013].

Współcześnie innowacje funkcjonują jako szeroko rozumiany koncept teoretyczny i praktyczny mający swe zastosowanie nie tylko w odniesieniu do sfery produkcyjnej, ale każdej dziedziny życia, w tym również społecznego. W dobie gospodarki opartej na wiedzy innowacyjność stała się paradygmatem obowiązującym zarówno w opisie rzeczywistości, jak i jej kreowaniu. Naukowcy twierdzą, że 50–80% wzrostu ekonomicznego jest generowane dzięki konstrukcji nowej wiedzy i jej innowacyjnemu wykorzystaniu [Cichorzewska, Cholewa-Wiktor 2015].

Wraz z rozpowszechnieniem koncepcji innowacji w różnych dziedzinach nauki i życia, samo pojęcie uległo poszerzeniu i zyskało wiele znaczeń, konstruowanych na potrzeby określonych ujęć badawczych i aplikacyjnych. Literatura przedmiotu wyróżnia różne typy innowacji i odnosi je zarówno do samych procesów wytwarzania, jak i ich wyników, wytwarzanie przy tym rozumiane jest szeroko, nie tylko w odniesieniu do dóbr materialnych, ale także niematerialnych. Wśród najczęściej używanych kryteriów podziału występują: zakres oddziaływania, skala zmian, stopień złożoności procesu innowacyjnego, źródła innowacji, ich wpływ na środowisko oraz poziom oryginalności [por. Coccia 2006]. Naturę innowacji bardzo dobrze oddaje klasyfikacja zaproponowana przez OECD i Eurostat w podręczniku metodologicznym wyznaczającym standardy badań w zakresie innowacyjności, tzw. Oslo Manual [OECD 2005]. Wyróżnia ona innowacje:

- procesowe – wprowadzanie nowych metod wytwarzania lub dostarczania produktów,
- produktowe – udoskonalanie wyrobu lub wprowadzanie nowego w miejsce dotychczas używanego,
- marketingowe – wprowadzanie nowych lub istotnie udoskonalonych metod sprzedaży lub marketingu,
- organizacyjne – udoskonalenia w strukturze przedsiębiorstwa lub w metodach zarządzania,
- społeczne – wyrażają się w zmianach zachodzących w strukturze społecznej ludności, we wzorach obyczajowych, postawach ludzkich,

Za przedmiot innowacji uznaje się również wartość kulturową (materialną lub niematerialną), która w danych warunkach czasowych i przestrzennych jest traktowana przez ludzi jako nowa [Pomykański 1997; Okrzesik 2016].

Przytoczone przykłady wskazują wyraźnie, że współcześnie działalność innowacyjna jest koncepcją obejmującą bardzo szerokie spektrum działań, odnoszących się do różnych sfer życia społeczno-gospodarczego. Innowacje rozumiane są jako wprowadzanie w życie nowych pomysłów rozwiązujących określone problemy [Hall, Williams 2008] lub przynoszących bardziej satysfakcjonujące korzyści ekonomiczne [Ciok, Dobrowolska-Kaniewska 2009; Markowska 2012], przy czym kategoria nowości nie tyle odnosi się do nowatorstwa w sensie absolutnym, ile do rozwiązań bardziej wydajnych, skutecznych, trwałych czy sprawiedliwych od rozwiązań stosowanych dotychczas [Phills *et al.* 2008]. Nowość zatem traktowana jest w sposób względny, w odniesieniu do danych ram czasowych i określonej skali przestrzennej.

We współczesnej nauce coraz więcej uwagi poświęca się innowacjom społecznym, rozumianym jako działania, które przynoszą korzyści nie tylko pojedynczym podmiotom, ale społeczeństwu jako całości [Phills *et al.* 2008]. Zaspokajają potrzeby całych grup społecznych, podnosząc ogólną jakość życia [Pol, Ville 2009] oraz zwiększają zdolność społeczeństwa do podejmowania działań adaptacyjnych i twórczych [Hubert *et al.* 2010]. Zainteresowanie tą problematyką wzrasta ze względu na konieczność rozwiązywania nowych problemów o charakterze społecznym, w przypadku których stare metody zawodzą [Wronka-Pośpiech 2015]. Biorąc pod uwagę realia współczesnego świata wskazać należy, że to nie tylko wymagające rozwiązania problemy są stymulatorem działań o charakterze innowacyjnym, ale także, a może przede wszystkim, nowe wizje rozwoju społeczno-gospodarczego i dążenie do ich realizacji. Oznacza to, że innowacje społeczne mają nie tylko charakter przystosowawczy, ale też perspektywiczny, nakierowany na wzmocnienie potencjału twórczego i rozwój.

Wielofunkcyjność obszarów wiejskich w kontekście ich rozwoju społeczno-ekonomicznego

Jak zauważył K. Czapiewski [2004] *problem pozarolniczego zatrudnienia mieszkańców wsi, bądź szerzej problem wielofunkcyjności obszarów wiejskich, stanowi jeden z istotnych tematów badawczych współczesnej geografii człowieka*. Termin wielofunkcyjny oznacza coś, co ma wiele zastosowań. Zamiennie stosuje się synonimy: różnokierunkowy, uniwersalny, wieloczynnościowy, wielostronny, wszechstronny, polifunkcyjny, wielozadaniowy czy multifunkcyjny. Koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (*multifunctionality of rural areas*) traktuje przemianę jako pożądaną kierunek zmian, postęp. Zakłada ona dywersyfikację ekonomiczną wsi, różnicowanie działalności, zwiększanie możliwości zatrudnienia w działalności pozarolniczej, wprowadzanie w obszar wsi nowych, pozarolniczych funkcji, m.in. usługowych [Woś 2005; Wilkin 2010; Kłodziński 2012].

Dla wielu obszarów wiejskich koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju wsi zakłada *rozpoczęcie pracy organicznej od podstaw, która przeciwstawia się bierności, jaka często ogarnia społeczności wiejskie* [Sikora 2012]. Nie ogranicza się ona wyłącznie do pobudzania ekonomicznego, na wielofunkcyjny rozwój wpływ wywiera również aktywizowanie społeczności lokalnej, podnoszenie jej kompetencji. Tak więc w szerokim rozumieniu wielofunkcyjność należy utożsamiać z rozwojem lokalnej przedsiębiorczości, strategicznym planowaniem, różnicowaniem rolnictwa, rozwojem infrastruktury, kapitałem społecznym, rozwojem zrównoważonym [Kłodziński 1996; Wilkin 2010].

Koncepcja rozwoju wielofunkcyjnego dała także początek wielu rozważaniom dotyczącym modernizacji oraz przekształceń społeczno-gospodarczych wsi. Według M. Wójcika [2015] *problem modernizacji wiejskiej przestrzeni odnosi się w istocie do poszukiwania odpowiedniego układu funkcji dla obszarów, które mają zagwarantować ekonomiczny wzrost i poprawę warunków życia ludności*. Z kolei K. Janc i K. Czapiewski [2005] zauważają wielopłaszczyznowość problematyki obszarów wiejskich i potrzebę wielofunkcyjnego rozwoju ze względu na *ubożenie ludności wiejskiej, duże bezrobocie, niekorzystna struktura pracujących, głębokie zmiany ilościowe i jakościowe w rolnictwie, konieczność dostosowania się do nowego systemu gospodarowania*.

Z założenia koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju wsi dąży do poprawy jakości życia mieszkańców. Realizowana jest poprzez poprawę infrastruktury społeczno-ekonomicznej, która z kolei może skutkować rozwojem funkcji pozarolniczych na wsi. Wielofunkcyjna wieś chroni jej mieszkańców przed ubóstwem i wykluczeniem, czyli pełni funkcję socjalną, sprzyja bioróżnorodności jednocześnie podtrzymując tradycyjny krajobraz wiejski (funkcja środowiskowa), a także chroni nie-

materialne wartości wsi – jej kulturę, obrzędy, tradycje (funkcja społeczna). Model ten uznawany jest w Polsce za jeden z ważniejszych modeli rozwoju, począwszy od lat 90., wraz z transformacją ustrojową, jest elementem polityki państwa wobec obszarów wiejskich.

Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich woj. lubelskiego pod wpływem innowacji w ramach *Regionalnego Programu Operacyjnego* oraz *Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich* w latach 2007–2020

Innowacje są środkiem służącym uzyskaniu określonego celu, jakim zazwyczaj jest osiągnięcie pewnego rodzaju korzyści rozwojowych lub ekonomicznych. Mogą powstawać w sposób samoistny, bez świadomie podejmowanych inicjatyw nakierowanych na poszukiwanie nowych rozwiązań i bez stosowania specjalnych warunków ułatwiających ich wytwarzanie lub adaptację. Planowy rozwój, zwłaszcza takich podmiotów, jakimi są jednostki terytorialne wymaga jednak proinnowacyjnego ukierunkowania polityki rozwojowej oraz wsparcia instytucjonalnego i finansowego. Jednym z narzędzi sprzyjającym działaniom innowacyjnym są projekty z funduszy europejskich. Ich szczególna wartość w kontekście działań innowacyjnych wynika z faktu, że są one adresowane do szerokiego grona beneficjentów, obejmują różnorodne działania, zapewniają finansowe zabezpieczenie inwestycji i kontrolują wykonalność deklarowanych intencji.

Projekty z funduszy europejskich ważne są zwłaszcza dla obszarów wiejskich, które w sposób naturalny, poprzez słabsze niż w miastach środowisko biznesowe i mniej intensywny transfer wiedzy, są jednostkami zdecydowanie mniej uprzywilejowanymi pod względem innowacyjności. Wymagają zatem intensywnych działań dedykowanych wytwarzaniu lub adaptacji innowacji, obejmujących inicjatywy na rzecz wzmocnienia kapitału ludzkiego i społecznego oraz oferujących wsparcie organizacyjne i finansowe.

Dla obszarów wiejskich woj. lubelskiego kluczowe wydają się dwa programy: *Regionalny Program Operacyjny* (RPO), obejmujący szeroki wachlarz działań podlegających finansowaniu, oraz *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich* (PROW) dedykowany obszarom wiejskim. W obydwu programach mieszczą się inicjatywy ukierunkowane na wytwarzanie i transfer wiedzy do praktyki społeczno-ekonomicznej oraz na modernizację i trwały rozwój gospodarki na poziomie lokalnym. Obydwa programy wspieraniem obejmują działania odnoszące się do różnego typu

problemów: technologicznych, organizacyjnych, środowiskowych i społecznych. Wspomagają wypracowanie nowych ścieżek rozwoju w sferze produkcyjnej, usługowej i kulturowej. W latach 2007–2020 obszary wiejskie woj. lubelskiego z obu wymienionych programów zrealizowały ponad 11 tys. projektów o wartości ponad 15 mld. zł. (tab. 6), co stanowi niebagatelną kwotę i upoważnia do przeprowadzania głębszych analiz nad jej spożytkowaniem w kontekście innowacyjności.

Tabela 6. RPO oraz PROW na obszarach wiejskich województwa lubelskiego (2007–2020)

	Liczba projektów	Środki w zł
RPO 2007–2013	2159	4.523.108.314
RPO 2014–2020	3548	7.439.826.249
PROW 2007–2013	4579	1.288.005.438
PROW 2014–2020	1095	1.819.574.430
Razem	11381	15.070.514.431

Źródło: opracowano na podstawie [<http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/projekty/lista-projektow/lista-projektow-realizowanych-z-funduszy-europejskich-w-polsce-w-latach-2014-2020/>] i materiałów przekazanych przez Lubelski Urząd Marszałkowski.

Jeśli za innowacje uznaje się rozwiązania prorozwojowe, zawierające działania bardziej wydajne, skuteczne, trwałe lub sprawiedliwe od tych stosowanych dotychczas [Phills *et al.* 2008], to projekty realizowane w ramach RPO i PROW należy uznać za innowacyjne. Pomimo, że nie wszystkie z nich zawierają element absolutnego *novum*, działają one na rzecz rozwoju, wprowadzają nową jakość do przestrzeni społeczno-gospodarczej, redukując dotychczasowe problemy lub tworząc nowe perspektywy. Aby ocenić realny wpływ tych projektów na rozwój obszarów wiejskich woj. lubelskiego poddano je analizie. Zbadano strukturę realizowanych projektów ze względu na przedmiot innowacji, obszar życia gospodarczego, którego one dotyczą oraz zakres korzyści z nich płynących.

W strukturze projektów realizowanych w ramach obu omawianych programów przeważają działania, które dotyczą działalności pozarolniczej. Tylko nieliczne dotyczyły rolnictwa, jednak i one były skierowane na uruchomienie innowacyjnej produkcji ekstraktów zielarskich, uprawy krzewów oraz rozwój działalności pszczelarskiej. Wszystkie z projektów nosiły wyraźne znamiona nowatorstwa w zakresie infrastruktury lub metod wytwarzania. Zadania finansowane w ramach programu PROW miały głównie charakter techniczny. Obejmowały scalanie gruntów w celu zwiększenia efektywności działalności rolniczej. Wyniki tej analizy pokazują wyraźnie, że zdecydowana większość działań podejmowanych w ramach finansowania z opisywanych programów na terenie woj. lubelskiego służyła kształtowaniu nowych funkcji wsi nie związanych bezpośrednio z produkcją rolną. Znamienny jest fakt, że w programie RPO, w ramach osi nr 1, dedykowanej w sposób szczególnie wdrażaniu innowacji, w obydwu okresach finansowania znajdują się wyłącznie projekty rozwijające sferę produkcji pozarolniczej. Tak więc inno-

wacyjność na obszarach wiejskich woj. lubelskiego w bardzo małym stopniu dotyczy samego rolnictwa, choć jest to region zaliczany do tzw. obszarów problemowych cechujących się niską kulturą rolną i niską wydajnością rolnictwa [Bański 2006]. Dzięki środkom z opisywanych funduszy gminy wiejskie województwa lubelskiego zyskały natomiast innowacyjne zakłady produkcyjne, wytwarzające nowoczesne materiały i wyroby z branży budowlanej, spożywczej i medycznej. np. biodegradowalne tworzywa antybakteryjne, czy urządzenia do kontroli jakości aparatów tomograficznych. Syntetyczny wykaz działań w nawiązaniu do zaproponowanej przez autorki klasyfikacji przedstawia tab. 7.

Analiza projektów pod kątem przedmiotu innowacji wskazuje, że łącznie, w strukturze obu omawianych programów, zdecydowanie przeważają projekty modernizujące infrastrukturę techniczną: drogi, systemy wodociągowe i kanalizacyjne oraz inwestycje w wykorzystanie energii odnawialnej (ryc. 14). Świadczy to o głębokich procesach dostosowawczych obszarów wiejskich województwa lubelskiego, zmierzającego do niwelowania zapóźnień w stosunku do podobnych obszarów w Polsce. Poprawa infrastruktury drogowej jest bardzo istotna, może stymulować rozwój wielofunkcyjny. Potwierdzają to badania K. Czapiewskiego [2011], który zauważa, że *jednym z podstawowych czynników warunkujących tempo i kierunki rozwoju lokalnego jest lokalizacja przestrzenna – zarówno szczegółowa, jak również ogólna. [...] Dobra dostępność gmin wiejskich w znaczny sposób ułatwia osiągnięcie przez nie sukcesu społeczno-gospodarczego.*

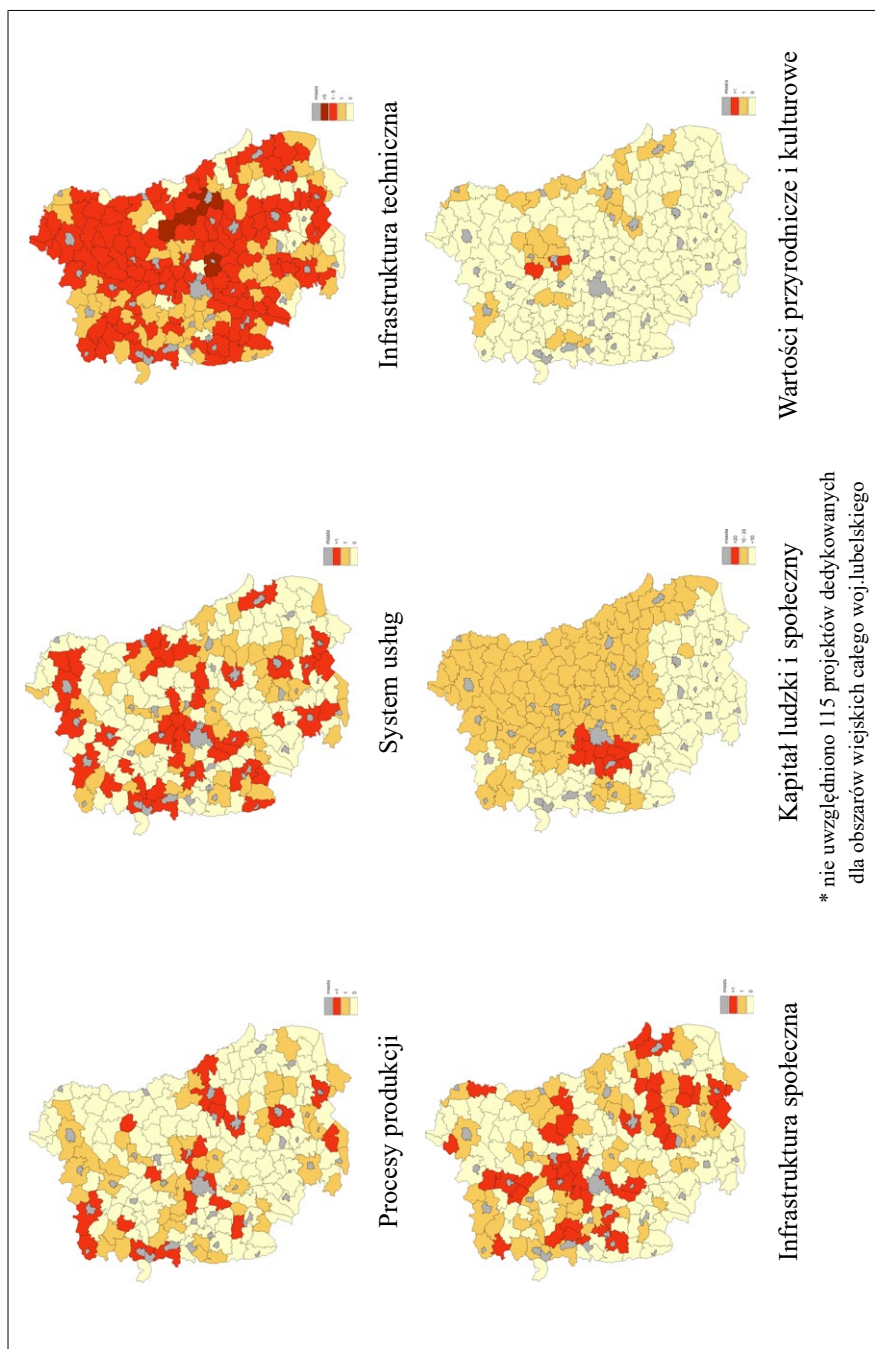
Wielofunkcyjność obszarów województwa lubelskiego

W celu określenia poziomu rozwoju wielofunkcyjnego obszarów wiejskich województwa lubelskiego, wzorując się na podobnych analizach przeprowadzonych dla województwa świętokrzyskiego i wielkopolskiego przez J. Salamona [2005] i B. Wojtyrę [2017], wybrano 10 zmiennych diagnostycznych (tab. 6). Postępowanie badawcze szczegółowo zostało opisane w ww. pracach [Salamon 2005; Wojtyra 2017]. Klasyfikacja obiektów wielowymiarowych została przeprowadzona na pomocą syntetycznej miary rozwoju Hellwiga. Dla oceny skuteczności działań realizowanych w ramach projektów RPO i PROW pod kątem rozwoju wielofunkcyjnego, dokonano analizy porównawczej sytuacji w 2013 i 2021 r.

Tabela 7. Rodzaje podejmowanych działań ze względu na przedmiot innowacji

Przedmiot innowacji	Działania
Procesy produkcji	– wdrożenie wyników prac badawczo-rozwojowych, – budowa budynków, – zakup maszyn i urządzeń, środków trwałych, – uruchomienie produkcji, – wdrożenie nowych produktów na rynek, – wyposażenie laboratorium, unowocześnienie linii produkcyjnej, wprowadzenie innowacji marketingowej i organizacyjnej, – przebudowa i modernizacja istniejącej infrastruktury, – stworzenie stanowiska pracy dla wysoko wykwalifikowanej kadry, – zgłoszenie patentowe wynalazku
Systemy usług	– wdrożenie innowacyjnych usług, – wprowadzenie na rynek usługi elektronicznej, – uruchomienie innowacyjnego produktu – aplikacji mobilnej, cyfrowa usługa, zakup wartości niematerialnych i prawnych, – zakup środków trwałych, – wdrożenie wyników prac B+R, – dywersyfikacja działalności, – wdrażanie instrumentów finansowych, – rozpoczęcie świadczenia usług badawczych
Infrastruktura techniczna	– OZE, – budowa, rozbudowa, modernizacja sieci wodociągowej, kanalizacyjnej, – budowa dróg
Infrastruktura społeczna	– budowa, rozbudowa przedszkoli, szkół, – adaptacja pomieszczeń,
Kapitał ludzki i społeczny	– szkolenia językowe, komputerowe, – wsparcie w nauce przedmiotów ścisłych, – poradnictwo rodzinne, – aktywizacja zawodowa, staże, warsztaty, laboratoria, wyjazdy studyjne, szkolenia specjalistyczne, – kształcenie zawodowe, – doposażenie pracowni komputerowych, przyrodniczych, pomoce dydaktyczne
Wartości przyrodnicze i kulturowe	– remont, restauracja obiektów zabytkowych, – dostosowanie do potrzeb osób niepełnosprawnych, – promocja walorów, rewaloryzacja, – uzupełnienie istniejącej szaty roślinnej, – zagospodarowanie, elementy małej architektury.

Źródło: opracowano na podstawie [<http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/projekty/lista-projektow/lista-projektow-realizowanych-z-funduszy-europejskich-w-polsce-w-latach-2014-2020/>] i materiałów przekazanych przez Lubelski Urząd Marszałkowski.

Ryc. 14. Rozkład przestrzenny projektów dofinansowanych w ramach RPO WL i PROW 2014–2020 na obszarach wiejskich województwa lubelskiego (stan na lipiec 2017 r.), ze względu na przedmiot innowacji

Źródło: opracowano na podstawie [<http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/projekty/lista-projektow-realizowanych-z-funduszy-europejskich-w-polsce-w-latach-2014-2020/>] i materiałów przekazanych przez Lubelski Urząd Marszałkowski (stan na lipiec 2017 r.)

Przeprowadzona analiza poziomu wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich województwa lubelskiego potwierdza badania innych autorów. Model ten realizowany jest głównie na obszarach wsi podmiejskich, ze względu na relatywnie duży stopień koncentracji ludności, miejski rynek zbytu, wyposażenie infrastrukturalne itp. [Stola 1987, 1993; Kamiński 1995; Kłodziński 1996, 1999; Stasiak 2000, 2001, 2005; Adamowicz 2004; Bański 2006; Heffner 2015, 2016]. Natomiast na obszarach wiejskich położonych peryferyjnie dalej dominuje monofunkcyjny model rozwoju, oparty przede wszystkim na rolniczym zarobkowaniu ludności.

Tabela 8. Zmienne diagnostyczne wybrane do badania poziomu rozwoju wielofunkcyjnego wsi (metoda Hellwiga)

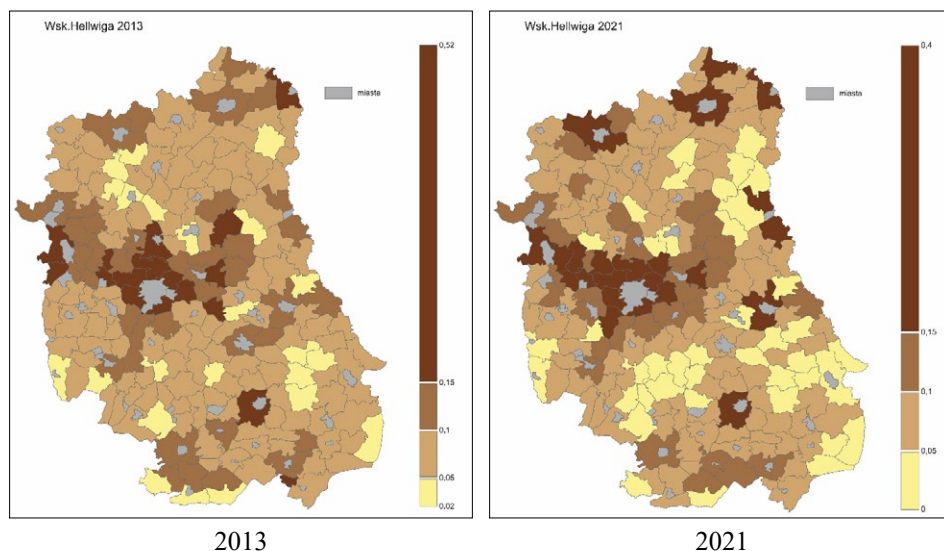
Opis zmiennej diagnostycznej	Rok	Skrajne wartości zmiennej	Rok	Skrajne wartości zmiennej
gęstość zaludnienia na 1 km ²	2013	12–153	2021	11–219
zmiana liczby ludności na 1000 mieszkańców	2013	–16,9–26,1	2021	–33,4–36,3
pracujący na 1000 ludności	2013	16–1404	2021	5–1252
udział bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym	2013	4,7–19,6	2021	1,3–13,4
podmioty wpisane do rejestru REGON na 10 tys. ludności	2013	286–1009	2021	390–1202
udział użytków rolnych w powierzchni ogółem	2010	14,0–99,6	2020	13,7–98,6
dochody własne na 1 mieszkańca	2013	439–4371	2021	834–6019
udział gospodarstw domowych z dochodem z pozarolniczej działalności gospodarczej w liczbie gospodarstw rolnych ogółem	2010	2,7–49,1	2020	5,2–39,7
miejsca noclegowe ogółem na 1 km ²	2013	0–26,1	2021	0–9,3
odsetek zatrudnionych w III sektorze gospodarki narodowej (usługach)	2011	49,4–86,6	2011	49,4–86,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Porównanie 2013 i 2021 r. dostarczyło bardziej szczegółowych wniosków. Już sama analiza wartości zmiennych wybranych do badań wskazuje, że wiele z parametrów uległo poprawie (tab. 8). Zmniejszył się udział bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym, a zwiększyła się liczba podmiotów wpisanych do rejestru REGON w przeliczeniu na 10 tys. ludności i wzrosły dochody wła-

sne w przeliczeniu na jednego mieszkańca. Na korzyść zmienił się też wskaźnik dotyczący minimalnego udziału gospodarstw domowych z dochodem z pozarolniczej działalności, choć w tym przypadku sytuacja nie jest jednoznacznie korzystna, ponieważ wartość maksymalna obniżyła się z 49,1% do 39,7%. Oznacza to, że najsłabsze pod tym względem gminy poprawiły swoją sytuację, natomiast w jednostkach kluczowych sytuacja w 2021 r. jest słabsza niż była w 2013 r. Parametrem, który doświadczył najbardziej niekorzystnych zmian jest jednak liczba miejsc noclegowych na 1 km². W 2013 r. w najbardziej turystycznych gminach było ich niemal 30 miejsc noclegowych, natomiast w pandemicznym 2021 r. wartość ta spadła poniżej 10. Ma to swoje przełożenie na wskaźnik wielofunkcyjności, zwłaszcza w tych jednostkach, dla których turystyka była główną działalnością pozarolniczą, czyli na Roztoczu i Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim.

W wyniku przeprowadzonej klasyfikacji w każdym z badanych okresów wyróżniono 4 typy gmin o różnym poziomie rozwoju wielofunkcyjnego (ryc. 15).

Ryc. 15. Wskaźnik Hellwiga dla gmin wiejskich województwa lubelskiego w 2013 i 2021 r.

Źródło: opracowanie własne.

Klasę I reprezentują gminy o wysokim poziomie rozwoju wielofunkcyjnego, Wyróżniają się podwyższoną przedsiębiorczością ludności, o czym świadczy liczba podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON na 10 tys. ludności oraz wysoki udział gospodarstw domowych z dochodem z pozarolniczej działalności gospodarczej oraz wyższym zatrudnieniem w sektorze usługowym. Charakteryzują się również relatywnie wysoką gęstością zaludnienia. W 2021 r. w tej grupie były 23 gminy, o wartości wskaźnika syntetycznego poziomu rozwoju wielofunkcyjnego od 0,15 do 0,4. Były to głównie gminy podmiejskie największych

miast (Lublin, Zamość, Chełm, Biała Podlaska) i niektórych średniej wielkości miast (Puławy, Terespol, Łuków, Włodawa) o korzystnym położeniu komunikacyjnym. W 2013 r. w tej klasie było 21 gmin, a wartość wskaźnika syntetycznego wahała się od 0,15 do 0,52. To co można zauważyć w tej grupie to fakt, że liczba gmin o najwyższym wskaźniku rozwoju funkcyjnego wzrosła, choć wartość maksymalna wskaźnika nieco spadła. W obu rocznikach gminą o najwyższym poziomie wielofunkcyjności była gmina Puchaczów, na terenie której znajduje się kopalnia węgla kamiennego Bogdanka. W analizowanym okresie widoczna jest migracja do tej grupy gmin podmiejskich miast, takich jak Chełm, Biała Podlaska, czy Łuków, które w 2013 r. były w klasie niższej. Cztery gminy, które w 2013 r. były w klasie czwartej, w 2021 r. znalazły się z kolei w grupie niższej.

W II klasie gmin, o średnim poziomie rozwoju wielofunkcyjnego, w przedziale wskaźnika dla obu okresów mieszczącym się w granicach 0,1–0,15, w 2021 r. znalazło się 41 gmin, natomiast w 2013 r. było ich 43. Cechują się one niższymi od klasy I, ale wyższymi od pozostałych grup wskaźnikami dotyczącymi liczby podmiotów gospodarczych, czy aktywności zawodowej mieszkańców. Są to w głównej mierze gminy, skupione wokół średnich i małych miast Lubelszczyzny (Radzyń Podlaski, Biłgoraj, Tomaszów Lubelski, Józefów) oraz na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim i na Roztoczu. W tej grupie w latach 2013–2021 nastąpiła pewna roszada. Część z gmin, jak już wspomniano wcześniej emigrowała do klasy najwyższej, na ich miejsce weszły gminy z klasy niższej, głównie z drugiego kręgu gmin podmiejskich Lublina i średnich miast regionu.

Klasę III reprezentują gminy o niskim poziomie rozwoju wielofunkcyjnego, o przedziale wskaźnika 0,05–0,1. W obydwu okresach gminy tej klasy tworzyły największą liczbowo grupę. W 2013 r. w tej grupie znalazło się aż 108 gmin, w 2021 r. było ich niewiele mniej, bo 101. Jednostki te zajmują przeważnie obszary typowo rolnicze, co przekłada się na niskie zatrudnienie w zawodach pozarolniczych i niską przedsiębiorczość mieszkańców (poniżej średniej dla obszarów wiejskich województwa).

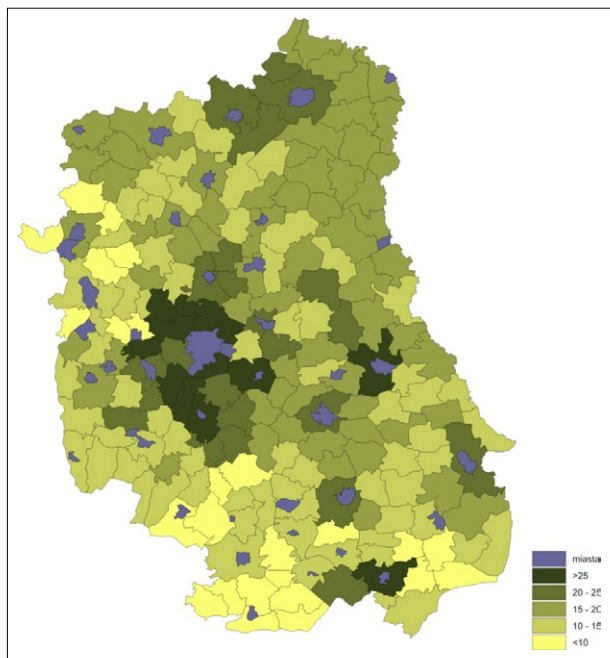
Klasa IV, najniższa o wskaźniku w 2013 r. od 0,02 do 0,005, a w 2021 r. od 0,0 do 0,005, to gminy o bardzo niskim poziomie rozwoju wielofunkcyjnego. Ich liczba w analizowanych latach wahała się od 21 do 28. Są to przede wszystkim gminy o najniższych wartościach określających pozarolnicze zarobkowanie ludności, niektóre charakteryzują się niską gęstością zaludnienia. Położone są w powiatach: zamojskim, biłgorajskim, włodawskim, chełmskim i hrubieszowskim, z reguły w oddaleniu od ośrodków miejskich. Co jest charakterystyczne, w badanym okresie nastąpił wzrost liczby jednostek z tej grupy. Dotyczy to głównie obszarów peryferyjnych, w tym turystycznych, należących do Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego i Roztocza. Okres pandemii przyczynił się do znacznego ograniczenia usług turystycznych, co zapewne wpłynęło na zmniejszenie wielofunkcyjności niektórych gmin. Widać to w spadku wartości maksymalnej liczby miejsc noclegowych na 1 km², która w 2021 r. była prawie trzykrotnie mniejsza niż w 2013 r. (tab. 8).

Przeprowadzona analiza współczynnika Hellwiga pokazuje, że w najbardziej newralgicznych klasach rozwoju wielofunkcyjnego, czyli w klasie najwyższej i najniższej, zmiany, jakie zaszły można ocenić pozytywnie: przybyło gmin w klasie najwyższej, a ubyło gmin w klasie najniższej. Jeśli jednak zsumuje się liczbę gmin w dwu wyższych i dwu niższych klasach, to liczbowo, stan w 2021 r. nie zmienił się w stosunku do 2013 r. W dwu wyższych klasach w obydwu badanych rocznikach były po 64 gminy, a w dwu niższych klasach łącznie było po 129 gmin. Zauważyć jednak należy, że obraz ten może być nieco zniekształcony przez okres pandemii, podczas której, zwłaszcza na początku, działalność gospodarcza, a zwłaszcza usługowa była mocno ograniczona.

Związek pomiędzy realizacją projektów z programu PROW i RPO a poziomem wielofunkcyjności obszarów wiejskich województwa lubelskiego – analiza szczegółowa

Dane wskazują, że w analizowanym czasie każda z gmin wiejskich woj. lubelskiego była beneficjentem programów RPO i PROW. Pod względem liczby realizowanych projektów, a tym samym skali podejmowanych zadań wprowadzających nową do środowiska życia człowieka, w ramach programu RPO oraz PROW, najbardziej uprzywilejowanymi obszarami były gminy podmiejskie. W większości jednostek leżących w bezpośrednim sąsiedztwie największych miast powiatowych, takich jak: Lublin, Biała Podlaska, Chełm, Zamość, Puławy ale również Łuków, Włodawa, Biłgoraj i Janów Lubelski realizowano powyżej 30 projektów z programu RPO oraz programu PROW (ryc. 16). Dużą aktywnością wykazały się również gminy powiatu bialsko-podlaskiego, ale szczególnie duża koncentracja działań miała miejsce w szerokiej strefie powiatu lubelskiego. Sąsiedztwo dużego miasta z zapleczem edukacyjnym, instytucjonalnym i wysokimi standardami kulturowymi wpływa aktywizująco na podejmowanie działań rozwojowych. Im dalej od miast powiatowych, tym liczba podejmowanych zadań jest mniejsza, co bezpośrednio przekłada się na słabsze tempo zmian w wymiarze społecznym i gospodarczym. Najslabiej pod tym względem wypadają gminy pogranicza 3 powiatów: chełmskiego, zamojskiego i hrubieszowskiego. Jest to znany od lat obszar problemowy, wyróżniający się dużą depopulacją ludności i niekorzystną strukturą demograficzną, z małym udziałem ludzi młodych. Niekorzystne warunki demograficzne i społeczne stanowią przyczynę małej aktywności w zakresie poprawy

jakości życia i stymulacji procesów rozwojowych, a jednocześnie brak tego typu działań potęguje dalsze wyludnianie się obszaru.

Ryc. 16. Aktywność gmin wiejskich w ramach pozyskiwania funduszy z PROW i RPO

Źródło: opracowano na podstawie [<http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/projekty/lista-projektow/lista-projektow-realizowanych-z-funduszy-europejskich-w-polsce-w-latach-2014-2020/>] i materiałów przekazanych przez Lubelski Urząd Marszałkowski (stan na lipiec 2017).

Porównanie aktywności gmin wiejskich w kierunku pozyskiwania funduszy z PROW i RPO w latach 2014–2020 z wartością wskaźnika Hellwiga obrazującego poziom rozwoju wielofunkcyjnego wykazuje silną korelację. Gminy o dużej liczbie projektów są jednocześnie jednostkami o wysokim poziomie wielofunkcyjności. Większość z nich partycypowała w projektach ukierunkowanych na rozwój usług oraz kapitału ludzkiego i społecznego. Można zatem wnioskować, że realizacja dużej liczby projektów, w tym również przedsięwzięć tego typu, wspiera rozwój przedsiębiorczości i pozwala obszarom wyjść poza wąskie funkcje rolnicze. Z 12 jednostek o największej liczbie projektów w badanym okresie (powyżej 25) aż 8 znajdowało się w I klasie wielofunkcyjności, o najwyższej wartości wskaźnika Hellwiga. Tę grupę reprezentują gminy podmiejskie Lublina, Chełma i Białegocerkiew. Dalsze 3 najbardziej aktywne jednostki (Piaski, Strzyżewice, Wojciechów – drugi pierścień gmin podmiejskich Lublina) weszły do klasy II i tylko jedna znalazła się w klasie III. Jest to gmina wiejska Bychawa położona również w drugim pierścieniu gmin okalających Lublin. Jest to obszar typowo rolniczy, o dobrych glebach, gdzie ponad 80% powierzchni stanowią użytki rolne. Jedno-

częściej gmina ta charakteryzuje się ujemnym saldem ludności i dość powszechnie występującym zjawiskiem tzw. drugich domów dla mieszkańców aglomeracji lubelskiej. Ze względu na te uwarunkowania, pomimo działań wzmacniających infrastrukturę i potencjał społeczny, nie rozwinęła pozarolniczych funkcji w takim stopniu, jak inne gminy.

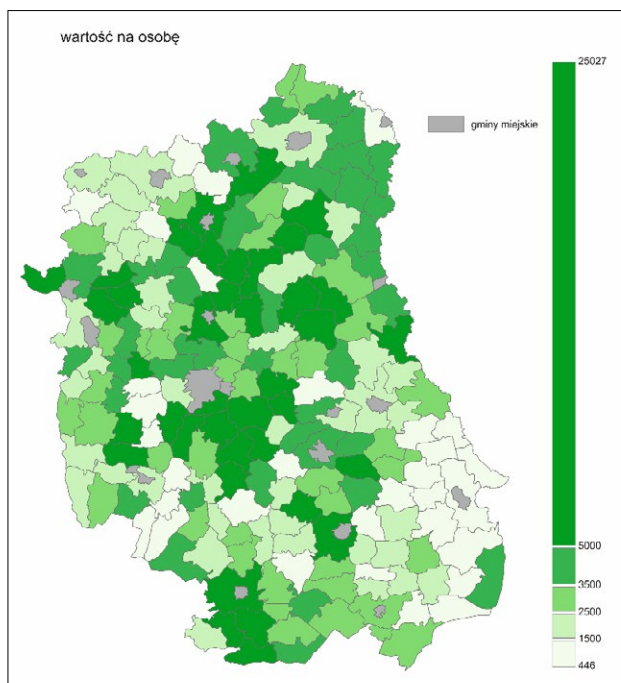
Istnieje większa grupa gmin, które pomimo relatywnie dużej liczby projektów realizowanych w ramach PROW i RPO (15–25) wciąż posiada niski poziom rozwoju wielofunkcyjnego. Ta sytuacja dotyczy przede wszystkim gmin północno-wschodniej części województwa, położonych na obszarze Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego i Polesia Lubelskiego oraz w części południowo-wschodniej regionu. Są to obszary nieco zaniedbane infrastrukturalnie, o wyjątkowo niekorzystnych procesach demograficznych. Skrajnym przypadkiem w tej grupie jest gmina Hrubieszów, która w latach 2014–2020 była bardzo aktywna pod względem pozyskiwania funduszy i realizowano w niej niemal wszystkie typy projektów, poza grupą ukierunkowaną na wzmocnienie procesów produkcji, w łącznej liczbie 20–25. Jest to jednak gmina o dużym ubytku ludności wynikającym zarówno z ujemnego przyrostu naturalnego, jak i ujemnego salda migracji, gdzie na 100 mieszkańców aż 63 osoby są w wieku nieprodukcyjnym. Taka struktura społeczno-demograficzna jest barierą w rozwoju przedsiębiorczości i przełamywaniu monofunkcyjności wsi, niezależnie od rodzaju i liczby realizowanych projektów oraz ich innowacyjności. Analiza danych dotyczących wielkości tych projektów w wymiarze finansowym pokazuje też, że były one niewielkie. W ramach programu RPO, w przeliczeniu na 1 mieszkańca, w badanym okresie (2014–2020) gmina pozyskała łącznie mniej niż 1500 zł (ryc. 17).

Większość gmin o najniższym poziomie rozwoju wielofunkcyjności wykazywała w badanym okresie małą aktywność w pozyskiwaniu projektów, które stwarzałyby grunt dla implementacji nowych rozwiązań, czy to w obszarze infrastrukturalnym, czy społecznym. Z 28 gmin zaszeregowanych w 2021 r. do najniższej, IV klasy, pod względem rozwoju wielofunkcyjnego, aż 18 było w 2 najmniej aktywnych, pod względem pozyskiwania projektów, grupach gmin (spośród 5 kategorii). Były to gminy peryferyjne, położone na granicach województwa, oddalone od dużych i średnich miast.

Dwie jednostki, gmina Nałęczów i gmina Wąwolnica, pomimo bardzo małej liczby projektów z programu PROW i RPO (poniżej 10) osiągnęły najwyższy poziom wielofunkcyjności. Obydwie gminy już w poprzednim z badanych roczników (2013) charakteryzował wysoki wskaźnik Hellwiga, jako że od lat należą do najbardziej popularnych destynacji turystycznych w regionie i mają odpowiednią infrastrukturę i zaplecze usługowe pozwalające na dywersyfikację źródeł utrzymania.

Analiza wykazu gmin, które awansowały pod względem poziomu wielofunkcyjności, wskazuje, że istotną rolę mogły odgrywać projekty zrealizowane w ramach programu PROW i RPO. Przejście, zwłaszcza do klasy najwyższej, wykazuje zbieżność z dużą aktywnością w pozyskiwaniu i realizacji projektów. Gminy, któ-

re w stosunku do 2013 r. weszły do klasy I, o najwyższym poziomie wielofunkcyjności, takie jak Biała Podlaska Łuków, Chełm (obszary wiejskie) oraz kilka jednostek w okolicach Lublina wykazały się w latach 2014–2020 wysoką aktywnością projektową i realizowały po co najmniej 20 projektów.

Ryc. 17. Wartość wniosków dofinansowanych w ramach RPO WL na osobę (w zł)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Większość gmin, które w badanym okresie spadły do klasy II, wykazywała się relatywnie małą aktywnością w pozyskiwaniu i realizacji projektów w ramach programu RPO i PROW. Przykładem mogą być gminy Bełżec i Markuszów realizujące mniej niż 15 projektów, czy gmina wiejska Puławy, uczestnicząca w mniej niż 10 przedsięwzięciach tego typu. Pewnym wyjątkiem jest gmina Puchaczów, która przy bardzo niskiej liczbie projektów zarówno w 2013 r., jak i w 2021 r., była w najwyższej klasie pod względem wielofunkcyjności. Jest to jednak jednostka wyjątkowa, ponieważ na jej terenie znajduje się kopalnia węgla kamiennego Bogdanka, której obecność zapewnia rozwój funkcji pozarolniczych. Jednak, jak zauważono już wcześniej, wartość wskaźnika Hellwiga spadła tu w analizowanych latach z 0,52 do 0,40.

Podsumowanie

Przeprowadzone analizy wykazują, że projekty realizowane przez gminy wiejskie województwa lubelskiego zawierają elementy, które pozwalają nazywać je innowacyjnymi, ponieważ są nastawione na rozwiązywanie określonych problemów i wnoszą nową jakość do przestrzeni gmin. Sprzyjają przy tym dywersyfikacji działalności mieszkańców i źródeł ich utrzymania. Wprowadzają do gmin wiejskich funkcje pozarolnicze. Zmniejszają zatem zależność mieszkańców od działalności czysto rolniczej. Jest to korzystne zjawisko prowadzące do podniesienia jakości życia i rozwoju regionu. Ten wpływ jest widoczny w postaci zmian poziomu wielofunkcyjności wsi. W gminach o dużej aktywności w realizacji projektów w ramach programu PROW i RPO ten poziom się zwiększa. Nie jest to wzrost skokowy, ale jednak wyraźnie się zaznacza. Wieś lubelska staje się wielofunkcyjna, jednak jest to proces powolny i na efekty przemian trzeba będzie jeszcze poczekać.

Warto również zwrócić uwagę, że realizacja projektów, które rozwiązują określone problemy i są ukierunkowane na tworzenie nowej jakości odbywa się w określonych warunkach społeczno-ekonomicznych. Mają one niebagatelny wpływ zarówno na samą aktywność gmin w zakresie dążenia do zmian na lepsze, jak i na efekt ostateczny podejmowanych działań. Wyludnianie się wsi, niekorzystna struktura demograficzna i znaczne oddalenie od centrów wiedzy i innowacji to najbardziej istotne czynniki hamujące progres w zakresie zwiększania poziomu wielofunkcyjności obszarów wiejskich w województwie lubelskim.

Rozdział 7.

CYFRYZACJA JAKO INNOWACYJNY CZYNNIK ROZWOJU I DOSTĘPU DO USŁUG PUBLICZNYCH NA OBSZARACH POPEGEEROWSKICH

Mirosław Biczkowski, Łukasz Wiśniewski, Roman Rudnicki

Wprowadzenie

Intensywny rozwój mikroelektroniki stał się fundamentem dynamicznego rozwoju (w tym np. teleinformatyki) i otworzył nowe możliwości dla zastosowań technologii informacyjno-komunikacyjnych (ang. ICT). Technologii będących katalizatorem zmian powiązań społeczno-kulturowych w wymiarze lokalnym i globalnym. Społeczny wymiar tych zmian podlega zależnościom pomiędzy technologią, techniką a społeczeństwem, tworząc istotną siłę oddziaływującą codziennie na każdego z nas, będącą zarazem fundamentem społeczeństwa informacyjnego. Rozwój i wykorzystanie ICT jest jednym z najsilniejszych i najbardziej znamienitych procesów towarzyszących człowiekowi w XXI w. Fundamentem umożliwiającym ich rozwój jest Internet, stanowiący wirtualną przestrzeń wszelkiego rodzaju aktywności w życiu człowieka. M. Castells stwierdził: *Gdyby technologię przetwarzania informacji uznać za dzisiejszy odpowiednik tego, czym była elektryczność w erze przemysłowej, to Internet, z uwagi na jego zdolność do przekazywania siły informacji na wszystkie sfery ludzkiej działalności, można by porównać zarówno do sieci energetycznej, jak i silnika elektrycznego* [Castells 2003: 11]. W tym świetle umożliwienie dostępu oraz nabycie umiejętności korzystania ze świata cyfrowego jest nieodzownym elementem procesu rozwoju cywilizacyjnego państw i społeczeństw. Rolę cyfrowego potencjału uwidoczniała pandemia Covid-19, przenosząc znaczną część wszelkiego rodzaju aktywności ludzkiej (m.in. zawodowej, jak i edukacyjnej) na grunt pracy zdalnej (na odległość), opartej na technologiach ICT.

Cyfryzacja ma ogromny potencjał w zakresie przekształcenia życia i możliwości rozwoju obszarów peryferyjnych, głównie wiejskich. Niedawne doświadczenia wynikające z przyspieszonej edukacji korzystania z usług *on-line* (e-edukacja, e-praca, e-usługi, e-administracja itp.) pokazały, że cyfryzacja może pokonać fizyczne odległości, aby zapewnić dostęp do usług bez względu na to, gdzie żyjemy – dopóki mamy dobrą łączność cyfrową. Paradoksalnie jednak wykładnicza rola łączności cyfrowej, usług i umiejętności cyfrowych w ostatnich latach nie niweluje, a pogłębia dysproporcje między obszarami miejskimi i wiejskimi. Braki oraz bariery w procesie rozwoju cyfrowego w Polsce szczególnie silnie ukazała edukacja zdalna, wprowadzona w 2020 r. Trudności wynikały z braku dostępu lub niskiej jakości łącza internetowego oraz niedoborów sprzętowych. Skala problemów była i jest zróżnicowana przestrzennie, przy czym trudniejsza sytuacja dotyczyła obszarów wiejskich, szczególnie oddalonych od większych miast. Sytuacja ta może zacieśniać spłot niekorzystnych czynników trapiących znaczną część obszarów wiejskich w Polsce, klasyfikowanych jako wiejskie obszary problemowe [Bański 1999; Czapiewski 2010a]. Obok trudności w dostępności przestrzennej, należy mieć na uwadze aspekt wykluczenia cyfrowego [Czerski 2020; Janc, Jurkowski 2022], wynikający w znacznej mierze z braku odpowiedniej infrastruktury technicznej oraz barier finansowych. Szczególnym typem obszarów wiejskich są tzw. tereny popegeerowskie [Rudnicki 2001], w dalszym ciągu zmagające się z gamą różnorodnych problemów natury społeczno-gospodarczej [Marks-Bielska 2005; Niedzielski, Rzesutek 2010; Biegańska *et al.* 2016; Karpińska 2021].

Państwo realizuje wiele działań mających na celu niwelowanie „przepaści informacyjnej” finansowanych z dedykowanych programów operacyjnych (Program Polska Cyfrowa 2014–2020, obecnie Program Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy 2021–2027). W ostatnich latach do głównych inicjatyw należą projekty „Cyfrowa Gmina” czy „Zdalna Szkoła”. W ramach pierwszego z wymienionych wprowadzono dodatkowe wsparcie dzieci i wnuków byłych pracowników PGR w rozwoju cyfrowym (granty PPGR). Wsparcie polegało na dofinansowaniu zakupu sprzętu komputerowego (wraz z ubezpieczeniem) oraz usługi zapewniającej dostęp do Internetu¹. Docelowo wsparcie było kierowane do gmin popegeerowskich jednak finalnie sprzęt trafiał również do osób, które w wyniku migracji zmieniły miejsce zamieszkania. Stwarza to interesującą przestrzeń dla badaczy, bowiem mając na uwadze jak najwyższą efektywność udzielonego wsparcia, interesującym zagadnieniem – szczególnie z punktu widzenia nauk geograficznych – jest ocena alokacji przestrzennej środków z ww. działania. Dlatego głównym celem, jaki postawili sobie autorzy badania była ocena zróżnicowania przestrzennego wykorzystania środków z programu „Wsparcie dzieci z rodzin popegeerowskich w rozwoju cyfrowym” (granty PPGR), ukierunkowanego na poprawę dostępu do narzędzi ICT, a tym samym próbę niwelowania pogłębiających się dysproporcji w zakresie

¹ [<https://www.gov.pl/web/cppc/wsparcie-ppgr>].

kompetencji cyfrowych. Analizą objęto cały kraj ze względu na migracje ludności pochodzącej z dawnych terenów popegeerowskich, jednak ze względu na zasadniczy cel programu, szczególną uwagę zwrócono na gminy popegeerowskie, w dużym stopniu klasyfikowane jako obszary problemowe.

Tło badań

Obszary wiejskie w świetle zagrożeń związanych z pandemią Covid-19

Obszary wiejskie, szczególnie popegeerowskie już od ok. 30 lat muszą zmagać się z postępującą peryferyzacją i trudnościami w dostępie do podstawowych usług publicznych. Pandemia Covid-19 dodatkowo spotęgowała te problemy i zagroziła postępującym wykluczeniem społecznym, zwłaszcza dzieci i młodzieży w dostępie do edukacji zdalnej, która długimi miesiącami była jedyną możliwą formą nauki w czasie obowiązujących obostrzeń pandemicznych. Unaoczniała ona również znaczenie technologii cyfrowo-komunikacyjnych, bowiem część działań przeniosła w sferę wirtualną. Ujawniła tym samym deficyt sprzętu komputerowego czy utrudnienia w dostępie do Internetu, co wpłynęło na możliwość realizacji obowiązków szkolnych przez dzieci. Stąd tak istotne znaczenie miał dostęp do odpowiednich narzędzi umożliwiających jedyną możliwą formę kontaktu z nauczycielem. Wskutek długotrwałych zaniedbań obszarów popegeerowskich w ostatnich kilku dekadach wielu mieszkańców w czasie pandemii Covid-19 wyraźnie odczuło spadek dostępności do usług publicznych wynikający z deficytów w dostępie do technologii cyfrowych. Do tej właśnie grupy osób skierowano pomoc w postaci programu „Wsparcie dzieci z rodzin popegeerowskich w rozwoju cyfrowym” (Granty PPGR). Obejmowała ona poprawę dostępu do sprzętu komputerowego oraz do Internetu w celu wyeliminowania ograniczeń w realizacji obowiązków szkolnych przez dzieci (nauka zdalna), a także zniwelowania nierówności między gminami popegeerowskimi a pozostałymi. Środki na program pochodziły z dodatkowej puli funduszy unijnych w ramach mechanizmu REACT-EU będącego odpowiedzią Komisji Europejskiej na powstałe zagrożenia wynikające z pandemii Covid-19.

Megatrendy i społeczeństwo informacyjne

W krajach rozwiniętych dominacja sektora przemysłowego została zastąpiona dominacją sektora usług. Jest to podstawowa teza czołowej obecnie metafory przemian społeczno-gospodarczych współczesnego świata – koncepcji społeczeństwa postindustrialnego D. Bella [1973]. Według tej koncepcji w fazie poprzemysłowej

najważniejsze znaczenie zyskuje wiedza i informacja, zmniejsza się rola pracy i kapitału, zaś głównym motorem napędowym jest rozwój technologii informacyjnych [Dobrowolski 2005]. Nowe społeczeństwo cechuje wysoki odsetek osób zatrudnionych w sektorze trzecim (usługi), czwartym (finanse, ubezpieczenia itp.) i piątym (zdrowie, oświata, nauka). *Gra przeciw przyrodzie*” w fazie preindustrialnej oraz „gra... przeciwko przetworzonej przyrodzie” w erze przemysłowej zostaje zastąpiona „grą pomiędzy osobami”. W tej ostatniej nie liczy się już siła mięśni, czy maszyny, lecz informacja [Goban-Klas 1999: 31–34]. D. Bell podkreśla, że społeczeństwo informacyjne nie zastępuje społeczeństw preindustrialnego i industrialnego, lecz je uzupełnia.

Z koncepcją społeczeństwa postindustrialnego nierozzerwalnie wiążą się pojęcia „trzeciej fali” [Toffler 1980] oraz megatrendów [Naisbitt 1982]. To pierwsze jest swoistym synonimem okresu postindustrialnego. Swoją koncepcję A. Toffler osadził na charakterystyce trzech podstawowych sfer działalności człowieka, tj.: technosferze, socjosferze i infosferze. Koncepcję społeczeństwa postindustrialnego uzupełniają megatrendy rozwojowe J. Naisbitta [1982], wśród których znalazły się m.in. wzrost znaczenia informacji, wiedzy i kreatywności oraz powstawanie sieci przetwarzania informacji, która wypiera hierarchię². J. Bański [2013: 23–33] podejmując próbę nakreślenia wizji obszarów wiejskich Polski w 2050 r. uwzględnia następujące globalne trendy rozwojowe: globalizacja, kształtowanie się nowych potęg ekonomicznych, lokalizm, polaryzacja demograficzna, przekształcenia środowiska naturalnego, dywersyfikacja źródeł energii, społeczeństwo wiedzy, społeczeństwo informacyjne. Z kolei raport firmy Ernst & Young (E&Y) identyfikuje sześć megatrendów, tj.: cyfrowa przyszłość, wzrost przedsiębiorczości, globalny rynek, urbanizacja, surowce i zasoby naturalne, ochrona zdrowia [Megatrends... 2015].

Cyfryzacja a koncepcja smart village

Niewątpliwym motorem rozwoju społeczeństwa informacyjnego jest cyfryzacja, rozumiana jako proces rozpowszechniania i popularyzowania techniki cyfrowej oraz wprowadzanie na szeroką skalę infrastruktury elektronicznej³. W tym kontekście szczególnie potencjał tkwi w e-administracji, która jest utożsamiana jako jeden z ważniejszych elementów optymalizacji sprawności organizacyjnej państwa [Perdał 2014]. Uwzględniając powyższe, ciekawą koncepcją, definiującą kierunki rozwoju wsi u progu trzeciej dekady XXI w. jest *smart village*, u podstaw której leży przekonanie, że technologie informacyjno-komunikacyjne umożliwiają przezwyciężenie trudności rozwojowych. Stąd też jest ona kierowana w znacznej mierze do wsi, które „upadają” z powodu oddalenia i postępującej depopulacji. Podejście to bazuje na połączeniu nowoczesnych narzędzi i technologii cyfrowych

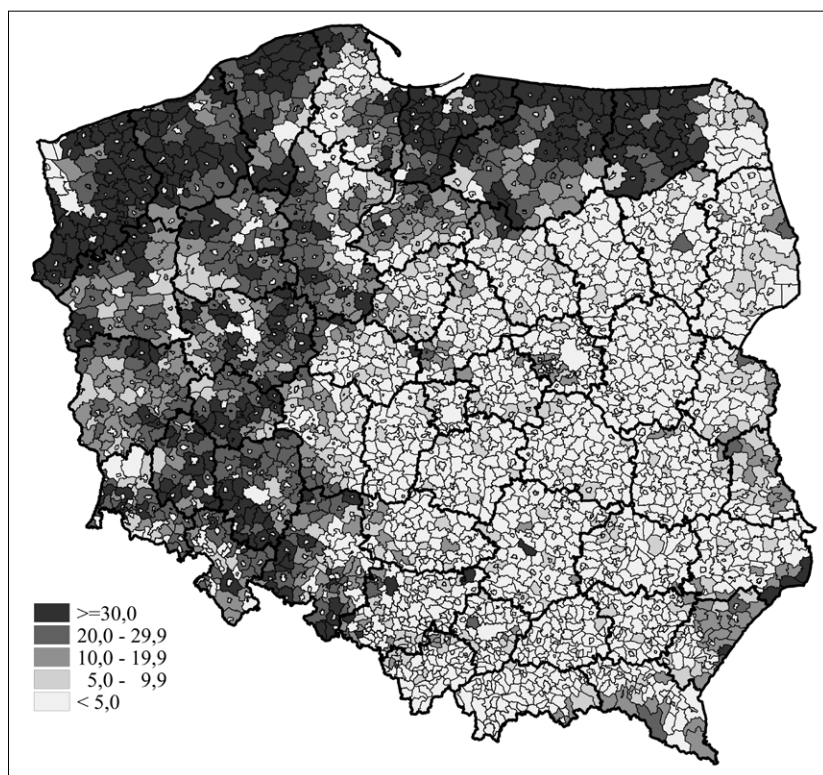
² [<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/megatrendy;3939324.html>].

³ [<https://sjp.pwn.pl/slowniki/cyfryzacja.html>].

dla polepszenia jakości życia oraz podniesienia standardu usług publicznych dla obywateli. Wśród pojawiających się wyzwań na pierwszy plan wysuwa się problem przechodzenia ku społeczeństwu informacyjnemu. Umiejętności cyfrowe, sprzęt komputerowy oraz dostęp do szybkiego Internetu może „zmniejszyć” rzeczywistą odległość do różnorodnych dóbr i usług publicznych [Kalinowski *et al.* . 2021], podnosząc tym samym jakość życia na tych obszarach [Wolski 2018]. Wyposażanie mieszkańców wsi w umiejętności cyfrowo-komunikacyjne pozwoli na „zmniejszanie” odległości, a tym samym zwiększanie dostępności do dóbr i usług, szczególnie publicznych. W tym kontekście technologie ICT traktowane są jako szansa na przezwyciężenie trudności rozwojowych. Ich wykorzystanie jest jednak zależne od dostępności Internetu na danym obszarze. Jego brak lub słaby zasięg pozbawia wybrany teren szans na rozwój oparty na smart technologiach czy *smart* inicjatywach. Stąd niezmiernie ważne jest wsparcie finansowe umożliwiające niwelowanie luki w dostępie do nowoczesnych technologii między miastem a wsią. M. Wójcik już w 2018 r. podkreślał, że *koncepcja ta (smart village) może stać się jedną z wiodących w planowaniu działań, które będą wymagały wsparcia finansowego z funduszy europejskich, w tym programów rozwoju wsi i rolnictwa* (s. 7). Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/1060 z 24 czerwca 2021 r. przewiduje konieczność uwzględnienia takich inicjatyw, jak np. „Inteligentne wioski” w strategiach rozwoju terytorialnego [Szpor 2021]. Uwzględniając główne założenia programu „Wsparcie dzieci z rodzin pegeerowskich w rozwoju cyfrowym – Granty PPGR” (w skrócie „granty PPGR”), można stwierdzić, że wpisuje się on w koncepcję *smart village* i może być traktowany jako jeden z instrumentów finansowych wsparcia obszarów wiejskich w duchu *smart*.

Obszary popegeerowskie jako wiejskie obszary problemowe – retrospektywna charakterystyka PGR

Obszary popegeerowskie właściwie od chwili likwidacji Państwowych Gospodarstw Rolnych (PGR) na początku lat 90. XX w. jawią się jako obszary problemowe z licznymi dysfunkcjami rozwojowymi. Przestrzenne rozmieszczenie gospodarstw państwowych było przede wszystkim efektem sytuacji społeczno-gospodarczej kraju w okresie upaństwowienia i parcelacji gruntów gospodarstw obszarniczych [Stola, Szczesny 1976]. Dlatego największy udział gruntów PGR w powierzchni ogółem (powyżej 30%) miał miejsce w Polsce Północnej i Zachodniej, na terenach dawnego zaboru pruskiego, w tym przede wszystkim przyłączonych do Polski po II wojnie światowej (tzw. ziemie odzyskane; ryc. 18).

Ryc. 18. Grunty Państwowych Gospodarstw Rolnych w % ogólnej powierzchni w 1988 r.

Źródło: [Gwiaździńska-Goraj 2023: 48].

W 1989 r. w końcowej fazie okresu gospodarki centralnie planowanej odnotowano 1112 państwowych jednostek gospodarczych w rolnictwie o powierzchni ogólnej 4,2 mln ha, w tym 3,5 mln ha UR, co stanowiło 19% areалу rolnego kraju [Rocznik Statystyczny 1990]. Rolnictwo państwowe stanowiło podstawowy segment rolnictwa uspołecznionego. Jednak mimo preferencji inwestycyjnych i zaopatrzeniowych, wyniki produkcyjne PGR były niedostateczne, a ich znaczna część przynosiła straty finansowe. Jednak ze względów politycznych państwo wspierało je rzeczowo i finansowo. W początkowym okresie transformacji ustrojowej, oprócz zakwestionowania politycznego i ekonomicznego byłego uspołecznionego sektora rolnego, przeważał pogląd, że należy skończyć ze szczególnym traktowaniem rolnictwa, jako działu gospodarki dotowanego i jednocześnie sterowanego przez państwo. W przeciwieństwie do sytuacji w krajach Unii Europejskiej (UE), zaniechano protekcjonizmu państwowego w rolnictwie. W kręgu kreatorów nowego ustroju polityczno-gospodarczego przeważały poglądy liberalne, według których rolnictwo należało traktować na równi z innymi działami gospodarki narodowej, zaś jego przemiany i wyniki powinny być dyktowane grą sił rynkowych.

Po przejściu na gospodarkę rynkową na podstawie *Ustawy z 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa* [Ustawa...1991] Państwowe Gospodarstwa Rolne zostały zlikwidowane, a ich majątek został przejęty przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa (obecnie Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa). W latach 90. XX w. przystąpiono do prywatyzacji PGR – ich grunty włączono do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa, część sprzedano, większość wydierżawiono. Wywołało to wielkie problemy społeczne, głównie na ziemiach zachodnich i północnych, związane z brakiem pracy dla wielotysięcznej rzeszy pracowników dawnych PGR. Jeszcze w 1990 r. PGR-y zatrudniały 395 tys. osób, a w momencie przejmowania ich przez Agencję zatrudniały 193 tys. pracowników [Rudnicki 2001; Bukraba-Rylska 2008]. Wszystkie PGR-y postawiono w stan likwidacji do 31 grudnia 1993 r. Na ich bazie utworzono 1794 Gospodarstwa Rolne Skarbu Państwa (GRSP), które następnie były zarządzane przez tymczasowych zarządców lub administratorów, a docelowo likwidowane. Likwidacja PGR-ów wiązała się często ze spadkiem lub całkowitym zaniechaniem chowu zwierząt, ograniczeniem produkcji roślinnej, zmianą metod uprawy. Pociągnęło to za sobą drastyczne ograniczenie miejsc pracy i wynikającą z tego całą gamę problemów w regionach, w których były one jedynymi pracodawcami. Po restrukturyzacji nowi właściciele ograniczali znacznie zatrudnienie, przywileje socjalne i działalność na rzecz społeczności lokalnych. PGR-y były bardzo często organizatorami życia społecznego i teoretycznie zapewniały zaspokojenie właściwie wszelkich potrzeb pracowników. Ich likwidacja wraz z wieloma innymi przyczynami (np. likwidacja połączeń autobusowych, zamykanie linii kolejowych, likwidacja szkół) spowodowały często szkody w strukturze lokalnych społeczności, które nie przystosowały się do nowej sytuacji gospodarczej. Zaczął się szerzyć alkoholizm, bierność i bezradność społeczna, które często towarzyszą tym społecznościom do dzisiaj wraz z dziedziczeniem wzorców przez młodsze pokolenia. Społeczno-ekonomiczne, jak i socjalne skutki likwidacji PGR-ów były jednym z najważniejszych i najszerzej eksplorowanych obszarów badań w czasie ich likwidacji [Kaleta 2012].

W latach 1991–2004 Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa prowadziła dla byłych pracowników program aktywizacyjny. W 1991 r. liczba bezrobotnych podających PGR jako ostatnie miejsce zatrudnienia wynosiła 100 tys. W latach 1994–2004 na różne formy pomocy, stypendia edukacyjne, dojazdy do szkół wydano ok. 1,2 mld zł. Pracownikom PGR zaoferowano również wykup mieszkań po preferencyjnych cenach [Podgórski, Świętochowski 2013]. Jednak pomimo podjętych działań pomocowych PGR-y w dalszym ciągu wyznaczają obszary problemowe polskiej wsi.

Program „Wsparcie dzieci z rodzin popegeerowskich w rozwoju cyfrowym” (Granty PPGR)” – założenia i cele

W celu złagodzenia wielu problemów społeczno-gospodarczych występujących w gminach popegeerowskich, w tym zwłaszcza wynikłych z pandemii Covid-19 i ograniczeniami w dostępie dzieci i młodzieży do zdalnego nauczania, do ich mieszkańców kierowana jest dedykowana pomoc, finansowana głównie z programów i funduszy unijnych. W ostatnim czasie najważniejsze programy to:

- wsparcie gmin popegeerowskich z Rządowego Funduszu Inwestycji Lokalnych (RFIL) – środki przeznaczone na sfinansowanie inwestycji i zakupów inwestycyjnych w gminach, w których funkcjonowały zlikwidowane państwowe przedsiębiorstwa gospodarki rolnej (wysokość dotacji od 50 tys. zł do 5 mln zł; łączna kwota wsparcia – 340 mln zł);
- dofinansowanie w ramach projektu Cyfrowa Gmina – „Wsparcie dzieci z rodzin popegeerowskich w rozwoju cyfrowym – Granty PPGR” realizowanego w ramach Programu Operacyjnego Polska Cyfrowa na lata 2014–2020, Oś Priorytetowa V: Rozwój cyfrowy JST, a także z dedykowanego mechanizmu unijnego REACT-EU mającego na celu wzmocnienie cyfrowej odporności na zagrożenia, ukierunkowanego na walkę ze skutkami pandemii Covid-19 (łączna kwota wsparcia – 586,2 mln zł).

Z punktu widzenia pokonania barier cywilizacyjnych i innowacyjnego rozwoju szczególnie ważna była realizacja programu „granty PPGR”, w wyniku którego uruchomiono dofinansowanie dla rodzin z gmin popegeerowskich – dzieci i wnuków osób pracujących wcześniej w państwowych gospodarstwach rolnych – i który miał na celu poprawę dostępu do sprzętu komputerowego oraz dostępu do Internetu. Spectrum możliwego do uzyskania dofinansowania obejmowało:

- sprzęt komputerowy z urządzeniami peryferyjnymi i akcesoriami oraz niezbędnym oprogramowaniem, umożliwiającym pracę zdalną (w tym niezbędne akcesoria i oprogramowanie dla osób z niepełnosprawnościami);
- ubezpieczenie zakupionego sprzętu komputerowego;
- usługę zapewniającą dostęp do Internetu na sprzęcie komputerowym zakupionym w ramach projektu, w przypadku gdy opiekun prawny w oświadczeniu wskaże na brak możliwości zapewnienia usługi dostępu do Internetu.

Tak realizowane wsparcie rodzin popegeerowskich z dziećmi w zakresie dostępu do sprzętu komputerowego oraz Internetu umożliwiło (przynajmniej częściowo) przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu gmin popegeerowskich – najbardziej problemowych obszarów z perspektywy rozwoju lokalnego. Dzięki programowi dzieci z rodzin popegeerowskich mogły wejść w posiadanie narzędzi umożliwiających pełne uczestnictwo w nauczaniu zdalnym. Wsparcie pozwoliło na wyeliminowanie ograniczeń związanych z nauką zdalną, a także zniwelowanie nierówności między gminami popegeerowskimi a resztą gmin w kraju.

Do pozytywnych aspektów programu należy zaliczyć znaczny poziom wsparcia finansowego. Łączna alokacja środków na program „granty PPGR” wynosiła ponad 586,2 mln zł, z możliwością maksymalnego progu dofinansowania do 100% kosztów kwalifikowalnych. Przy obliczaniu maksymalnej alokacji środków dla poszczególnych gmin uwzględniono iloczyn ilości dzieci i wnuków byłych pracowników PGR pomnożony przez maksymalną stawkę za jednostkę komputera określoną w dokumentacji konkursowej (tj. 2500 zł za komputer stacjonarny lub laptop oraz 1,0 tys. zł za tablet). Tak określony algorytm przy uwzględnieniu maksymalnej stawki za jednostkę komputera był wystarczający na zakup ponad 230 tys. laptopów i 3 tys. tabletów. Pewnym ograniczeniem było wprowadzenie zmiany w zakresie dopuszczalności ceny za zakupiony dla dzieci sprzęt komputerowy. Pierwotnie przewidziano bowiem stawki 3,5 tys. zł za komputer stacjonarny/laptop oraz 1,5 tys. zł za tablet, które finalnie zostały obniżone odpowiednio do 2,5 tys. zł oraz 1 tys. zł. Zgodnie z założeniami programu, sprzęt IT zakupuje gmina, a następnie miał on zostać przekazany bezpłatnie osobom, które spełniały warunek zakwalifikowania się do wsparcia tzn. są członkami rodzin byłych pracowników PPGR i przekażą otrzymany sprzęt dzieciom uczącym się w szkołach podstawowych i średnich.

Dane i materiały źródłowe

Pandemia Covid-19 wykazała, że sprawne wykorzystywanie technologii przez jednostki samorządu terytorialnego (JST) i jednostki im podległe mają priorytetowe znaczenie dla zaspokojenia potrzeb mieszkańców i podmiotów gospodarczych. Dzięki funduszom unijnym stworzono program „Cyfrowa Gmina” finansowany z Programu Operacyjnego Polska Cyfrowa na lata 2014–2020 w ramach działania 5.1 Rozwój cyfrowy JST oraz wzmocnienie cyfrowej odporności na zagrożenia. Program ten pozwalał dofinansować zakupy, szkolenia oraz działania wspierające rozwój sektora ICT oraz finalnie podnieść poziom cyfryzacji w JST. Na szczeblu krajowym zarządza nim Centrum Projektów Polska Cyfrowa (CPPC), jako jednostka podlegała Ministrowi Cyfryzacji. Cyfrowa Gmina ma charakter programu grantowego dedykowanego jednostkom samorządu terytorialnego na poziomie gmin. Środki z programu służą szeroko rozumianemu rozwojowi cyfrowemu, w tym np. cyfryzacji urzędów, zakup sprzętu komputerowego dla jednostek podległych i innych świadczących usługi publiczne, wsparcie mieszkańców w rozwoju kompetencji cyfrowych m.in. poprzez doposażenie w odpowiednie narzędzia, przygotowanie urzędników do pracy z nowoczesnymi technologiami, wsparcie w obszarze cyberbezpieczeństwa, czy szkolenia.

Źródłem danych dotyczących realizacji analizowanego instrumentu wsparcia były raporty i listy projektów CPPC zamieszczane na stronie internetowej tej

instytucji⁴. Pula środków na program „Wsparcie dzieci z rodzin pegeerowskich w rozwoju cyfrowym – granty PPGR”, pochodziła z celowego, dedykowanego mechanizmu powołanego przez Komisję Europejską, tj. REACT-EU (*Recovery Assistance for Cohesion and the Territories of Europe*) będącego odpowiedzią na skutki pandemii Covid-19 i mającego na celu ograniczenie społecznych i gospodarczych skutków przez nią spowodowanych, gdzie jednym z nich było wzmocnienie cyfrowej odporności na zagrożenia. Obszary wsparcia objęły sferę cyfryzacji, sektor ochrony zdrowia, infrastrukturę energetyczną oraz wsparcie przedsiębiorstw. Mechanizm stanowi kontynuację i rozszerzenie środków naprawy sytuacji i reagowania kryzysowego, które zostały wdrożone w ramach inicjatyw na rzecz walki z koronawirusem, a także tworzy swoisty pomost do długoterminowego planu naprawy gospodarczej. W związku z tym środki z programu ukierunkowane zostały na projekty, które zwiększają możliwości naprawy sytuacji kryzysowych w kontekście problemów wywołanych przez koronawirusa SARS-CoV-2, a także na inwestycje w działania przyczyniające się do ekologicznej, cyfrowej i odpornej gospodarki.

Rezultaty

Gminy ze zlikwidowanymi państwowymi przedsiębiorstwami gospodarki rolnej jako wiejskie obszary problemowe

Geograficzne rozlokowanie PGR-ów oraz areał ziemi uprawnej, który pozostawał pod ich administracją wyraźnie nawiązywał do ziemi rozparcelowanej przez Państwowe Nieruchomości Ziemskie (PNZ), z której gros znajdowało się w województwach zachodnich i północnych. Dysproporcje w przestrzennej lokalizacji potwierdza rozkład w układzie regionalnym, zgodnie z którym liczba PGR-ów wahała się od 52 w woj. świętokrzyskim do 637 w woj. dolnośląskim (tab. 9, ryc. 19). Tak wysoki poziom zróżnicowania przestrzennego przekładał się na liczebność gmin, na terenie których funkcjonowały niegdyś państwowe przedsiębiorstwa gospodarki rolnej (PPGR). Łącznie zidentyfikowano 1783 tego typu gmin, co stanowi 71,9% ogólnej ich liczby w Polsce. Odsetek ten charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem według województw, od poniżej 50% w świętokrzyskim (45,1%) i małopolskim (49,5%) do powyżej 95% w woj. zachodniopomorskim (98,2%), warmińsko-mazurskim (96,9%), dolnośląskim (96,4%) i lubuskim (96,3%; tab. 9, ryc. 20).

⁴ [<https://www.gov.pl/web/cppc/strona-glowna>]

Tabela 9. Identyfikacja przestrzenna gmin z PGR

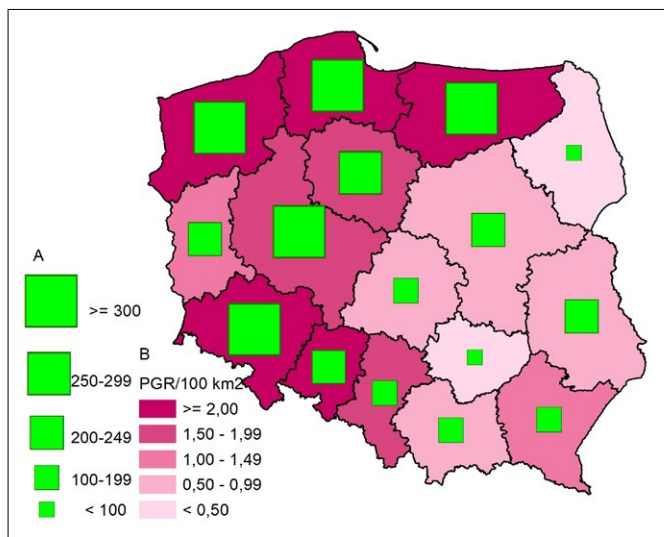
Gmina	Powierzchnia ogólna w km ²	Liczba gmin ogółem	Liczba miejscowości z PGR		Liczba gmin z PGR	Gminy z PGR w ogólnej liczbie gmin (%)
			ogółem	na 100 km ²		
Polska	312 705	2477	4473	1,4	1783	71,9
Dolnośląskie	19 947	169	637	3,2	163	96,4
Kujawsko-pomorskie	17 971	144	285	1,6	120	83,3
Lubelskie	25 123	213	229	0,9	125	58,7
Lubuskie	13 988	82	205	1,5	79	96,3
Łódzkie	18 219	177	129	0,7	94	53,1
Małopolskie	15 183	182	141	0,9	90	49,5
Mazowieckie	35 559	314	206	0,6	162	51,6
Opolskie	9 412	71	218	2,3	64	90,1
Podkarpackie	17 846	160	180	1,0	119	74,4
Podlaskie	20 187	118	90	0,4	74	62,7
Pomorskie	18 323	123	397	2,2	101	82,1
Śląskie	12 333	167	186	1,5	123	73,7
Świętokrzyskie	11 710	102	52	0,4	46	45,1
Warmińsko-mazurskie	24 173	116	557	2,3	112	96,6
Wielkopolskie	29 826	226	480	1,6	200	88,5
Zachodniopomorskie	22 905	113	479	2,1	111	98,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie wykazu miejscowości, w których funkcjonowały zlikwidowane Państwowe Gospodarstwa Rolne [Ministerstwo Rozwoju 2021].

Według wykazu miejscowości objętych zlikwidowanymi Państwowymi Gospodarstwami Rolnymi w Polsce odnotowano łącznie 4473 miejscowości, w których funkcjonowały PPGR (tab. 9; ryc. 21). Liczba byłych przedsiębiorstw PGR wahała się od ich braku w 695 gminach do 10 i więcej w 32 jednostkach. Maksymalną koncentrację odnotowano w gminie Wałcz w woj. zachodniopomorskim (17 zakładów PGR) oraz w dwóch sąsiadujących gminach w woj. warmińsko-mazurskim: Kozłowo (16) i Nidzica (15).

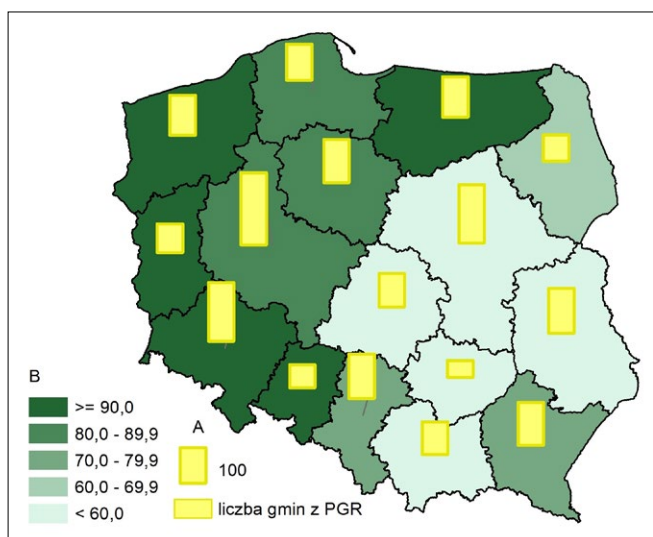
Jako wskaźnik różnicowania przestrzennego nasycenia państwowymi gospodarstwami rolnymi w poszczególnych jednostkach administracyjnych przyjęto ich liczbę w przeliczeniu na 100 km². Przeciętna wartość tak określonego wskaźnika dla Polski wynosi 1,4 osiągając najwyższą wartość w woj. dolnośląskim (3,2), zaś najniższą w woj.: świętokrzyskim i podlaskim (0,4; ryc. 19). W ujęciu jednostek lokalnych rozkład wartości wskaźnika jest znacznie szerszy i waha się od braku zjawiska (695 gm.) do powyżej 5 ppgr/100 km² – w 189 gminach. Maksymalny

poziom wskaźnika, przekraczający 50 ppgr/100 km² stwierdzono w trzech gminach miejskich w województwach: warmińsko-mazurskim (Kętrzyn – wsk. 60,0), pomorskim (Skórcz – wsk. 75,0) i dolnośląskim (Chojnów – wsk. 120; ryc. 21).

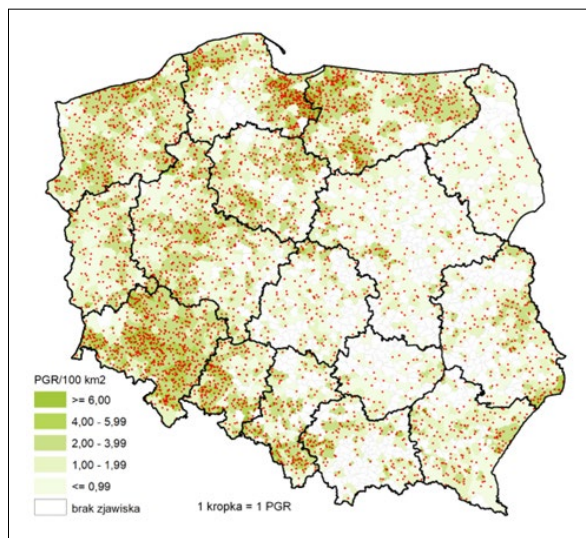
Ryc. 19. Liczba (A) oraz gęstość PGR na 100 km² (B) według województw

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 20. Gminy z PGR – liczba (A) oraz jako % ogólnej liczby gmin (B).

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 21. Lokalizacja PGR oraz wskaźnik gęstości (PGR/100km²) byłych Przedsiębiorstw Państwowych Gospodarstw Rolnych według gmin

Źródło: opracowanie własne.

Realizacja programu Granty PPGR

Zasadność i konieczność wprowadzenia wsparcia w postaci programu „Wsparcie dzieci z rodzin pegeerowskich w rozwoju cyfrowym – Granty PPGR” potwierdzają wyniki alokacji. Spotkał się on z ogromnym odzewem ze strony gmin (formalni beneficjenci) i cieszył się dużym zainteresowaniem wśród ludności popegeerowskiej (beneficjenci/odbiorcy docelowi). Łączna kwota (ponad 900 mln zł) wnioskowanego dofinansowania na zakup komputerów wielokrotnie przekroczyła pierwotne założenia (80 mln zł). W efekcie zdecydowano o powiększeniu puli dofinansowania i ostatecznie kwota wsparcia wyniosła 586,2 mln zł, tj. ponad siedmiokrotnie więcej niż zakładana pierwotnie alokacja środków na program.

Ogółem w programie dotyczącym wsparcia dzieci z rodzin popegeerowskich w ich rozwoju cyfrowym udział wzięły 1604 gminy – od 42 w woj. świętokrzyskim do 187 w woj. wielkopolskim. Ich udział w ogólnej liczbie gmin wyniósł średnio w kraju 64,8% i cechował się znacznym zróżnicowaniem regionalnym – od 31,3% w woj. małopolskim i 33,3% w woj. łódzkim do 96,5% w woj. zachodniopomorskim i 97,4% w woj. warmińsko-mazurskim (tab. 2; ryc. 5A). Regionalna dysproporcja w alokacji środków wyniosła od poniżej 10 mln zł w pięciu województwach: świętokrzyskim (5,8 mln zł), łódzkim (5,8 mln zł), małopolskim (7,4 mln zł), podlaskim (7,8 mln zł) i śląskim (8,2 mln zł) do powyżej 70 mln zł w czterech województwach: pomorskim (72,5 mln zł), zachodniopomorskim (75,8 mln zł), warmińsko-mazurskim (79,1 mln zł) i rekordowo w wielkopolskim

(95,4 mln zł), w którym poziom alokacji stanowił 16,3% ogólnej puli środków na program w kraju (tab. 10).

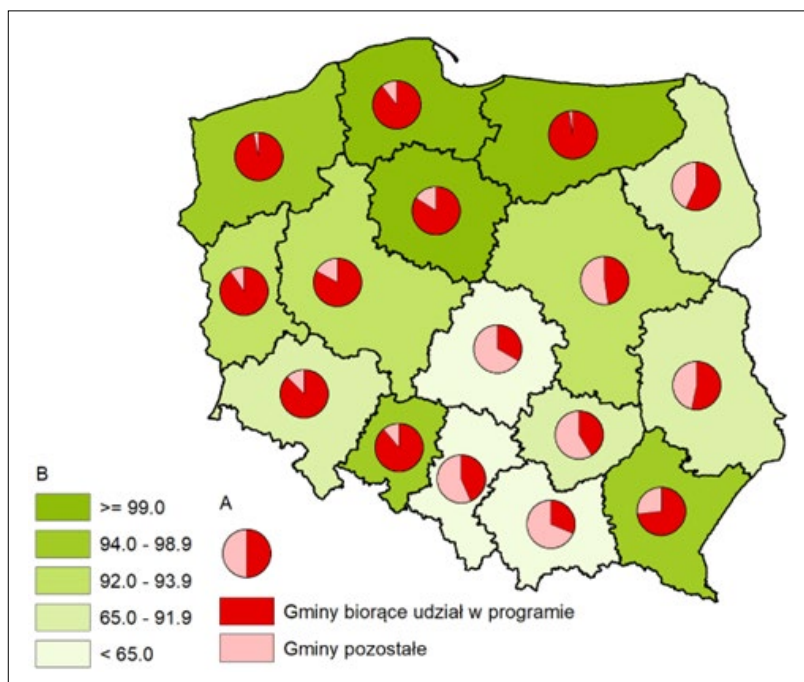
Tabela 10. Wybrane wskaźniki oceny realizacji programu „Granty PPGR”

Wyszczególnienie	Gminy w programie Granty PPGR		Realizacja programu Granty PPGR				Dzieci i młodzież w wieku 7–19 lat	
	ogółem	% gmin og.	przyznana kwota (mln PLN)	kwota–udział (%)	szacowana liczba komputerów (tys. szt.)	liczba komputerów na 100 uczniów	liczba (tys. os.)	%
POLSKA	1604	64,8	586,2	100,0	234,5	4,7	5 019,1	100,0
Dolnośląskie	148	87,6	61,2	10,4	24,5	6,9	356,2	7,1
Kujawsko-Pomorskie	121	84,0	44,0	7,5	17,6	6,4	275,7	5,5
Lubelskie	114	53,5	14,3	2,4	5,7	2,1	274,4	5,5
Lubuskie	74	90,2	40,1	6,8	16,0	11,9	134,7	2,7
Łódzkie	59	33,3	5,8	1,0	2,3	0,8	304,0	6,1
Małopolskie	57	31,3	7,4	1,3	3,0	0,6	462,5	9,2
Mazowieckie	150	47,8	17,3	3,0	6,9	0,9	732,7	14,6
Opolskie	63	88,7	22,1	3,8	8,8	7,7	114,0	2,3
Podkarpackie	117	73,1	29,6	5,0	11,8	4,2	284,2	5,7
Podlaskie	67	56,8	7,8	1,3	3,1	2,1	149,1	3,0
Pomorskie	110	89,4	72,5	12,4	29,0	8,8	328,8	6,6
Śląskie	73	43,7	8,2	1,4	3,3	0,6	557,4	11,1
Świętokrzyskie	42	41,2	5,8	1,0	2,3	1,5	152,1	3,0
Warm-Mazurskie	113	97,4	79,1	13,5	31,6	16,4	193,0	3,8
Wielkopolskie	187	82,7	95,4	16,3	38,2	7,9	485,0	9,7
Zachodniopomorskie	109	96,5	75,8	12,9	30,3	14,1	215,5	4,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CPPC i GUS BDL.

Analiza w ujęciu gmin wykazała, że kwotowo najwyższe wsparcie trafiło do gminy Września (3,35 mln zł), a następnie Bytów (2,77), Gołdap (2,66), Gryfice (2,29) i Milicz (2,26). Poziom dotacji powyżej 2 mln zł dotyczyły 9 gmin, zaś w ko-

lejszych 20 wsparcie było w przedziale 1,5–2 mln zł. W ośmiu gminach dotacja wyniosła 2,5 tys. zł, czyli *de facto* koszt zakupu jednego laptopa/komputera.

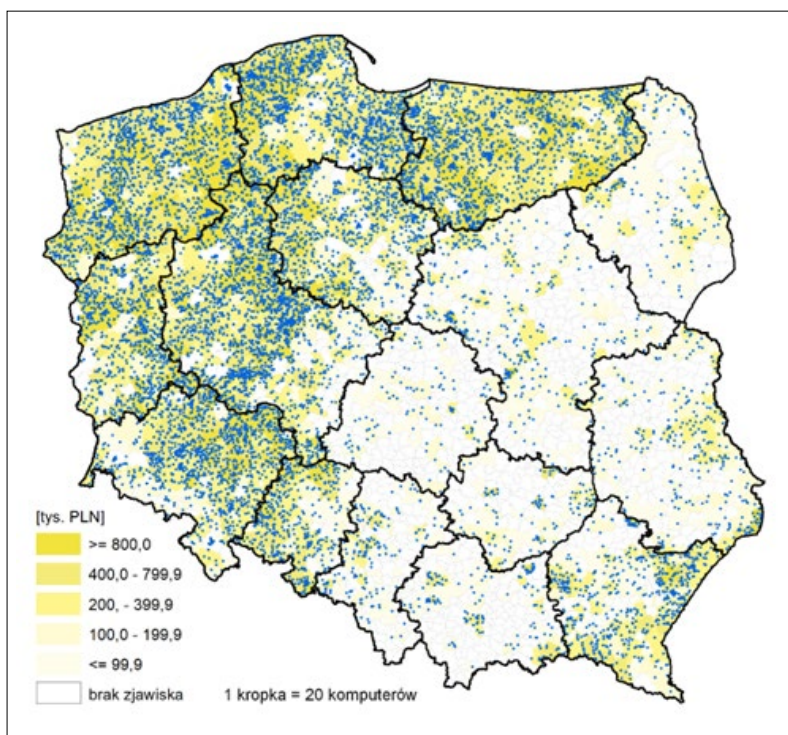
Ryc. 22. Udział gmin biorących udział w programie „Granty PPGR” w ogólnej liczbie gmin (A) oraz w liczbie gmin z byłymi przedsiębiorstwami PGR (B).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CPPC i GUS BDL.

Interesujących wyników dostarcza ocena poziomu zainteresowania programem z punktu widzenia gmin, na terenie których zlokalizowane były niegdyś PGR-y. Udział tego typu jednostek wynosił średnio w kraju 90,0%, przy czym najniższe wartości wskaźnika odnotowano w woj. śląskim (59,3%) oraz łódzkim (62,8%) i małopolskim (63,3%). Z drugiej strony odnotowano trzy regiony, w których wskaźnik przekroczył 100% (pomorskie, warmińsko-mazurskie i kujawsko-pomorskie; ryc. 22). Taki rozkład jest efektem braku ustalenia kryteriów miejsca zamieszkania dzieci i wnuków rodzin popegeerowskich. Istotny był sam fakt pochodzenia z takiej rodziny, zatem aktualny stan zamieszkania nie miał wpływu na rozdysponowanie sprzętu. Na marginesie warto zauważyć, że zjawisko to mogłoby stanowić ciekawy pretekst do podjęcia badań w kontekście kierunków migracji osób z rodzin popegeerowskich. Dotyczy to zarówno aspektu ilościowego (jaki odsetek osób z rodzin popegeerowskich zdecydował się na migrację), jak i kierunków geograficznych.

Pula środków skierowanych na program umożliwiła zakup blisko 234,5 tys. laptopów (dane szacunkowe określone na podstawie maksymalnego progu do-

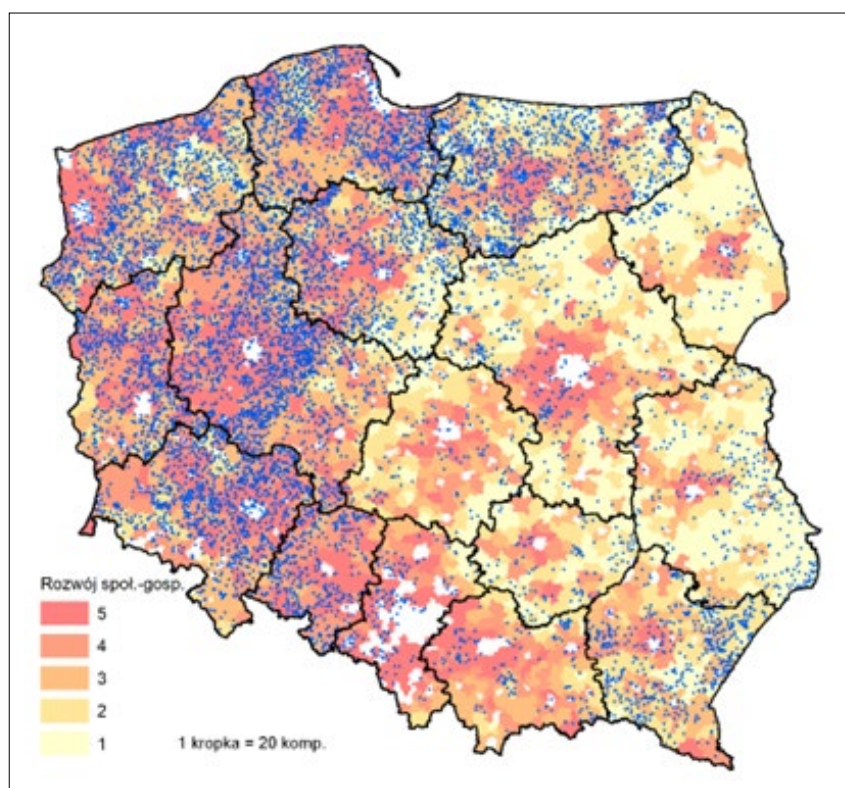
finansowania wynoszącego 2,5 tys. zł/jednostkę komp.). Zgodnie z kierunkami alokacji środków, najczęściej sprzętu trafiło do dzieci z woj. wielkopolskiego (38,2 tys.), a ponadto warmińsko-mazurskiego (31,6 tys.) i zachodniopomorskiego (30,3 tys.). Na drugim biegunie znalazły się gminy z woj. świętokrzyskiego i łódzkiego, do których trafiło po ok. 2,3 tys. laptopów. Analiza w podziale na jednostki gminne pozwoliła na identyfikację trzech gmin, do których trafiło powyżej 1 tys. sztuk sprzętu. Są to gminy: Września (1341 szt), Bytów (1107 szt) i Gołdap (1062 szt). Kolejne 55 gmin znalazło się w przedziale 500–1000 sztuk sprzętu, zaś 165 w przedziale 300–500 laptopów. Poniżej 100 sztuk sprzętu trafiło do 830 gmin, w tym w 91 gminach poniżej 10 szt. (ryc. 24). Taki rozkład przestrzenny nie jest zaskakujący biorąc pod uwagę kryteria dostępu do programu preferujące jako beneficjentów wsparcia gminy, na terenie których były niegdyś zlokalizowane zlikwidowane PGR. W kontekście rozdysponowania sprzętu komputerowego warto zwrócić uwagę, że jako beneficjenci pojawiły się również duże miasta, jak np. Warszawa. Jest to efektem wspomnianej już migracji części osób z rodzin popegerowskich (zmiana miejsca zamieszkania), które w poszukiwaniu lepszych perspektyw życiowych podjęły decyzję o opuszczeniu rodzinnych stron.

Ryc. 23. Alokacja środków oraz ilość i zróżnicowanie przestrzenne sprzętu komputerowego rozdysponowanego z programu „Granty PPGR”

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CPPC.

Niemniej jednak ogólny obraz wskazuje na pewnego rodzaju „zakonserwowanie” stanu sprzed kilku dekad, bowiem w zdecydowanej większości obraz rozdysponowanego sprzętu komputerowego (ryc. 23) pokrywa się z mapą lokalizacji zlikwidowanych państwowych PGR-ów (ryc. 21). W tym kontekście można to odczytywać jako utrwalenie zastanych struktur demograficzno-społecznych sprzed kilku dekad. Nie musi to jednak świadczyć o utrwaleniu peryferyzacji obszarów popegeerowskich, w rozumieniu rozwoju społeczno-gospodarczego tych jednostek. Potwierdzeniem tego jest ryc. 24, która ukazuje rozkład przestrzenny sprzętu komputerowego rozdysponowanego w ramach programu „granty PPGR” na tle poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego gmin opracowanego przez Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN w ramach monitoringu rozwoju obszarów wiejskich⁵.

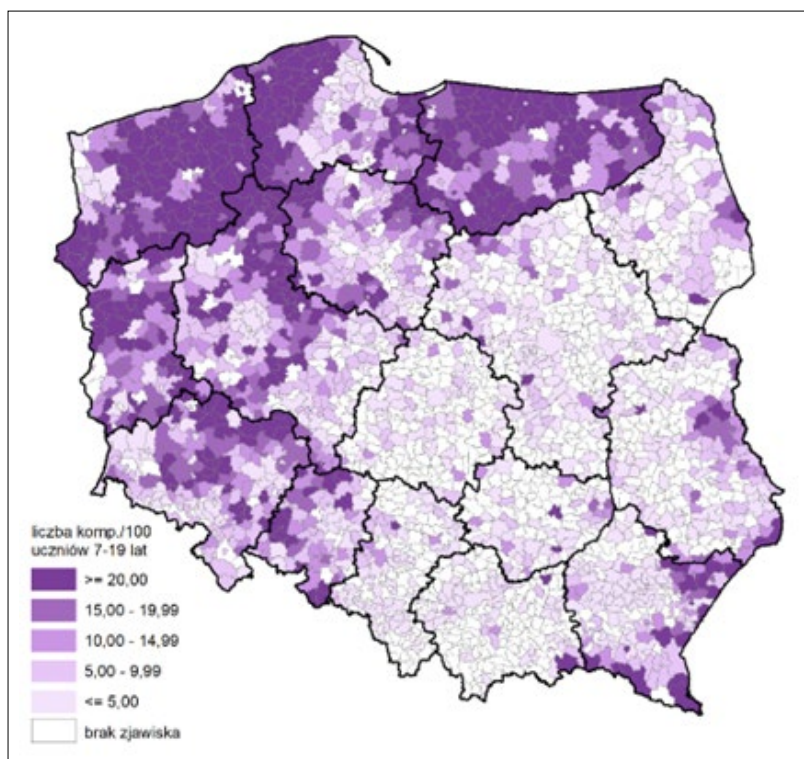

* poziom rozwoju społeczno-gospodarczego (5 – najwyższy, 1 – najniższy)

Ryc. 24. Kierunki rozdysponowania sprzętu komputerowego z programu „granty PPGR” na tle poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego gmin
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CPPC; IRWIR PAN – MROW [Stanny *et al.* 2018].

⁵ DOI:10.7366/90066MROWIII;[https://www.irwirpan.waw.pl/dir_upload/site/files/Lukasz/MROW_III_Raport_2018.pdf].

Punktem odniesienia w zakresie realnego poziomu wsparcia był wskaźnik liczby przekazanego sprzętu komputerowego w przeliczeniu na 100 uczniów szkół podstawowych i średnich (w przeliczeniach wykorzystano kategorię GUS BDL – dzieci i młodzież w wieku 7–19 lat, ogółem w Polsce 5019,1 tys. os.). Tak skonstruowana miara oceny oddziaływania programu „granty PPGR” wykazała istotne dysproporcje w układzie województw (od 0,6 w małopolskim i śląskim do 16,4 w warmińsko-mazurskim). Według gmin zmienność ta wynosiła od 0,00 w 873 gminach (jednostki niekorzystające z programu) do ponad 80 w gminach: Słubice (wsk. 82,2 komp./100 uczniów) w woj. mazowieckim oraz Trzebielino (wsk. 81,1) w woj. pomorskim. Łącznie w 27 gminach odnotowano bardzo wysokie wskaźniki przekraczające 50 komp./100 uczniów, zaś w kolejnych 153 mieścił się on w przedziale 30–50 komp./100 uczniów (ryc. 25). Ilustracyjne wręczanie sprzętu komputerowego wśród dzieci pochodzących z rodzin popeegeeowskich przedstawia fot. 1.

Ryc. 25. Liczba rozdysponowanych komputerów przypadająca na 100 uczniów

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CPPC i BDL GUS.

Fot. 1. Przekazanie sprzętu komputerowego dzieciom z rodzin popegeerowskich w gminie Korczew (1) i Mirosławiec (2)

Źródło: [<https://samorząd.gov.pl/web/gmina-korczew/wsparcie-dzieci-z-rodzin-pegeerowskich-w-rozwoju-cyfrowym-granty-ppgr> <https://prk24.pl/62043521/kolejne-laptopy-trafily-do-potomkow-bylych-pracownikow-pgr-tym-razem-sprzet-otrzymaly-dzieci-z-gminy-miroslawiec>].

Syntetyczna ocena zróżnicowania przestrzennego alokacji środków z programu „granty PPGR”

W celu syntetycznej oceny zróżnicowania przestrzennego ww. programu uwzględniono ogół jednostek, zarówno pod względem występowania gmin z gruntami ppgr (podział na dwie podgrupy – gminy z PGR i gminy bez PGR) jak i wsparcia wyposażenia komputerowego dzieci i młodzieży z rodzin popegeerowskich – finalnych odbiorców/beneficjentów programu (podział na dwie podgrupy – występowanie wsparcia, brak wsparcia). Ujęcie takie pozwoliło wydzielić 4 typy zależności (tab. 11).

Tabela 11. Typy gmin w programie „Granty PPGR”

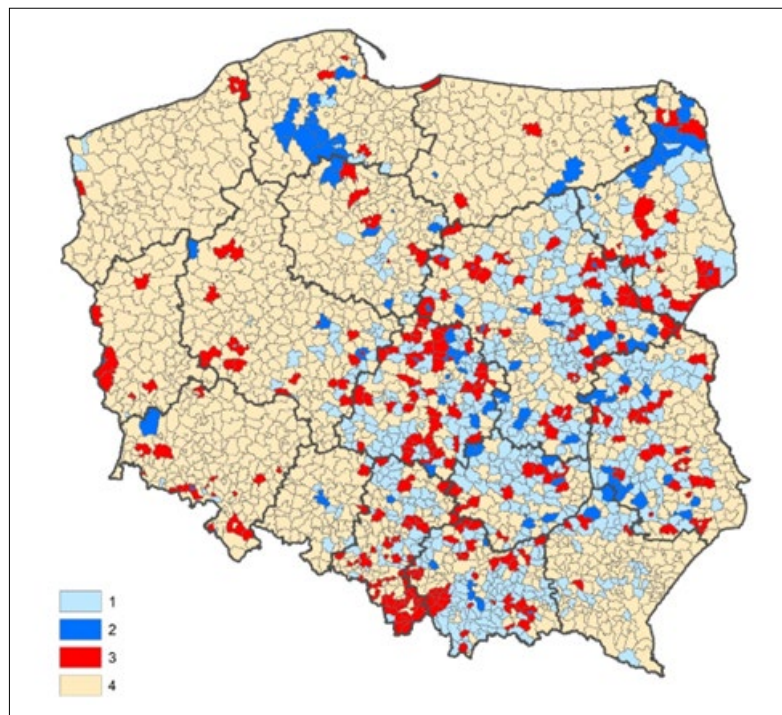
Typ	Gminy bez/z PGR	Gminy – udział w programie „Granty PPGR”	Liczba gmin
1	bez PGR	(-) brak komputerów	589
2	bez PGR	(+) z komputerami	105
3	z PGR	(-) brak komputerów	284
4	z PGR	(+) z komputerami	1499
–	Ogółem gminy	(-) bez komp.	872
		(+) z komp.	1604
–	Razem	Gminy ogółem	2477

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CPPC.

Tak przeprowadzona analiza umożliwiła ocenę realizacji analizowanego programu z uwzględnieniem podziału gmin na dwie zasadnicze grupy, charakteryzowane przez dwa typy zależności, tj.:

- Grupa I – 873 gminy cechujące się brakiem udziału w programie wspierającym dofinansowanie zakupu komputerów, w tym jednostki charakteryzujące się:
 - brakiem przedsiębiorstw PGR i dotacji do zakupu komputerów – 589 gmin (typ 1),
 - występowaniem byłych przedsiębiorstw PGR w warunkach braku dotacji do zakupu komputerów – 284 gminy (max. dolnośląskie – Borów 8 ppgr, Kłodzko 13 ppgr) (typ 3);
- Grupa II – 1604 gminy, które skorzystały z dofinansowania zakupu do komputerów, w tym jednostki charakteryzujące się:
 - brakiem przedsiębiorstw PGR w warunkach skorzystania z dotacji do zakupu komputerów – 105 gmin (typ 2),
 - występowaniem przedsiębiorstw PGR oraz skorzystaniem z dotacji do zakupu komputerów – 1499 gmin (typ 4).

Rozkład przestrzenny wydzielonych typów gmin wykazuje wyraźne podziały terytorialne. Najliczniejszy typ 4 jest egzemplifikacją gmin popegeerowskich stąd jego przestrzenna koncentracja występująca w zachodniej i północnej Polsce (ryc. 26).

Typy gmin: 1 – bez PGR/bez komputerów; 2 – bez PGR/z komputerami;
3 – z PGR/bez komputerów; 4 – z PGR/z komputerami

Ryc. 26. Typy gmin w programie „Wsparcie dzieci z rodzin
pegeerowskich w rozwoju cyfrowym – Granty PPGR”.

Źródło: opracowanie własne.

Dyskusja i konkluzje

Czas pandemii oraz wymuszone w ten sposób przejście na życie zdalne spowodowało zmianę paradygmatów rozwojowych, a znaczna część ludności w dość nagły sposób stała się obywatelami „peryferyjnymi”, co wynikało nie tylko z samego położenia miejscowości, w których zamieszkują, jak i z braku cyfrowych narzędzi do komunikacji oraz odpowiednich kompetencji cyfrowych. Rynek usług zdalnych, wymuszony koniecznością, zaczął dynamicznie się rozwijać,

przez co gwałtownie rósł popyt na e-usługi, a w ślad za tym nastąpiło wiele inwestycji i innowacji. W czasach dynamicznej transformacji cyfrowej to właśnie element technologiczny jest szczególnie istotny w osiągnięciu zakładanych celów. Wynikające z tego liczniejsze i lepsze rozwiązania dla wielu osób (zwłaszcza starszych) zmieniały się zbyt gwałtownie, co powodowało ich blokadę i ograniczenia w kontaktach ze światem. Tymczasem wiele rozwiązań, które powstały raptem 2–3 lata temu zaowocowało ich coraz większym włączaniem do codziennego życia – czyniąc z poziomu bliskiego do nich dostępu normę dla wszystkich obywateli, niezależnie od położenia geograficznego. Wykorzystanie przełomowej zmiany w usługach zdalnych spowodowanej pandemią ma ważny potencjał dla zrównoważenia i rozwoju społeczności wiejskich. Przyspieszone i coraz powszechniejsze wprowadzanie innowacji w sektorze ICT powinno przyczynić się do zniwelowania cyfrowej przepaści między miastami i obszarami wiejskimi. Problem polega jednak na tym, że obszary wiejskie są silnie zróżnicowane. O ile suburbia i gminy położone w pobliżu większych aglomeracji, korzystając z renty geograficznej, rozwijają się relatywnie szybko i pozwalają zaoferować szerokie możliwości dostępu do usług publicznych, o tyle obszary peryferyjne, a do nich często zaliczane są gminy popegeerowskie, mierzą się z wieloma wyzwaniami wynikającymi z wielu dekad zaniedbań. Dlatego bez wsparcia zewnętrznego, w tym przede wszystkim z funduszy unijnych, z których finansowana jest większość programów wsparcia, trudno jest im przełamać impas rozwojowy. Analizowany w artykule program „Wsparcie dzieci z rodzin popegeerowskich w rozwoju cyfrowym – Granty PPGR” jest przykładem takiej pomocy, która sfinansowana została ze środków REACT-EU, unijnego instrumentu mającego na celu przeciwdziałanie zagrożeniom w obliczu pandemii Covid-19 i budowaniu obszarów oraz społeczeństw odpornych na zagrożenia. Jak wspomina D. Bettman⁶ umiejętności cyfrowe to swoista tarcza zabezpieczająca nas przed zagrożeniami cyfrowych czasów. Stąd też priorytetem jest kompleksowy program podniesienia kompetencji obywateli, wraz z budową infrastruktury centrum danych, czy wsparcia firm w cyfrowej transformacji.

Można założyć przypuszczenie, że wzmożony czas zdalnej edukacji zaowocuje w przyszłości wystarczającymi kompetencjami cyfrowymi młodego pokolenia. Świadczyć by to mogło o sukcesie programu wsparcia dzieci z rodzin popegeerowskich i doposażenia ich w odpowiednie narzędzia. Jednak na obecnym etapie czas, który upłynął od chwili wprowadzenia trybu zdalnego nauczania, jest zbyt krótki, aby można wyciągać konstruktywne wnioski.

Dotychczasowe oceny analizowanego wsparcia wykazują również różnego rodzaju mankamenty. Dostrzegając zalety realizacji programów typu „granty PPGR”, należy jednak zadać sobie pytanie związane z efektywnością ich wdraża-

⁶ [<https://news.microsoft.com/pl-pl/2022/09/22/institut-kosciuszki-bez-cyfrowej-odpornosci-nie-ma-bezpiecznego-panstwa/>].

nia w takiej formie. Otwarta formuła będąca efektem braku większych obostrzeń w dostępie do programu poza samym faktem pochodzenia z rodziny niegdyś pracującej w PGR-ach spowodowała, że część sprzętu trafiła do gmin, w których nie było zlokalizowanego PGR (brak rodzin popegeerowskich), w tym do dużych miast. Jest to efektem migracji ludności z gmin popegeerowskich, z których część zapewne posiada atrakcyjną pracę i jest dobrze sytuowana materialnie. Na problem efektywności programów zarządzanych centralnie uwagę zwraca P. Swianiewicz [2022], który podkreśla, że polityczne aspekty wsparcia oraz sam mechanizm pomocy polegający na programie rządowym, jest mniej elastyczny w stosunku do programów zdecentralizowanych lepiej dopasowanych do uwarunkowań lokalnych.

Na szczęblu UE od dekad jednym w priorytetów polityk społecznych i gospodarczych jest konwergencja i wyrównywanie szans rozwojowych obszarów uboższych, słabiej doinwestowanych, najczęściej peryferyjnych. Pojawiające się liczne kryzysy finansowe oraz wstrząsy geopolityczne ograniczyły jednak zdolność generowania konwergencji. Przywrócenie zdolności poszerzania obszarów konwergencji jest obecnie jednym z najważniejszych (obok wdrażania inicjatyw z zakresu Europejskiego Zielonego Ładu) zadań dla UE. Dotychczasowe instrumenty pomocowe starały się równoważyć działania, które oparte były o miks mechanizmów wolnorynkowych i redystrybucyjnych. Fundusze unijne, choć zapewne niepozbawione wad zarówno w warstwie samych założeń, jak i nie zawsze efektywnej redystrybucji środków, często okazują się jednak dobrym mechanizmem wspierania konwergencji – w tym dla krajów, które wstąpiły do Wspólnoty w ostatnich dwóch dekadach – nie tylko dlatego, że dają beneficjentom finansowanie inwestycyjne bez konieczności zwiększania przez nich zadłużenia, ale także dlatego, że stały się bodźcem do wprowadzania wielu wielopłaszczyznowych zmian, które w efekcie przekładają się na ich większą atrakcyjność dla szerokiego grona odbiorców (mieszkańców, przedsiębiorców, inwestorów zewnętrznych, turystów, itp.).

Postęp technologiczny skutecznie zintegrowany z inicjatywami rozwoju obszarów wiejskich może stworzyć nowe możliwości zwiększenia dochodów i świadczenia usług, które wpłyną na poprawę jakości życia na wsi. Wprowadzanie udogodnień na tych obszarach jest szczególnie ważne dla przyciągania i zatrzymywania tzw. klasy kreatywnej, która przyczynia się do rozwoju wiejskich społeczności. Dostęp do technologii cyfrowych może stanowić jedno z kluczowych ogniw w odpowiedzi na aktualne wyzwania, jakie stwarza starzenie się społeczeństwa i zanik tradycyjnej formy usług na obszarach peryferyjnych. Jednak, aby technologie ICT stały się realną szansą na poprawę jakości życia na wsi niezbędny jest wzrost umiejętności i kompetencji cyfrowych wśród mieszkańców tych społeczności. Jak pisze Czapiewski [2010b: 8] *Sukces na obszarach wiejskich może mieć charakter jednostkowy, lokalny lub regionalny. W każdym z tych przypadków będzie wynikał z innej kompozycji uwarunkowań rozwoju cywilizacyjnego. Dlatego*

trudno jest wskazać uniwersalny zestaw czynników kształtujących obszary sukcesu na wsi. Jednakże należy szukać odpowiedzi na pytania o przyczyny zróżnicowania przestrzennego pozytywnych procesów zachodzących na wybranych obszarach wiejskich Polski. Choć słowa te pochodzą z czasów, gdy o pracy czy edukacji zdalnej mało kto słyszał, to ich wydźwięk oraz postawione pytania są ciągle aktualne, także w dobie gwałtownie postępującej cyfryzacji społeczeństw.

BIBLIOGRAFIA

- Adamowicz M., 2004, *Wielofunkcyjne gospodarstwa rolne jako podmiot w rozwoju wsi i rolnictwa*, [w:] *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*, M. Adamowicz (red.). Prace Naukowe, nr 33, Wyd. SGGW, Warszawa.
- Adesipo A., Fadeyi O., Kuca K., Krejcar O., Maresova P., Selamat A., Adenola M., 2020, *Smart and Climate-Smart Agricultural Trends as Core Aspects of Smart Village Functions*. Sensors, 20(21), 5977, DOI: 10.3390/s20215977.
- Agenda 2000 Na rzecz silniejszej i rozszerzonej Unii*, 1997, Komisja Europejska, Publications Office of the EU, Luxemburg.
- Airgood-Obrycki W., 2019, *Suburban Status and Neighbourhood Change*. Urban Stud.: 1–18.
- Airgood-Obrycki W., Rieger S., 2019, *Defining Suburbs: How Definitions Shape the Suburban Landscape*. President and Fellows of Harvard College.
- Bański J., 1998, *Gospodarka ziem w Polsce w okresie restrukturyzacji*. Projekt badawczy, *Gospodarka ziem w okresie restrukturyzacji i wchodzenia do struktur europejskich*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., 1999, *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*. Prace Geograficzne, 172, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*. PWE, Warszawa.
- Bański J., 2008, *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś*, [w:] *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.). Wyd. UMK, Toruń.
- Bański J., 2009, *Odrębność obszaru podmiejskiego w kontinuum miejsko-wiejskim*. Czasopismo Geogr., 80, 4: 210–228.
- Bański J., 2013, *Polska wieś w perspektywie 2050 roku*. Studia Obszarów Wiejskich, t. 33, Warszawa.
- Beaujeu-Garnier J., Chabot G., 1971, *Zarys geografii miast*. PWE, Warszawa.
- Bell D., 1973, *The Coming of Post-industrial Society: a Venture in Social Forecasting*. Basic Books, XIII, New York.

- Biegańska J., 2019, *Spoleczno-geograficzny wymiar przemian stref podmiejskich w Polsce*. Wyd. Naukowe UMK, Toruń.
- Biegańska J., Grzelak-Kostulska E., Dymitrow M., Chodkowska-Miszczuk J., Środa-Murawska S., Rogatka K., 2016, *Młodzież z osiedli popegeerowskich a kształtowanie społecznych zasobów lokalnych*. Studia Obszarów Wiejskich, t. 44: 75–92, [<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.44.5>].
- Boorstin D., 1974, *The Americans. The Democratic Experience*. Vintage Books, New York.
- Bórawski P., 2009, *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich jako dodatkowe źródło dochodu rodzin rolniczych*. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, Zeszyty Naukowe SGGW, 75: 253–270.
- Brezdeń P., Szmytkie R., 2019, *Current Changes in the Location of Industry in the Suburban Zone of a Post-socialist City. Case Study of Wrocław (Poland)*. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 110, 2: 102–122.
- Brueckner J. K., 2000, *Urban Sprawl: Diagnosis and Remedies*. International Regional Science Review, 23, 2: 160–171.
- Bruegmann R., 2005, *Sprawl, a Compact History*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Bucka M., 2014, *Małe i średnie przedsiębiorstwa jako forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich*. Journal of Agribusiness and Rural Development, 2 (32): 35–44.
- Budzych-Tabor U., 2023, *Polska wieś: odporna i elastyczna*, [w:] *Polska wieś 2044. Wizja rozwoju*, M. Halamska, M. Kłodziński, M. Stanny (red.). IRWiR PAN, Warszawa: 15–24.
- Bukraba-Rylska I., 2008, *Socjologia wsi polskiej*. Warszawa.
- Burgess E. W., 1924, *The Growth of the City: an Introduction to a Research Project*. Publications of the American Sociological Society, 18: 85–97.
- Buzek J., 2023, *Polska wieś 2044: ku samowystarczalności energetycznej*, [w:] *Polska wieś 2044. Wizja rozwoju*, M. Halamska, M. Kłodziński, M. Stanny (red.). IRWiR PAN, Warszawa: 25–28.
- Carvalho L., Costa T., 2011, *Tourism Innovation – A Literature Review Complemented by Case Study Research*. Tourism & Management Studies: 23–33.
- Castells M., 2003, *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*. Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- Champion T., Hugo G., 2004, *Introduction: Moving Beyond the Urban-rural Dichotomy*, [w:] *New Forms of Urbanization: Beyond the Urban-Rural Dichotomy*, T. Champion, H. Graeme (red.). Aldershot, Ashgate: 3–24.
- Chmieliński P., 2013, *Ludność wiejska na rynku pracy: zarobkowanie, bezrobocie, przedsiębiorczość i praca za granicą w latach 2005–2011*. Dział Wydawnictw IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Chmieliński P., Otłowska A., 2007, *Wybrane uwarunkowania rozwoju pozarolniczej aktywności gospodarczej ludności na obszarach wiejskich*. Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia, 6 (1): 15–24.
- Chmieliński P., Wieliczko B., 2021, *MAP Discussion Paper on Long-term Vision for Rural Areas (Poland)*. Sustainable Hub to Engage into Rural Policies with Actors (SHERPA).

- Cichorzewska M., Cholewa-Wiktor M., 2015, *The Influence of Social Innovation upon the Development of Regions and Organizations*. Prace Naukowe UE we Wrocławiu, 387: 30–40, [https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2581746, pobrano 22.03.2023].
- Ciok S., Dobrowolska-Kaniewska H., 2009, *Polityka innowacyjna państwa a regionalny potencjał innowacyjny. Przykład Dolnego Śląska*. Rozpr. Nauk. Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 7, Wrocław.
- Clapson M., 2003, *Suburban Century: Social Change and Urban Growth in England and the USA*. Berg, Oxford.
- Coccia M., 2006, *Classifications of Innovations Survey and Future Directions*. Ceris-Cnr Working Paper, 2.
- Connell J., 1974, *The Metropolitan Village: Spatial and Social Processes in Discontinuous Suburbs*, [w:] *Suburban Growth Geographical Processes at the Edge of the Western City*, J. H. Johnson (red.). J. Wiley & Sons, London: 77–100.
- Coombes M., Raybould S., 2001, *Public Policy and Population Distribution: Developing Appropriate Indicators of Settlement Patterns*. Environ. Plan. C: Government and Policy, 19: 223–248.
- Copus A., Courtney P., Dax T., Meredith D., Noguera J., Talbot H., Shucksmith M., 2010, *European Development Opportunities for Rural Areas (EDORA)*. Final Report, Applied Research 2013/1/2, ESPON & UHI Millenium Institute, Luxembourg, [http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/EDORA/EDORA_Draft_Final_Report_Version_2.4_April_2010.pdf, dostęp: 1.09.2018].
- Cork 2.0., 2016, *Deklaracja „Lepsze życie na obszarach wiejskich”*. Urząd Publikacji Unii Europejskiej. Luksemburg, [https://ec.europa.eu/enrd/sites/default/files/cork-declaration_pl.pdf, dostęp: 29.08.2023].
- Cuadros-Casanova I., Cristiano A., Biancolini D., Cimatti M., Sessa A. A., Mendez Angarita V. Y., Dragonetti Ch., Pacifici M., Rondinini C., Di Marco M., 2023, *Opportunities and Challenges for Common Agricultural Policy Reform to Support the European Green Deal*. Conservation Biology, 37/3, e14052, DOI: 10.1111/cobi.14052.
- Czapiewski K., 2004, *Wyposażenie infrastrukturalne i potencjał gospodarczy obszarów wiejskich a pozarolnicze funkcje gmin*. Studia Obszarów Wiejskich, 5: 57–74.
- Czapiewski K., 2010a, *Obszary problemowe w rolnictwie w kontekście delimitacji obszarów ONW*. Studia Obszarów Wiejskich, t. 24: 89–98.
- Czapiewski K., 2010b, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*. Studia Obszarów Wiejskich, t. XXII, Warszawa.
- Czapiewski K., 2011, *Location matters – analiza zależności pomiędzy dostępnością przestrzenną a sukcesem społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich Mazowsza*. Studia Obszarów Wiejskich, 26: 57–72.
- Czapiewski K., 2013, *Mazowiecka wieś „Od... Do...”*, [w:] *Polska wieś w perspektywie długookresowej – ujęcie regionalne*, J. Bański (red.). IGiPZ PAN, Warszawa: 187–195.
- Czapiewski K., 2017, *„Mała Ojczyzna Tatarów Polskich” – Kruszyńscy*, [w:] *Tożsamość i miejsce. Budzenie uśpionego potencjału wsi*, M. Wójcik (red.). Wyd. UŁ, Łódź: 53–58.

- Czapiewski K., 2018, *Lubkowo*, [w:] *100 wsi na 100-lecie PTG*, M. Wójcik, P. Jeziorska-Biel, K. Czapiewski (red.). KOW PTG, Łódź – Warszawa: 91–94.
- Czapiewski K., 2018, *Ocena poziomu rozwoju usług pożytku publicznego*, [w:] *Inteligentny rozwój obszarów wiejskich (smart rural development): koncepcja, wymiary, metody*, M. Wójcik (red.). Global Point, Jelenia Góra: 29–46.
- Czapiewski K., Janc K., 2008, *Zróżnicowanie przestrzenne poziomu wykształcenia ludności wiejskiej i rolniczej*. Czasopismo Geograficzne, t. 79, 4: 333–354.
- Czapiewski K., Wójcik M., 2014, *Towards a Post-structuralist and Cultural Turn in Researching Rurality in Poland: A Geographical Perspective*, [w:] *Rural Cooperation in Europe. In Search of the 'Relational Rurals'*, E. Kasabov (red.). Palgrave Macmillan: 231–265.
- Czapiewski K., Bański J., Wójcik M., Mazurek D., Traczyk A., Bodor A., Grünhut Z., 2018, *Process Model for the Follow-up Cases: Łódź*. Project Reports, D.3.5. REsource Management in Peri-urban AREas: Going Beyond Urban Metabolism, Delft.
- Czarnecki A., Heffner K., 2008, „*Drugie domy*” a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Wieś i Rolnictwo, 2: 29–46.
- Czerski W. M., 2020, *Wykluczenie cyfrowe jednym z problemów edukacji doby cyfrowej/ Digital Exclusion One of the Problems of Digital Education Day*. Rozprawy Społeczne/ Social Dissertations, 14(3): 63–75, [<https://doi.org/10.29316/rs/127216>].
- Danson M., Jentsch B., 2009, *The New Scottish Rural Labour Market: Processes of Inclusion and Exclusion*, [w:] *International Migration and Rural Areas: Cross-National Comparative Perspectives*, B. Jentsch, M. Simard (red.). Ashgate, Farnham and Burlington.
- Deja W., 1975, *Zastosowanie metody taksonomicznej do określenia zasięgu i stopnia przeobrażenia strefy podmiejskiej Poznania*. Czasopismo Geograficzne, 41, 1, PTG, Wrocław.
- Dematteis G., 1985, *Strefa podmiejska Turynu*. Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica, 5: 179–194.
- Długoterminowa wizja dla obszarów wiejskich UE – w kierunku silniejszych, lepiej skomunikowanych, odpornych i zamożnych obszarów wiejskich do 2040 r., 2021, Komisja Europejska, Bruksela, [<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/DOC/?uri=CELEX:52021DC0345>, dostęp: 8.05.2023].
- Dobrowolski Z., 2005, *Koncepcja społeczeństwa informacyjnego Daniela Bella*, [w:] *Od informacji naukowej do technologii społeczeństwa wiedzy*. SPB, Warszawa: 87–105.
- Domański R., 2005, *Geografia ekonomiczna. Ujęcie dynamiczne*. PWN, Warszawa.
- Durand G., van Huylenbroeck G., 2003, *Multifunctionality and Rural Development: General Framework*, [w:] *Multifunctional Agriculture. A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*, G. van Huylenbroeck, G. Durand (red.). Ashgate Publishing Company, Hampshire.
- Dziewoński K., 1987, *Strefa podmiejska – próba ujęcia teoretycznego*. Przegląd Geograficzny, 59, 1–2, IGiPZ PAN, PWN: 55–63.
- Ecorys, Metis, Agrosynergy, 2023, *Taking Stock of How CAP Strategic Plans Contribute to the Objectives of the Long-term Vision for the EU's Rural Areas*, DOI: 10.2762/455049.

- Erjavec E., Rac I., 2023, *Improving the Quality of CAP Strategic Planning through Enhancing the Role of Agricultural Economics*. Euro Choices 22/2, 71–76, DOI: 10.1111/1746-692X.12393.
- European Commission, 2018, *Pathways to Sustainable Industries – Energy Efficiency and CO₂ Utilisation*, Directorate-General for Research and Innovation, Publications Office, [https://data.europa.eu/doi/10.2777/74667].
- European Commission, 2020, *Strategic Plan 2020–2024*, [https://commission.europa.eu/system/files/2020-11/rtd_sp_2020_2024_en.pdf, dostęp 11.08.2023].
- European Council, 2023, *Fit for 55*, [https://www.consilium.europa.eu/en/policies/green-deal/fit-for-55-the-eu-plan-for-a-green-transition/, dostęp: 31.08.2023].
- Ewing R. H., 2008, *Characteristics, Causes, and Effects of Sprawl: A Literature Review*. Urban Ecology, Springer, Boston: 519–535.
- Fagerberg J., 2006, *Innovation: A Guide to the Literature*, [w:] *The Oxford Handbook of Innovation*, J. Fagerberg, D. C. Mowery, R. R. Nelson (red.). Oxford University Press.
- Fieldsend A., Cronin E., Varga E., Szabolcs Biró S., Rogge E., 2021, *Sharing the Space' in the Agricultural Knowledge and Innovation System: Multifactor Innovation Partnerships with Farmers and Foresters in Europe*. Journal of Agricultural Education and Extension, 27:4.
- Fischer F., Miller G., Sidney M. S. (red.), 2007, *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics, and Methods*. Taylor & Francis, Boca Raton.
- Flaga M., Wesołowska M., 2015, *Kierunki specjalizacji funkcjonalnej obszarów wiejskich województwa lubelskiego w świetle lokalnych uwarunkowań*. Studia Obszarów Wiejskich, t. XXXVII, Warszawa: 143–156.
- Floriańczyk Z., Janc K., Czapiewski K., 2012, *The Importance and Diffusion of Knowledge in the Agricultural Sector: the Polish Experiences*. Geographia Polonica, 85(1): 45–56.
- Forsyth A., 2012, *Defining Suburbs*. Journal of Planning Literature, 27, 3: 270–281.
- Frenkel I., 1998, *Ludność wiejska*, [w:] *Encyklopedia agrobiznesu*, A. Woś (red.). Wyd. Fundacja Innowacja, Warszawa.
- Frenkel I., Rosner A., Stanny M., 2019, *Kształtowanie się populacji ludności wiejskiej*, [w:] *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*. Tom 1., M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.). IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa: 77–118, DOI: 978-83-7383-998-4.
- Galor O., 2022, *Żyjemy w najlepszych czasach*. Gazeta Wyborcza. Wolna Sobota, 30–31 lipca: 11.
- Garreau J., 1991, *Edge City: Life on the New Frontier*. Doubleday, New York.
- Ghani N. L. A., Abidin S. Z., Khalid N. E. A., 2014, *Urban Sprawl Shape Description*. Malaysian Journal of Computing, 2, 1: 27–36.
- Gibas P., Heffner K., 2018a, *Koncentracja zabudowy na obszarach wiejskich*. Wieś i Rolnictwo, 2: 189–208.
- Gibas P., Heffner K., 2018b, *Spoleczne i ekonomiczne koszty bezładu przestrzeni – osadnictwo obszarów wiejskich*, [w:] *Studia nad chaosem przestrzennym*. Tom II: *Koszty chaosu przestrzennego*, A. Kowalewski, T. Markowski, P. Śleszyński (red.). Studia KPZK PAN, t. CLXXXII, Warszawa.

- Gibson C., 1998, *Population of the 100 Largest Cities and Other Urban Places in the United States: 1790 to 1990*. Population Division Working Paper, 27, US Bureau of the Census, Washington D.C., 1–16, [<http://www.census.gov/population/www/documentation/twps0027/twps0027.html>].
- Goban-Klas T., 1999, *Spółczesność informacyjna i jego teoretycy*, [w:] *W drodze do społeczeństwa informacyjnego*, J. Lubacz (red.). Instytut Problemów Współczesnej Cywilizacji, Warszawa: 29–48.
- Gorzelak G., 2023, *Polska wieś 2044 – wizja niespecjalisty*, [w:] *Polska wieś 2044. Wizja rozwoju*, M. Halamska, M. Kłodziński, M. Stanny (red.). IRWiR PAN, Warszawa: 39–44.
- Guzal-Dec D., 2018, *Intelligent Development of the Countryside – the Concept of Smart Villages: Assumptions, Possibilities and Implementation Limitations*. Economic and Regional Studies, 11(3): 32–49, DOI: 10.22004/ag.econ.291913.
- Gwiazdzińska-Goraj M., 2023, *Rolnictwo uspołecznione w procesie kształtowania przestrzeni obszarów wiejskich*. Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn.
- Hahs A. K., McDonnell M. J., 2006, *Selecting Independent Measures to Quantify Melbourne's Urban – Rural Gradient*. Landsc. Urban Plan., 78: 435–448.
- Halamska M., 2023, *Deklinacja wizji*, [w:] *Polska wieś 2044. Wizja rozwoju*, M. Halamska, M. Kłodziński, M. Stanny (red.). IRWiR PAN, Warszawa: 45–52.
- Halamska M., Stanny M., 2021, *Temporal and Spatial Diversification of Rural Social Structure: the Case of Poland*. Sociologia Ruralis, 61 (3): 578–601 DOI: 10.1111/soru.123.
- Hall C. M., Williams A., 2008, *Tourism and Innovation*. Routledge, London.
- Hałasiewicz A., 2011, *Ekspertyza rozwoju obszarów wiejskich w kontekście zróżnicowań przestrzennych w Polsce i budowania spójności terytorialnej kraju*. MRR, Warszawa.
- Hałasiewicz A., 2023, *Wizja wsi 2044 – od wiejskości do lokalności*, [w:] *Polska wieś 2044. Wizja rozwoju*, [w:] M. Halamska, M. Kłodziński, M. Stanny (red.). IRWiR PAN, Warszawa: 53–56..
- Harris Ch. D., 1943, *Suburbs*. American Journal of Sociology, 49, Chicago.
- Heffner K., 2003, *Regiony peryferyjne we współczesnej gospodarce*, [w:] *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*, A. Bołtomiuk (red.). Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Heffner K., 2011a, *Wieś jako przedmiot badań w gospodarce przestrzennej. Procesy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej w Polsce*, [w:] *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*, M. Halamska (red.). Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Heffner K., 2011b, *Semiurbanizacja a suburbanizacja. Ewolucja procesów w aglomeracji opolskiej*, [w:] *Procesy suburbanizacji w wybranych miastach Polski*, J. Słodczyk (red.). Wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Studia miejskie, 3, Opole.
- Heffner K., 2015, *Przestrzeń jako uwarunkowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. Wieś i Rolnictwo, nr 2 (167): 83–103.
- Heffner K., 2016, *Zmiany przestrzenne na obszarach wiejskich w Polsce w okresie transformacji i po wejściu do Unii Europejskiej*, [w:] *Obszary wiejskie. Wiejska przestrzeń*

- i ludność, aktywność społeczna i przedsiębiorczość*, K. Heffner, B. Klemens (red.). Studia KPZK PAN, t. CLXVII, Warszawa: 12–27.
- Heffner K., 2016, *Proces suburbanizacji a polityka miejska w Polsce*, [w:] *Miasto – region – gospodarka w badaniach geograficznych*, T. Marszał (red.). Wyd. UŁ, Łódź: 75–110.
- Heffner K., 2017, *Ośrodki regionalne a zmiany w przestrzeni polskich regionów: koncentracja i peryferyzacja*, [w:] *Nauki ekonomiczne w XXI wieku – dylematy, wyzwania, perspektywy*, C. Zając (red.). Jubileusz 70-lecia Wydziału Nauk Ekonomicznych UE we Wrocławiu, Wyd. UE we Wrocławiu, Wrocław.
- Heffner K., Klemens B., 2013, *Koncepcje zmian i nowe procesy przestrzenne na obszarach wiejskich w Polsce*, [w:] *Kryzys finansowy a programowanie rozwoju jednostek przestrzennych*, S. Korenik, A. Mempel-Śnieżyk (red.). Wyd. UE we Wrocławiu, Prace Naukowe UE we Wrocławiu, 296, Wrocław.
- Hill M., 2003, *Rural Settlement and Urban Impact on the Countryside*. Hodder and Stoughton, London.
- Hubert A. et al., 2010, *Empowering People, Driving Change: Social Innovation in the European Union*. BEPA (Bureau of European Policy Advisers) Brussels, [http://ec.europa.eu/bepa/pdf/publications_pdf/social_innovation.pdf].
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1998, *Przeobrażenia stref podmiejskich dużych miast, Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa*. Wyd. UŁ, Łódź.
- Janc K., Czapiewski K., 2005, *Wykształcenie czynnikiem wspierającym rozwój gospodarczy obszarów wiejskich*. Studia Obszarów Wiejskich, 8: 69–84.
- Janc K., Czapiewski K., Wójcik M., 2019, *In the Starting Blocks for Smart Agriculture: The Internet as a Source of Knowledge in Transitional Agriculture*. NJAS – Wageningen Journal of Life Sciences, 90–91: 1–12.
- Janc K., Jurkowski W., 2022, *Przestrzenne zróżnicowanie jakości Internetu w aspekcie wykluczenia cyfrowego w Polsce*. Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG, 25(1): 73–84, DOI 10.4467/2543859XPKG.22.002.15962.
- Janicki W. (red.), 2011, *Województwo lubelskie. Środowisko – społeczeństwo – gospodarka*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Jasiński A., 2006, *Innowacje i transfer techniki w procesie transformacji*. Difin sp. z o.o., Warszawa.
- Jauhainen J. S., 2013, *Suburbs*, [w:] *Oxford Handbook on Cities in History*, P. Clark (red.). Oxford University Press.
- Kajdanek K., 2011, *Pomiędzy miastem a wsią. Suburbanizacja na przykładzie osiedli podmiejskich Wrocławia*. Wydawnictwo NOMOS, Kraków.
- Kaleta A., 2012, *Polska socjologia wsi okresu transformacji ustrojowej (perspektywa teoretyczno-metodologiczna)*. Roczniki Historii Socjologii, t. II/2012, Epigram, Toruń: 93.
- Kalinowski J., Gonet D., Stachowiak M., 2014, *Ewolucja potrzeb innowacyjnych rolników*. Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, t. XVI, z. 3: 120–125.
- Kalinowski S., Komorowski Ł., Rosa A., 2021, *Koncepcja smart villages. Przykłady z Polski*. IRWiR PAN, Warszawa.

- Kamiński W., 1995, *Warianty wielofunkcyjnego rozwoju wsi – uwarunkowania przestrzenne*. Zeszyty Naukowe AR w Krakowie, Sesja Naukowa 295, z. 43, Kraków: 19–25.
- Karłowicz R., 1978, *Rozwój wielkich aglomeracji miejskich w Polsce*. Warszawa.
- Karpińska A., 2021, *Od awangardy komunizmu do sierocińców transformacji. Fakty i mity na temat Państwowych Gospodarstw Rolnych*, [w:] *Małe Miasta. Dom polski w refleksji badawczej*, M. Zemło (red.). Białystok – Dynów – Supraśl: 507–548.
- Kistowski M., 2009, *Problemy zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich – między rozwikłem, peryferyzacją a degradacją*, [w:] *Jak zapewnić rozwój zrównoważony terenów otwartych?* Instytut na rzecz Ekorozwoju, Warszawa.
- Kłodziński M., 1996, *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej*. SGGW, Warszawa.
- Kłodziński M., 1999, *Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich*. IRWiR PAN, Centrum Naukowo-Wdrożeniowe SGGW, Warszawa.
- Kłodziński M., 2010, *Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagraryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej*, [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce*, B. Kłos, D. Stankiewicz (red.). Studia BAS, 4 (24): 9–28, [http://orka.sejm.gov.pl/wydbas.nsf/0/0508FBAAA7CEF4E9C1257A48002BA828/%24File/BAS_24-2.pdf].
- Kłodziński M., 2012, *Bariery wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*. Wieś i Rolnictwo, nr 2 (155): 40–56.
- Komisja Europejska, 2020a, *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. Strategia „od pola do stołu” na rzecz sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego dla środowiska systemu żywnościowego*, COM(2020)381.
- Komisja Europejska, 2020b, *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030. Przywracanie przyrody do naszego życia*, COM(2020)380.
- Komisja Europejska, 2023, *Europejski Zielony Ład*, [https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_pl, dostęp: 31.08.2023].
- Komorowski Ł., 2023, *Smart village, czyli wieś przyszłości*, [w:] *Polska wieś 2044. Wizja rozwoju*, M. Halamska, M. Kłodziński, M. Stanny (red.). IRWiR PAN, Warszawa: 93–98.
- Komorowski Ł., Stanny M., 2020, *Smart Villages: Where Can They Happen?* Land, 9(151), DOI: 10.3390/land9050151.
- Koter M., 1985, *Kształtowanie się strefy podmiejskiej w świetle badań historyczno-geograficznych*. Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica, 5, Łódź: 61–73.
- Krasowicz S., Matyka M., 2023, *Zrównoważony rozwój systemu żywnościowego jako wyzwanie dla nauki, doradztwa i praktyki*. Referat na Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt. *Sektor rolno-żywnościowy i obszary wiejskie w obliczu nowych wyzwań*, Warszawa.
- Kropsz I., 2009, *Przedsiębiorczość pozarolnicza jako źródło dodatkowych dochodów gospodarstw rolnych Dolnego Śląska*. Journal of Agribusiness and Rural Development, 3 (13): 123–128.

- Kutkowska B., 2012, *Nowe funkcje obszarów wiejskich na przykładzie terenu sudeckiego. Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, z. 29: 97–110.
- Kukulska A., Cegielska K., Salata T., Szylar M., 2017, *Wpływ ośrodka miejskiego na kształtowanie się obszarów inwestycyjnych*. *Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum*, 16 (2): 97–110.
- Kule L., 2008, *Concepts of Rurality and Urbanity as Analytical Categories in Multidimensional Research*. *Proceedings of the Latvian Academy of Sciences, Section B*, t. 62), nr 1/2 (654/655): 9–17, DOI: 10.2478/v10046-008-0004-3.
- Kühn M., 2015, *Peripheralization: Theoretical Concepts Explaining Socio-Spatial Inequalities*. *European Planning Studies*, 23 (2): 367–378.
- Kwiecień I., 1977, *Niektóre zagadnienia urbanizacji wsi w strefie podmiejskiej Krakowa w latach 1950–1970*. *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne*, 44.
- Latocha A., 2013, *Wyludnione wsie w Sudetach. I co dalej?* *Przegląd Geograficzny*, 85 (3): 323–346.
- Latocha A., 2017, *Odradzanie wsi? Przemiany ludnościowo-osadnicze na ziemi kłodzkiej w okresie powojennym*. *Studia Obszarów Wiejskich*, 48: 29–50.
- Leszczycki S., 1977, *Geografia a planowanie przestrzenne i ochrona środowiska*. Warszawa.
- Lisowski A., Grochowski M., 2009, *Procesy suburbanizacji. Uwarunkowania, formy, konsekwencje*. Ekspertyzy do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008–2033. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa: 221–280.
- Liszewski S., 1987, *Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy*. *Przegląd Geograficzny*, 59, 1–2, IGiPZ PAN, PWN: 65–79.
- Maik W., 1985, *Charakterystyka strefy podmiejskiej w kategoriach funkcjonalnych, próba rekonstrukcji modelu pojęciowego i metody badawczej*. *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica*, 5, Łódź: 41–60.
- Majewska A., Denis M., Jaroszewicz J., 2015, *Procesy rozpraszania zabudowy w strefie podmiejskiej Warszawy*. MAZOWSZE, *Studia Regionalne*, 16: 73–85.
- Majewski R., Staniszewski J., Czyżewski B., 2011, *Specyfika pozarolniczej działalności gospodarczej na wsi w kontekście jej wsparcia ze środków UE*. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 5: 401–415.
- Markowska M., 2012, *Dynamiczna taksonomia innowacyjności regionów*. Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław: 42–44.
- Marks-Bielska R., 2005, *Byli pracownicy PGR jako „przegranı” transformacji ustrojowej popegeerowskich*. *Polityka Społeczna*, 7: 9–12.
- Marsh M., 1990, *Suburban Lives*. Rutgers University Press, New Brunswick.
- Martin W. L., 1956, *The Structuring of Social Relationships Engendered by Suburban Residence*. *American Sociological Review*, 21: 446–453.
- Mazur M., Czapiewski K., 2016, *Functional Structure of Gminas in Poland – Classification Approaches and Research Opportunities*, [w:] *Multifunctional Development in Rural Spaces: Challenges for Policy and Planning*, M. Wójcik, K. Czapiewski (red.). *Studia Obszarów Wiejskich*, 43: 7–22.
- Mayhew S., 1997, *Dictionary of Geography*. Oxford University Press, Oxford.

- Megatrends, 2015, *Making Sense of a World in Motion*, Ernst & Young.
- Mencwel A., 2017, *Toast na progu*. Wyd. Literackie, Kraków.
- Mickiewicz B., 2016, *Wsparcie pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich w PROW 2007–2013 i 2014–2020 – analiza i ocena*. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomiczno-Społecznej w Ostrołęce, 20: 124–138.
- Mickiewicz A., Mickiewicz B., 2016, *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich w Polsce*. Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 18 (1): 180–185.
- Miller D., Chartier O., Salle E., Zomer B., Irvine K., Schwarz G., 2022, *D7.3 First Set of Recommendations for the Development of Future Rural Policies*. Zenodo.
- Mossakowska E., 2006, *Czynniki różnicujące rozwój alternatywnych źródeł dochodu na terenach wiejskich*. Zeszyty Naukowe AR we Wrocławiu, Rolnictwo, t. 87, 540: 345–350.
- Myśliwski W., 2004, *Kres kultury chłopskiej*. Gazeta Wyborcza, 22–23 maja: 19.
- Myśliwski W., 2022, *W środku jesteśmy baśnią*. Wyd. Znak, Kraków.
- Naisbitt J., 1982, *Megatrends. The New Directions Transforming Our Lives*. Warner Books, New York.
- Niedzielski E., 2015, *Funkcje obszarów wiejskich i ich rozwój*. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2 (343): 84–93.
- Niedzielski E., Rzeszutek J., 2010, *Rozwój obszarów wiejskich na terenach popegeerowskich*. Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, t. XII, z. 5.
- Niedźwiecka-Filipiak I., Borcz Z., 2010, *Zmiany krajobrazu wiejskiego zagrożeniem dla zachowania tożsamości miejsca*. Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum, 9 (4): 85–97.
- Nordth D., Smallbone D., 2000, *The Innovativeness and Growth of Rural SMEs during the 1990s*. Reg. Stud., 34: 145–157.
- OECD, 2005, *Oslo Manual: The Measurement of Scientific and Technological Activities*. Proposed Guidelines for Collecting and Interpreting Technological Innovation Data, 3rd ed., European Commission, Eurostat, OECD, Oslo Manual. Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data, Third Edition, OECD/Eurostat, Paris, 2005.
- Okrzesik O., 2016, *Innowacje społeczne a kapitał społeczny w Polsce*. Studia i Prace WNEiZ US, nr 46/2: 95–103.
- Orłowski W. M., 2023, *Cichej rewolucji ciąg dalszy, [w:] Polska wieś 2044. Wizja rozwoju*. M. Halamska, M. Kłodziński, M. Stanny (red.). IRWiR PAN, Warszawa: 93–98.
- Pahl R., 1965, *Class and Community in English Commuter Villages*. Sociologia Ruralis, 5: 5–23.
- Perdał R., 2014, *Czynniki rozwoju elektronicznej administracji w samorządzie lokalnym w Polsce*. Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
- Perek-Białas J., Sagan I., Stronkowski P., Szukalski P., 2017, *Regional Approaches to Demographic Change in Poland, [w:] Advances in Spatial Science*, C. Martinez, T. Weyman, J. van Dijk (red.). Demographic Transition, Labour Markets and Regional Resilience, Springer: 29–72.

- Petrovic J., Dykes I., 2022, *Biologizacja – klucz do zrównoważonego rolnictwa*. Katalog dobrych praktyk biologizacyjnych, IRWiR PAN, Warszawa.
- Phillips P., David Castle D., Smyth S. J., 2023, *Evidence-based Policy Making: Determining What Is Evidence*. Heliyon 6, e04519. DOI: 10.1016/j.heliyon.2020.e04519.
- Phills J. A. Jr., Deiglmeier K., Miller D. T., 2008, *Rediscovering Social Innovation*. Stanford Social Innovation Review, t. 6, nr 4: 34–43.
- Plewa J., 2023, *Polska wieś 2044. Świadomość i wiedza kluczem rozwoju*, [w:] *Polska wieś 2044. Wizja rozwoju*, M. Halamska, M. Kłodziński, M. Stanny (red.). IRWiR PAN, Warszawa: 105–112.
- Podgórski B., Świętochowski L., 2013, *Stan rozdysponowania nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa*. Wieś i Rolnictwo (2) (159): 183–197.
- Pol E., Ville S., 2009, *Social Innovation: Buzz Word or Enduring Term*. The Journal of Socio-Economics, 38: 878–885.
- Pomykalski A., 1997, *Innowacje*. Politechnika Łódzka, Łódź.
- Poniży L., 2009, *Zagadnienia turystyczne w dokumentach planistycznych w aspekcie uwarunkowań przyrodniczych gmin powiatu poznańskiego*. Problemy Ekologii Krajobrazu, t. XXV: 165–174.
- Prognoza ludności na lata 2023–2060*, 2023, GUS, Warszawa.
- Program Rozwoju Energetyki dla Województwa Lubelskiego*, uchwała nr CCXLVI/3054/09 Zarządu Województwa Lubelskiego z 7 lipca 2009 r.
- Pryor R., 1968, *Defining the Rural-Urban Fringe*. Social Forces, 47, 2, University of North Carolina Press: 202–215.
- Przegon W., 2008, *Polska wieś a wspólna polityka rolna w UE*, nr 3. PAN, Wyd. Infrastruktura i Ekologia Obszarów Wiejskich, Kraków.
- Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2007–2013*, 2007, Zarząd Województwa Lubelskiego, Lublin.
- Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014–2020*, 2014, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, Lublin.
- Regulation No 79/65/EEC of the Council of 15 June 1965 setting up a network for the collection of accountancy data on the incomes and business operation of agricultural holdings in the European Economic Community*, OJ 109, 23.6.1965: 1859–1865.
- Richling A., Solon J., 1996, *Ekologia krajobrazu*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa: 319.
- Rivera W. M., Zijp W., 2001, *Contracting for Agricultural Extension*. Cabi Publishing, United Kingdom.
- Rocznik Statystyczny*, 1990, GUS, Warszawa.
- Rosa A., Dudek M., Siemiński P., Sadowski A., Bartosik S., Kaczmarek P., Łata K., Markowicz M., *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2115 z 2 grudnia 2021 r. ustanawiające przepisy dotyczące wsparcia planów strategicznych sporządzanych przez państwa członkowskie w ramach wspólnej polityki rolnej (planów strategicznych WPR) i finansowanych z Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji (EFRG) i z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) oraz uchylające rozporządzenia (UE) nr 1305/2013 i (UE) nr 1307/2013*.

- Rosner A., 2023, *Wieś i przestrzeń wiejska za 20 lat. Co jest zdeterminowane, co prawdopodobne, a co (i dlaczego) niepewne*, [w:] *Polska wieś 2044. Wizja rozwoju*, M. Halamka, M. Kłodziński, M. Stanny (red.). IRWiR PAN, Warszawa: 127–13.
- Rosner A., Stanny M., 2007, *Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce a dynamika przemian*, [w:] *Programowanie rozwoju regionu. Ład ekonomiczny i środowiskowo-przestrzenny*, K. Heffner (red.). Wydział Zarządzania i Inżynierii Produkcji Politechniki Opolskiej, Samorząd Województwa Opolskiego, Komitet Nauk Demograficznych PAN, KPZK PAN, Opole.
- Roszkowska-Mądra B., 2009, *Koncepcje rozwoju europejskiego rolnictwa i obszarów wiejskich*. Gospodarka Narodowa, 10: 83–102.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/1060 z 24 czerwca 2021 r.
- Rudnicki R., 2001, *Zmiany układu przestrzennego struktury agrarnej Polski Północnej w latach 1988–1998 (uwarunkowania – dynamika – kierunki)*. Wyd. UMK, Toruń.
- Ryznar J., 1995, *Doradztwo rolnicze w zarysie*. Akademia Rolnicza, Wrocław.
- Salamon J., 2005, *Badania wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego*. Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, nr 4/2005, PAN, Kraków: 145–155.
- Schärer W., 1956, *Die Suburbane von Zurich*. Geographica Helvetica, 11: 1–46.
- Schumpeter J., 1960, *Teoria rozwoju gospodarczego*. PWN, Warszawa: 89–150.
- Serwis Programu Polska Cyfrowa, 2023, *Fundusze europejskie na rozwój cyfrowy 2021–2027/2028*, [<https://www.polskacyfrowa.gov.pl/strony/o-programie/fundusze-europejskie-na-rozwoj-cyfrowy-2021-2027-2028/>], dostęp: 28.08.2023].
- Sikora J., 2011, *Psychospołeczne warunki upowszechniania innowacji na wsi i w rolnictwie*. Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis, Oeconomica 291 (65): 123–132.
- Sikora J., 2012, *Wielofunkcyjność obszarów wiejskich w Polsce*. Journal of Agribusiness and Rural Development, 2(24): 215–226.
- Silverstone R. (red.), 1997, *Visions of Suburbia*. Routledge, London.
- Spółeczeństwo informacyjne w Polsce w 2022 r.*, 2022, GUS, Warszawa-Szczecin, [<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/nauka-i-technika-spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne-w-polsce-w-2022-roku,1,16.html>], dostęp: 29.08.2023].
- Stanny M., 2023, *Pewna jest tylko zmiana*, [w:] *Polska wieś 2044. Wizja rozwoju*, M. Halamka, M. Kłodziński, M. Stanny (red.). IRWiR PAN, Warszawa: 187–190.
- Stanny M., Rosner A., Komorowski Ł., 2018, *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich (etap III)*. Wyd. Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, IRWiR PAN, Warszawa.
- Stanny M., Rosner A., Komorowski Ł., Mróz A., Podhajski K., Kozdroń-Warecka E., 2022, *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap IV. Synteza*. EFRWP, IRWiR PAN, Warszawa.
- Stasiak A., 2000, *Możliwości rozwoju wielofunkcyjnego wsi polskiej na początku XXI w. i zróżnicowania regionalne*, [w:] *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, A. Stasiak (red.). PWN, Warszawa: 9–22.

- Stasiak A., 2001, *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej na początku XXI wieku*, [w:] *Człowiek i przestrzeń*, B. Kortus (red.). Kraków: 133–145.
- Stasiak A., 2005, *Przyszłość wsi polskiej – wieś wielofunkcyjna*, [w:] *Fundusze unijne a rozwój gospodarki polskiej (ze szczególnym uwzględnieniem rolnictwa)*, J. Sikorski (red.). Wydawnictwo Uniwersytetu Białostockiego, Białystok: 254–267.
- Stola W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*. PAN IGiPZ, Prace habilitacyjne, Ossolineum, Wrocław.
- Stola W., 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*. Dokumentacja geograficzna, z. 3, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Stola W., Szczesny R., 1976, *Geografia rolnictwa Polski*. Wyd. Szkolne i Pedagogiczne.
- Stola W., Grzeszczak J., (red.), 1996, *Przemiany struktury przestrzennej obszarów wiejskich w strefach podmiejskich Polski i Rumunii*. Conference Papers, 25, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Straszewicz L., 1985, *Strefa podmiejska. Pojęcia i definicje*. Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica, 5, Łódź: 7–16.
- Strzelecka E., 2016, *The Creative Sector in Rural Areas in the Policy of Balanced Regional Development*. Barometr Regionalny, Analizy i prognozy, 4: 15–21.
- Sudra P., 2016, *Zastosowanie wskaźników koncentracji przestrzennej w badaniu procesów urban sprawl*. Przegląd Geograficzny, 88, 2: 247–272.
- Swianiewicz P., 2022, *Program Inwestycji Strategicznych dla terenów popegeerowskich: realne czy pozorne wsparcie?* Fundacja im. Stefana Batorego, [https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2022/11/Program.Inwestycji.Strategicznych.dla_.terenow.popegeerowskich.pdf].
- Szczepeński J., 1993, *Humanistyczna wizja wsi*. Przegląd Humanistyczny, 3(318): 1–10.
- Szmytkie R., 2011, *Osiedla wiejskie w granicach administracyjnych dużego miasta (przykład Wrocławia)*. Studia Miejskie, 3: 159–186.
- Szmytkie R., 2020, *The Impact of Residential Suburbanization on Changes in the Morphology of Villages in the Suburban Area of Wrocław, Poland*. Environmental & Socio-economic Studies, 8, 4: 24–43, DOI: 10.2478/enviro-2020-0021.
- Szpor G., 2021, *The Concept of „Smart Village” in Legal Acts and Official Documents of the European Union*. GIS Odyssey Journal, t. 1, nr 1: 47–59, DOI: 10.57599/gis-odj.2021.1.1.47.
- Szymańska D., Matczak A., 2002, *Urbanization in Poland: Tendencies and Transformation*. European Urban and Regional Studies, 9, 1: 39–46.
- Śledzik K., 2013, *Schumpeter's View on Innovation and Entrepreneurship*, [w:] *Management Trends in Theory and Practice*, S. Hittmar (red.). Faculty of Management Science and Informatics, University of Zilina & Institute of Management by University of Zilina, [<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2257783>].
- Śpiewak R., 2023, *Mniej*, [w:] *Polska wieś 2044. Wizja rozwoju*, M. Halamska, M. Kłodziński, M. Stanny (red.). IRWiR PAN, Warszawa: 141–146.
- Thorns D. C., 2002, *The Transformation of Cities: Urban Theory and Urban Life*. Palgrave Macmillan, New York.

- Toffler A., 1980, *The Third Wave*. William Morrow, New York.
- Traktat ustanawiający Europejską Wspólnotę Gospodarczą, [<http://data.europa.eu/eli/treaty/teec/sign>],
- UKE MapBook, 2023, [<https://mapbook.uke.gov.pl/>, dostęp: 28.08.2023].
- Ustawa z 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa, Dz.U. z 1991 r., nr 107, poz. 464.
- Walks A., 2013, *Suburbanism as a Way of Life. Slight Return*. Urban Studies, 50, nr 8: 1471–88.
- Wasilewski A., Krzyżanowski J., Chmieliński P., 2021, *Komplementarność Działań Wspólnej Polityki Rolnej oraz Polityki Spójności na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich w latach 2021–2027 w Świetle Dokumentów Programowych*. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 367(2): 31–47.
- Wawrzyniak B., 1999, *Odnawianie przedsiębiorstwa na spotkanie XXI wieku*. Warszawa.
- Wesołowska M., 2005, *Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego*. Studia Obszarów Wiejskich, 10, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Wilkin J., 2005, *O potrzebie i zasadach tworzenia wizji rozwoju polskiej wsi*, [w:] *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*. Fundusz Współpracy, Warszawa.
- Wilkin J., 2008, *Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*, M. Kłodziński (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
- Wilkin J. (red.), 2010, *Wielofunkcyjność rolnictwa Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Wilkin J., 2011, *Wielofunkcyjność wsi i rolnictwa a rozwój zrównoważony*. Wieś i Rolnictwo, 4: 27–39.
- Wilkin J., 2013, *Cele i zasady koordynacji polityk wspierających zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*, [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce a polityka spójności Unii Europejskiej: stare problemy i nowe wyzwania, ze szczególnym uwzględnieniem woj. opolskiego*, K. Heffner (red.). Studia KPZK PAN, t. CLIV, Warszawa.
- Wilkin J., 2018, *Czy istnieje teoria rozwoju obszarów wiejskich i czy takiej teorii potrzebujemy?* Wieś i Rolnictwo, 1: 15–32.
- Winnicki T., Sikora A., 2017, *Wybrane problemy uruchamiania pozarolniczej działalności*. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomiczno-Społecznej w Ostrołęce, 24: 133–145.
- Wissink G. A., 1962, *American Cities in Perspective, with Special Reference to the Development of Their Fringe Areas*. Van Gorcum, Assen.
- Wojtyra B., 2017, *Poziom wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich województwa wielkopolskiego*. Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 40: 149–161.
- Wolski O., 2018, *Smart Villages in the EU Policy: How to Match Innovativeness and Pragmatism?* Wieś i Rolnictwo, 4(181): 163–179.
- Woś A., 2005, *Priorytety naczelné i branżowe w strategii rozwoju sektora rolno-spożywczego – sformułowanie strategii rozwoju*, [w:] *Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce*. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa.

- Wójcik M., 2015, *Koncepcje badań funkcjonalnych wsi i ich związek z planowaniem rozwoju*. Studia Obszarów Wiejskich, t. 37: 37–50.
- Wójcik M. (red.), 2017, *Tożsamość i miejsce. Budzenie uśpionego potencjału wsi*. Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Wójcik M. (red.), 2018, *Inteligentny rozwój obszarów wiejskich (smart rural development): koncepcja, wymiary, metody*. Global Point, Łódź.
- Wójcik M., Czapiewski K. (red.), 2015a, *Edukacja i kapitał ludzki w rozwoju lokalnym i regionalnym*. Studia Obszarów Wiejskich, 40.
- Wójcik M., Czapiewski K. (red.), 2015b, *Wiedza i edukacja w rozwoju obszarów wiejskich*. Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 20.
- Wójcik M., Czapiewski K. (red.), 2016, *Multifunctional Development in Rural Spaces: Challenges for Policy and Planning*. Studia Obszarów Wiejskich, 43.
- Wójcik M., Jeziorska-Biel P., Czapiewski K. (red.), 2018, *100 wsi na 100-lecie PTG*. KOW PTG, Łódź – Warszawa.
- Wójcik M., Jeziorska-Biel P., Czapiewski K., 2019, *Between Words: A Generational Discussion about Farming Knowledge Sources*. Journal of Rural Studies, 67: 130–141.
- Wronka-Pośpiech M., 2015, *Innowacje społeczne – pojęcie i znaczenie*. Studia Ekonomiczne, 212, UE w Katowicach: 124–136.
- Wrzaszcz W., Prandecki K., 2023, *Środowiskowo-klimatyczne przesłanki rozwoju rolnictwa w świetle celów Europejskiego Zielonego Ładu*. Referat na Międzynarodowej Konferencji Naukową pt. *Sektor rolno-żywnościowy i obszary wiejskie w obliczu nowych wyzwań*, Warszawa, 21 września 2023 r.
- Zajac D., 2014, *Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w procesie rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich*. Monografie i Opracowania, 17, Prace Naukowe Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Zarębski M., 2002, *Bariery i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie regionu konińskiego)*. Wyd. UMK, Toruń.
- Zasady gromadzenia i interpretacji danych dotyczących innowacji*, 2008, Podręcznik Oslo, Wyd. 3, MNiSW, Warszawa: 48–49.
- Zavratnik V., Kos A., Stojmenova Duh E., 2018, *Smart Villages: Comprehensive Review of Initiatives and Practices*. Sustainability, 10(7), 2559, DOI: 10.3390/su10072559.
- Zawadzki L., 1979, *Strefa podmiejska – wybrane problemy zagospodarowania przestrzennego*. Przegląd Geograficzny, 51, 2, IGiPZ PAN, PWN, Warszawa: 271–279.
- Zegar J. S., 2023, *Co i jak określa wizję wsi 2044*, [w:] *Polska wieś 2044. Wizja rozwoju*, M. Halamska, M. Kłodziński, M. Stanny (red.). IRWiR PAN, Warszawa: 173–180.
- Zwęglińska-Gałecka D., 2022, *Gentrified Countryside and Non-gentrified Countryside: Spatial Dimension of the Rural Gentrification Process*. Eastern European Countryside, 28 (1): 5–24. DOI: 10.12775/EEC.2022.001.
- Zwolińska-Ligaj M., 2015, *Integracja funkcji gospodarczych i środowiskowych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego. Perspektywa przedsiębiorstw*. Monografie i rozprawy, 6, Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska.

Strony Internetowe:

[https://cordis.europa.eu/programme/id/HORIZON_HORIZON-CL6-2022-BIODIV-01-06/en, dostęp: 15.09.2023].

[<https://cordis.europa.eu/project/id/101086311>, dostęp: 1.09.2023].

[<https://www.biomonitor4cap.eu/en/project>, dostęp: 1.09.2023].

[<https://www.tools4cap.eu/about/what-is-tools4cap>, dostęp: 1.09.2023].

Ministerstwo Rozwoju: [<https://www.gov.pl/attachment/3b23820a-3722-4e34-863c-0bbd-d106ea87>].

Spis rycin i fotografii

Ryc. 1.	Wizja europejskich obszarów wiejskich do 2040 r. wypracowana przez interesariuszy w procesie zainicjowanym przez Komisję Europejską.....	40
Ryc. 2.	Udział osób w wieku poprodukcyjnym wśród ludności ogółem powiatów w 2022 r. i 2035 r. (prognoza).....	43
Ryc. 3.	Zmiany rzeczywistej i prognozowanej liczby ludności w Polsce.....	43
Ryc. 4.	Dwie kategorie stref wokół ośrodków miejskich stanowiące obszary badań.....	55
Ryc. 5.	Zamiana gęstości zaludnienia w dwukilometrowych strefach wokół miast, 2021.....	57
Ryc. 6.	Udział powierzchni mieszkaniowej zabudowy jednorodzinnej w zabudowie mieszkaniowej ogółem (%), 2021.....	59
Ryc. 7.	Udział terenów zabudowanych w strefach wokół badanych miast, 2021.....	61
Ryc. 8.	Liczba działek na km ² w strefach wokół badanych miast, 2021.....	62
Ryc. 9.	Gęstość linii autobusowych operatora zarządu transportu miejskiego w km na km ² w strefach wokół badanych miast, 2021.....	62
Ryc. 10.	Macierz współczynników korelacji Pearsona między wskaźnikami wybranymi do wyliczeń.....	71
Ryc. 11.	Wartości i podział wskaźników na stymulanty i dystymulanty.....	72
Ryc. 12.	Współczynnik syntetycznego wskaźnika poziomu rozwoju Perkala.....	73
Ryc. 13.	Schemat transferu wiedzy w programach badawczych UE w procesie planowania strategicznego.....	96
Ryc. 14.	Rozkład przestrzenny projektów dofinansowanych w ramach RPO WL i PROW 2014–2020 na obszarach wiejskich województwa lubelskiego (stan na lipiec 2017 r.), ze względu na przedmiot innowacji.....	111
Ryc. 15.	Wskaźnik Hellwiga dla gmin wiejskich województwa lubelskiego w 2013 i 2021 r.....	113
Ryc. 16.	Aktywność gmin wiejskich w ramach pozyskiwania funduszy z PROW i RPO.....	116
Ryc. 17.	Wartość wniosków dofinansowanych w ramach RPO WL na osobę (w zł)....	118
Ryc. 18.	Grunty Państwowych Gospodarstw Rolnych	

w % ogólnej powierzchni w 1988 r	126
Ryc. 19. Liczba (A) oraz gęstość PGR na 100 km ² (B) według województw	132
Ryc. 20. Gminy z PGR – liczba (A) oraz jako % ogólnej liczby gmin (B)	132
Ryc. 21. Lokalizacja PGR oraz wskaźnik gęstości (PGR/100km ²) byłych Przedsiębiorstw Państwowych Gospodarstw Rolnych według gmin...	133
Ryc. 22. Udział gmin biorących udział w programie „Granty PPGR” w ogólnej liczbie gmin (A) oraz w liczbie gmin z byłymi przedsiębiorstwami PGR (B)	135
Ryc. 23. Alokacja środków oraz ilość i zróżnicowanie przestrzenne sprzętu komputerowego rozdysponowanego z programu „Granty PPGR”	136
Ryc. 24. Kierunki rozdysponowania sprzętu komputerowego z programu „granty PPGR” na tle poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego gmin.....	137
Ryc. 25. Liczba rozdysponowanych komputerów przypadająca na 100 uczniów.....	138
Ryc. 26. Typy gmin w programie „Wsparcie dzieci z rodzin popegeerowskich w rozwoju cyfrowym – Granty PPGR”	141
Fot. 1. Przekazanie sprzętu komputerowego dzieciom z rodzin popegeerowskich w gminie Korczew (1) i Mirosławiec (2).....	139

Spis tabel

Tabela 1.	Wybrane przykłady cech obszarów podmiejskich wskazywane w literaturze przedmiotu.....	52
Tabela 2.	Cechy diagnozujące obszary podmiejskie.....	54
Tabela 3.	Saldo dojazdów do pracy w gminach otaczających badane ośrodki miejskie.....	57
Tabela 4.	Unijne programy wsparcia badań i innowacji w latach 2007–2027.....	82
Tabela 5.	Pozyskiwanie wiedzy dla polityki publicznej: zdefiniowane przez Komisję Europejską potrzeby badawcze oraz cele i podejście badawcze wybranych projektów.....	97
Tabela 6.	RPO oraz PROW na obszarach wiejskich województwa lubelskiego (2007–2020).....	108
Tabela 7.	Rodzaje podejmowanych działań ze względu na przedmiot innowacji.....	110
Tabela 8.	Zmienne diagnostyczne wybrane do badania poziomu rozwoju wielofunkcyjnego wsi (metoda Hellwiga).....	112
Tabela 9.	Identyfikacja przestrzenna gmin z PGR.....	131
Tabela 10.	Wybrane wskaźniki oceny realizacji programu „Granty PPGR”.....	134
Tabela 11.	Typy gmin w programie „Granty PPGR”.....	140

INFORMACJE O AUTORACH

Jerzy Bański, prof. dr hab., Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. St. Leszczyckiego PAN; ul Twarda 51/55, 00-818 Warszawa

jbanksi@twarda.pan.pl

Mirosław Biczkowski dr, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Mikołaja Kopernika; ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń

mirbicz@umk.pl

Paweł Chmieliński, dr hab., prof. IRWiR PAN, Zakład Integracji Europejskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN; ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa

pchmieliński@irwirpan.waw.pl

Zbigniew Floriańczyk, dr inż., Zakład Ekonomii i Polityki Rolnej oraz Rozwoju Obszarów Wiejskich, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Państwowy Instytut Badawczy; ul. Świętokrzyska 20; 00-002 Warszawa

zbigniew.floriansczyk@ierigz.waw.pl

Piotr Gibas, dr, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Środowiskowej, Wydział Gospodarki Przestrzennej i Transformacji Regionów, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach; ul. 1 Maja 50, 40-287 Katowice

piotr.gibas@ue.katowice.pl

Krzysztof Heffner, prof. dr hab., Katedra Gospodarki Przestrzennej i Środowiskowej, Wydział Gospodarki Przestrzennej i Transformacji Regionów, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach; ul. 1 Maja 50, 40-287 Katowice

heffner@ue.katowice.pl

Krzysztof Janc, dr hab. prof. UW, Zakład Zagospodarowania Przestrzennego, Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego, Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska, Uniwersytet Wrocławski; ul. Kuźnicza 49/55, 50-138 Wrocław

krzysztof.janc@uwr.edu.pl

Wioletta Kamińska, prof. dr hab., Instytutu Geografii i Nauk o Środowisku, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, ul. Uniwersytecka 7, 25-346 Kielce
wioletta.kaminska@ujk.edu.pl

Lukasz Komorowski, dr, Zakład Ekonomii Wsi, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk; ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
lkomorowski@irwirpan.waw.pl

Paulina Legutko-Kobus, dr, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie Kolegium Ekonomiczno-Społeczne, ul. Wiśniowa 41, 02-520 Warszawa
plegut@sgh.waw.pl

Damian Mazurek, mgr, Zakład Geografii Wsi i Rozwoju Lokalnego, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. St. Leszczyckiego PAN; ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa
d.mazurek@twarda.pan.pl

Jolanta Rodzoś, dr, prof. UMCS, Katedra Geografii Społeczno-Ekonomicznej, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej; al. Kraśnicka 2d, 20-718 Lublin
jolanta.rodzos@mail.umcs.pl

Roman Rudnicki, prof. dr hab., Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Mikołaja Kopernika; ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń
rudnickir@umk.pl

Monika Stanny, dr hab., prof. IRWiR PAN, Zakład Ekonomii Wsi, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk; ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
mstanny@irwirpan.waw.pl

Monika Wesolowska, dr hab., prof. UMCS, Katedra Geografii Społeczno-Ekonomicznej, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej; al. Kraśnicka 2d, 20-718 Lublin
monika.wesolowska@mail.umcs.pl

Barbara Wieliczko, dr hab., prof. IRWiR PAN, Zakład Integracji Europejskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk; ul. Nowy Świat 72; 00-330 Warszawa
bwieliczko@irwirpan.waw.pl

Lukasz Wiśniewski, dr, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń
lukaszwisniewski@umk.pl

Marcin Wójcik, prof. dr hab., Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki; ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź
marcin.wojcik@geo.uni.lodz.pl

Szanowni Państwo,

Uprzejmie informujemy, że w 2024 r. wydaliśmy następujące pozycje:

Studia, t. 22/214 – Nowa gospodarka przestrzenna. Monografia dedykowana pamięci Profesora Ryszarda Domańskiego

Studia, t. 23/215 – Maciej J. Nowak, Milena Bera – redakcja naukowa: Prawo planowania przestrzennego a wdrażanie wyzwań klimatycznych

Studia, t. 24/216 – Krystian Heffner, Krzysztof Gasidło, Andrzej Klasik, Agnieszka Majorek-Gdula, Brygida Klemens, Aleksander Noworól, Łukasz Odelga, Marta Pogrzeba, Jacek Krzyżak, Adam Bartoszek, Małgorzata Pięta-Kanurska, Jerzy Runge, Edyta Szafrańek-Stefaniuk, Sławomira Kamińska-Berezowska, Florian Kuźnik, Artur Ochojski: Miasto nowej generacji. Miasto nowych pokoleń. Na przykładzie miast śląskich

Studia, t. 25/217 – Krzysztof Stachowiak, Robert Kudlak – redakcja naukowa, Malwina Balcerak – redakcja techniczna: Wyzwania i perspektywa geografii społeczno-ekonomicznej gospodarki przestrzennej

ISBN 978-83-66847-75-0